

KAMRAN İSMAYILOV

AZƏRBAYCANIN ŞƏKİ BÖLGƏSİ

1917-1920-ci İLLƏRDƏ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

KAMRAN İSMAYILOV

Аз. 322.964

**AZƏRBAYCANIN
ŞƏKİ BÖLGƏSİ
1917-1920-ci İLLƏRDƏ**

Azərbaycan milli
kitabxanası

Bakı-2019

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Layihə rəhbəri, elmi redaktor
və ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Rəyçilər:

Şamil Rəhmanzadə
t.ü.f.d.
İlqar Niftəliyev
t.ü.f.d.

Kamran İsmayılov. Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə. Bakı: «Turxan» NPB, 2019. - 152 s.

Monoqrafiyada 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanın Şəki bölgəsində cərəyan etmiş ictimai-siyasi vəziyyət təhlil edilmiş, bölgənin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyada bölgə əhalisinin Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və möhkəmləndirilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və erməni separatizminə qarşı mübarizədə iştirakına geniş yer verilmişdir.

İ 05030000 –017
(TNP) 2019

© Kamran İsmayılov, 2019

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2019

ŞƏKİNİN 1917-1920-ci İLLƏR TARİXİNƏ HƏSR OLUNMUŞ QIYMƏTLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Kamran İsmayılovun
“Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə”
monoqrafiyasına

ÖN SÖZ

Müstəqillik illərində Azərbaycan tarixşünaslığı böyük inkişaf yolu keçmiş, dünənədək tarixçilər üçün əlçatmaz sayılan mənbələrin, o cümlədən dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində saxlanılan sənədlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi sayəsində tariximizin saxtalaşdırmalara və təhriflərə məruz qalmış bir çox məsələlərinə yenidən baxmaq, qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq imkanı yaranmışdır. Ölkə rəhbərliyinin elmə diqqəti və qayğısı sayəsində hazırda tarix elmimiz özünün coşqun inkişaf dövrünü yaşayır, tarixçilərimiz müasir tədqiqat metodlarına və nəzəri konsepsiyalara əsaslanan bir çox yeni tədqiqat istiqamətlərində araşdırmalar aparırlar.

Bu elmi istiqamətlərdən birini də Vətənimizin ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin öyrənilməsi təşkil edir. Aydındır ki, dövrlətimizin tarixini, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan bölgələrimizin tarixini bilmədən, bizim ölkəmizin tarixi, mədəniyyəti haqqında təsəvvürlərimiz də dolğun olmayacaqdır. Ona görə də biz Azərbaycanın tarixinə bütöv tam kimi, onun bölgələrinin tarixi ilə vəhdətdə baxmalı, qırılmaz əlaqədə öyrənməliyik.

Əlbəttə, vətənimizin hər bir bölgəsi, hər bir guşəsi bizim üçün əzizdir, doğmadır. Hər bir bölgənin də kökləri qədimlərə gedib çıxan zəngin tarixi vardır. Bununla yanaşı o da etiraf edilməlidir ki, ictimai-siyasi proseslərin zənginliyi, milli dövlətçilik tariximizdə yeri və rolu, tarixi irsimizin, mədəni-mədəni dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi baxımından hər bir bölgə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Xüsusi, milli dövlətçiliyimizin fəxarət və qürur dövrü olan 1918-1920-ci illərdə paytaxtımız Bakı ilə yanaşı ölkəmizin müxtəlif ərazilərində də olduqca mürəkkəb proseslər cərəyan etmiş, bir sıra bölgələrimiz təlatümlü və qaynar hadisələrin epitetinə çevrilmişdir. Belə bölgələrdən biri də tarixi Şəki vilayəti olmuşdur.

Nuxa şəhəri və qəzası öz ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin həyatına hələ 1917-ci ilin yazında, çar mülkçüliyinin süqutundan dərhal sonra qədəm qoymuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuna qədər coşqun siyasi fəallığını qoruyub saxlamışdır. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində - Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin mövcud olduğu dövrdə ermənilər regionun digər ərazilərində olduğu kimi Nuxa (Şəki) bölgəsində də öz bədnam niyyətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif təxribatlara və fitnəkarlıqlara əl atsalar da, Şəkinin igid oğullarının qəhrəmanlığı sayəsində onların bütün təxribatlarının qarşısı qətiyyətlə alınmışdı. Şəkillilər mətanət və şücaət göstərərək hamılıqla öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxmış, Azərbaycanın digər ərazilərində baş vermiş soyqırımlarının burada da təkrarlanmasına imkan verməmiş, hətta dünənə qədər mərhəmət göstərdikləri, çörək verdikləri ermənilərin xəyanətinə cavab olaraq onları son nəfərinə qədər, əbədi olaraq bu torpaqlardan qovmuşlar.

Şəki camaatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında, milli dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsində böyük xidmətlər göstərmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində, o cümlədən Qarabağ hərəkətində yaxından iştirak etmişlər.

Göründüyü kimi, 1917-1920-ci illərdə bütün Azərbaycan kimi, Şəki də öz tarixinin ən maraqlı və coşqun dövrünü yaşamışdır. Lakin çox təəssüf ki, digər bölgələrimiz kimi, Şəkinin də Cümhuriyyət dövr tarixi indiyədək kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Buna görə də istedadlı tarixçimiz Kamran İsmayilovun "Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə" adlı monoqrafiyasının işıq üzü görməsi həm Şəki bölgəsinin tarixinin, həm də

bütövlükdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi baxımından mühüm hadisə sayıla bilər.

Üç fəsilədən ibarət monoqrafiyada 1917-ci il Fevral inqilabından 1920-ci il aprel işğalınadək Şəki bölgəsinin ictimai-siyasi həyatı işıqlandırılmışdır. Müəllif Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Şəki qəzasında siyasi prosesləri səciyyələndirərək diqqəti birinci növbədə erməni millətçilərinin bu bölgə ilə bağlı həyata keçirmək istedikləri planlara çəkir.

Müəllifin yazdığı kimi, hələ 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq müxtəlif erməni mərkəzləri və qoşun hissələrinin komandanlığının fəal iştirakı ilə Nuxa qəzasının, qonşu Ərəş və Göyçay qəzalarının erməni əhalisi sürətlə silahlanaraq azərbaycanlılara qarşı təxribatlar törədirdilər. Adıçəkilən qəzalarda ermənilərin bir çox mütəşəkkil hərbi dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Kitabda 1918-ci ilin fevralında Erməni korpusunun komandiri, general Nəzərbekovun göstərişi ilə xüsusi məqsədlərlə Şəkiyə göndərilmiş və «Şəki erməni batalyonu» adlandırılmış cəza dəstəsinin bölgədəki fitnəkar hərəkətləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Son illərdə aşkar edilmiş sənədlər sübut edir ki, bəç qəragahları Qayabaşı kəndində yerləşdirilmiş 700 nəfərlik təcrübəli erməni zabıtları və əsgərlərindən ibarət bu dəstənin əsas məqsədi əhalisinin mütləq əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət bir bölgədə təxribat törətməkdən ibarət idi (Gürüstən Dövlət Tarix Arxivi, f. 1819, s. 1, iş 181, v. 3-9 arx). Səbətlidən keçərək Zaqatala yolu ilə Nuxa qəzasına daxil olmaq istəyən dəstənin qarşısını dinc yolla almaq üçün xüsusi olaraq nümayəndə heyəti göndərilərsə də nümayəndə heyətinə Nuxa şəhərindən 2 verst aralıda Zaqatala yolunun üstündə pusqudan atəş açılmışdı.

Ermənilərin təxribat üsullarından biri də guya bölgədə yaşayan ermənilərin ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları haqqında hay-küy qaldırmaqla buraya hərbi müdaxilə üçün bəhanə yaratmaq idi. Bunun üçün Şəki və Ərəş qəzalarının ermənilər yaşayan kəndlərindən Cənubi Qafqaz komissarlığına, Bakı

Sovetinə saysız-hesabsız müraciətlər göndərilməsi təşkil edilmiş, bu qəzaların erməni əhalisinə "yardım komitəsi" yaradılmış, hətta erməni kəndlərində daşnaklar xüsusi hökumət qurmağa cəhd etmişdilər.

Qəzaya gəlmiş hərbi hissə ilə birləşmiş yerli ermənilərin quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı kütləvi vəhşiliklər törətmişdilər. Bunu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları da sübut edir (ARPIİSSA, f. 277, s. 1, iş 16, v.5-6). Ermənilərin Şəki və Ərəş qəzalarında törətdikləri cinayətlər haqqında kitabda ibrətamiz faktlar gətirilmiş, dağıdılmış kəndlərin siyahısı göstərilmişdir. Müəllif haqlı olaraq bu vəhşilikləri böyük erməni planının tərkib hissəsi kimi səciyyələndirir.

Lakin Şəki əhalisi bir nəfər kimi silaha sarılaraq bölgədə daşnakların məkrli planlarının gerçəkləşməsinə imkan verə bilməmişlər. Cümhuriyyətin yaranmasından bir neçə gün sonra Şəkiyə daxil olan Qafqaz İslam Ordusunun hissələri yerli özünümüdafiə qüvvələrinin köməyi ilə erməni quldur dəstələrini Qayabaşı və digər kəndlərdən qovub çıxardılar. Erməni quldurlarının son dayaq nöqtəsi olan Səbətli azad edildikdən sonra Şəki-Zaqatala bölgəsində erməni silahlı dəstələrinin varlığına həmişəlik son qoyuldu. Bir müddət sonra şəkililərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilmiş və Bakının daşnak-bolşevik qüvvələrindən azad edilməsində fəal iştirak etmişlər.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Cümhuriyyət dövründə Şəki bölgəsinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı işıqlandırılmışdır. Fəslidə Şəkiddə siyasi partiyaların, özünüidarə orqanının (bələdiyyənin) fəaliyyəti, Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra onun ərazisindən qovulmuş soydaşlarımızın Şəki qəzasında yerləşdirilməsi, ipekçilik sənayesinin dirçəldilməsi istiqamətində atılmış addımlar, təhsilin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, xüsusən şəhərdə kişi və qadın seminariya-

lارının açılması ilə bağlı yerli ziyalıların təşəbbüsləri haqqında maraqlı materiallar toplanmışdır.

Fəslidə xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biri də ermənilərin bu gün də öz antiəzərbaycan təbliğatında istifadə etməyə çalışdıqları qondarma «Nuxa və Ərəş qəzalarının «erməni qaçqınları» məsələsi»nin konkret faktlarla və dəlillərlə ifşa edilməsidir.

Müəllif monoqrafiyanın üçüncü fəslində arxiv materiallarına əsaslanaraq Şəki bölgəsinin Qırmızı ordu tərəfindən işğalı, işğaldan sonra yeni rejimin həyata keçirdiyi kütləvi qanunsuzluqlar, həbs və qətlər haqqında ətraflı məlumat verir. XI ordunun komandanı Levandovskinin və Şəkinin işğal edilməsində əsas rol oynamış II Süvari korpusunun rəisi Vodopyanovun əmrləri ilə Şəkinin bütün imkanlı və nüfuzlu şəxsləri "əksinqilabi ünsürlər" adı ilə həbs edilmiş, qala ərazisində "yərindəcə, məhkəməsiz" güllələnmişdilər. Əhaliyə qarşı amansızlıqları ilə fərqlənmiş hərbi hissələr arasında Göynük mahalında yerləşdirilmiş 37-ci, 38-ci, 39-cu, 40-cı alaylar da var idi.

Bolşevik hakimiyyətinin antimilli siyasəti bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Şəkiddə də ümumxalq müqavimət hərəkatının yaranmasına, kütləvi üsyanlara gətirib çıxardı. K.İsmayilov Rusiya Dövlət Hərbi arxivinin sənədlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, 1920-ci il iyunun əvvəllərində Şəki qəzasında üsyançıların sayı 5000-ə çatırdı, onların 1000 nəfəri süvari idi (RDHA, f.195, s.3, iş 228, v.4). Üsyançıların əksəriyyəti Göynük-Şabalıd rayonunda cəmləşmişdi. Baş Göynük kəndinin sovet hakimiyyəti üçün xüsusi təhlükə yaratdığını nəzərə alaraq Süvari korpusuna nəyin bahasına olursa olsun bu kəndi ələ keçirmək tapşırığı verilmişdi (RDHA, f.195, s.3, iş 228, v.6). Üsyanlar yatırıldıqdan sonra repressiyaların yeni dalğası başlamış, güllələnlər arasında keçmiş qəza rəisi, şəhər bələdiyyəsinin rəisi və üzvləri, Müsavat partiyasının yerli təşkilatının sədri, bölgənin bütün nüfuzlu şəxsləri də var idi. Müəllif monoqrafiyada onların bir çoxunun adlarını çəkir, başlarına gətirilmiş

müsbətlərdən ətraflı bəhs edir. Həmin insanlar güllələndikdən sonra, onların bütün əmlakı müsadirə edilmiş, ailələri küçəyə atılmışdılar. Öz halal əməyi ilə yaşayan adamlar belə zorakılıqlardan, qanunsuzluqlardan yaxa qurtara bilməmişdilər. Kütləvi qanunsuzluqlara V.Yüzbaşov, S.Gülnəzərov kimi erməni cəlladlarının rəhbərlik etmələri vəziyyəti daha da pisləşdirirdi.

Kamran İsmayılovun kitabında öz əksini tapmış faktlar və materiallar Cümhuriyyət dövründə əhalisinin sayına və iqtisadi potensialına görə Azərbaycanın Bakıdan sonra ikinci böyük şəhəri olmuş Şəkinin ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Azərbaycanın və Rusiyanın müxtəlif arxivlərindən əldə edilmiş bu faktların və materialların ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən tədqiqata cəlb edilməsi kitabın elmi dəyərini daha da artırır.

Kamran İsmayılovun “Azərbaycanın Şəki bölgəsi 1917-1920-ci illərdə” kitabı vətənimizin bu bölgəsinin tarixinə həsr olunmuş sanballı tədqiqat işidir. İnanıram ki, müəllifin bu dəyərli tədqiqatı gələcəkdə həm bu bölgənin, həm də bütün digər bölgələrimizin tarixinin sistemli şəkildə araşdırılmasına mühüm təkan verəcəkdir.

Əsərin elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmərəm. Müəllifə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram!

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
 AMEA-nın həqiqi üzvü,
 Dövlət Mükafatı laureatı*

Nuxa şəhəri və qəzası həmişə Azərbaycanın mənafeyinin müdafiəsində durmuşlar. Nuxalılar anarxiya zamanı qoşun təşkil edərək təkə öz maraqlarını deyil, Azərbaycanın digər yerlərinin də maraqlarını qorumuşlar. Buna görə də şübhə yoxdur ki, onlar gələcəkdə də milli bayrağımızı yüksəkdə tutacaqlar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

GİRİŞ

Oxucuların müzakirəsinə verilən bu monoqrafiya Azərbaycan adlı vətənimizin bir parçası olan Şəki bölgəsinin tarixinin mühüm dövrünə – 1917-1920-ci illər dövrünə həsr edilmişdir.

1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsini təşkil edir. Rusiyada mütləqiyyət rejiminin süqutu imperiyanın bütün ucaqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da milli özünüdərkini, milli hərəkətin inkişafına səbəb olmuş, bu hərəkətin məntiqi nəticəsi olaraq 1918-ci ilin mayında Azərbaycan xalqının milli dövləti – Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül tapmışdır.

Hələ Cümhuriyyət yaranmamışdan əvvəl erməni-daşnak qüvvələri bütün Cənubi Qafqazda həyata keçirmək istədikləri məkrli planlarını Şəki bölgəsində də reallaşdırmaq məqsədi güdmüşlər. Bu məqsədlə bölgəyə yaxşı silahlanmış böyük bir qoşun hissəsi göndərilmiş, bu hissə yerli ermənilərin silahlı quldur dəstələri ilə birləşərək azərbaycanlı əhaliyə qarşı azğınlıqlar və vəhşiliklər törətmişlər. Lakin yerli əhalinin silaha sarılaraq öz torpaqların yadellilərdən qoruması, bir müddət sonra isə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi, ermənilərin Bakı şəhərində

və quberniyasında, eləcə də digər bölgələrdə həyata keçirdiyi qətiyyətləri Şəkidə də davam etdirmələrinə imkan verməmiş, əksinə, onlar burada sarsıdıcı məğlubiyyətə uğramışlar.

Yeri gəlmişkən, hələ o zaman Bakıda, Tiflisdə, digər şəhərlərdəki müxtəlif erməni mərkəzləri hay-küy qaldıraraq, Şəki-Ərəş rayonunda baş vermiş hadisələrin əsil mahiyyətini saxtalaşdırmağa çalışmış, bu rayonda yaşayan ermənilərin zorakılıqlara məruz qaldıqlarını sübut etməyə cəhd etmişdilər. Bu cəhdlər elə bu gün də davam edir. Ermənilər yenə də öz əcnəblərinə sadıq qalaraq, 1918-ci ildə Nuxa və Ərəş qəzalarında (eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində – K.İ.) azərbaycanlılarla ermənilər arasında baş vermiş hadisələri saxtalaşdırmaqda davam edir, kitablar, sənədlər toplusu çap edərək özlərinin məzlum obrazlarını yaratmağa can atırlar. Təqdim olunan kitabda erməni millətçiliyinin yalanları konkret faktlarla ifşa olunur.

Cümhuriyyətin yaranması Bakı ilə yanaşı ölkənin bütün bölgələrində ciddi ictimai-siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuş, geniş xalq kütlələrinin ictimai, mədəni fəallığının yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdı. Şəki bölgəsi də bu proseslərdən geri qalmamış, bölgə əhalisi Azərbaycanda gedən milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmişdir.

Həmin dövrdə Şəki şəhəri özünün ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələrlə zəngin dövrünü yaşayırdı. Şəhərdə geniş səlahiyyətlərə malik özünüidarə orqanı - bələdiyyə fəaliyyət göstərirdi. Onun işində, şəhərin ictimai həyatında siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, xeyriyyə təşkilatları yaxından iştirak edirdilər. Mədəni-maarif sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verir, yeni məktəblər, mədəniyyət ocaqları yaranırdı. Bütün bunlar, əlbəttə, Şəki əhalisinin siyasi fəallığının, mədəniyyətə, təhsilə olan marağının təzahürü idi.

Qəzanın əvvəlki iqtisadi güdrətinin bərpa edilməsi üçün ciddi planlar, layihələr həyata keçirilirdi.

Şəkililər Azərbaycanı ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda, erməni separatizminə qarşı mübarizənin ön cərgəsində idilər.

Bütün bu məsələlər monoqrafiyanın fəsilələrində geniş işıqlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan tarixşünaslığının mühüm istiqamətini təşkil edən müxtəlif bölgələrin tarixinin öyrənilməsi sahəsində bir sıra ciddi addımlar atılmış, kitablar, monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan bölgələrinin müxtəlif dövrləri tarixi Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda, digər elmi müəssisələrdə dərinləndirən araşdırılır. Xüsusən Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə, bütövlükdə 1917-1920-ci illərdə bölgələrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər bir neçə tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Lakin bu istiqamətdə görülməsi işlər hələ çoxdur.

Unutmamalıyıq ki, Vətənimizin tarixi, həm də onun bölgələrinin tarixidir. Bölgələrimizin tarixini araşdırmadan, bütöv Azərbaycan tarixini öyrənmək mümkün deyildir. Bu baxımdan Şəki bölgəsinin tarixi istisna deyildir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu bölgənin tarixinin müxtəlif dövrlərinə, xüsusən xanlıqlar dövrünə, XIX-XX əsrin əvvəllərinə, Sovet dövrünə dair tədqiqatlar mövcud olsa da, 1917-1920-ci illər haqqında bu sözləri söyləmək mümkün deyildir. Düzdür, Şəkinin bu dövr tarixinə dair bəzi məlumatlar Azərbaycanın ümumi tarixinə, iqtisadi tarixinə, ipək sənayesinin tarixinə, sovet hakimiyyətinin qurulmasına, kəndli hərəkatına həsr edilmiş əsərlərdə rast gəlinir. Ancaq bu məlumatlar fragmentar xarakter daşıyır və bitkin təsvir yaratmağa imkan vermir.

Əsərin sonuncu fəslə 1920-ci ildə Nuxa qəzasında sovet hakimiyyətinin yaradılması, sovet quruculuğu prosesinə həsr edilmişdir. Bu zaman əsas diqqət XI Qırmızı Ordu hissələrinin bölgədə həyata keçirdikləri özbaşınalıqlara verilmişdir. Cümhuriyyət dövrü ilə müqayisədə 1920-ci il hadisələri həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində işıq üzü görmüş nəşrlərdə, sənədlər toplusunda müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Bu baxımdan Əzizə Nəzərlinin 2014-cü ildə nəşr edilmiş kitabı (Bax: Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане: Оккупация, расправы, бесчинства. Баку, «Elm və Təhsil»,

2014) xüsusi qeyd edilməlidir. Kitabda «Nuxa və Zaqatala qəzalarında qanunsuzluqlar» adlı xüsusi paragraf mövcuddur.

Monoqrafiya yazılarkən əsas mənbə kimi arxiv sənədlərindən istifadə olunmuş, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (3, 19, 27, 296, 410, 411, 782, 794, 894, 895), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (1, 276, 277, 1061), Rusiya Federasiyası Hərbi Arxivinin (195, 295, 7717, 25873) fondlarının Nuxa qəzası ilə bağlı arxiv sənədlərinə müraciət edilmişdir.

Monoqrafiya üzərində işləyərkən müəllif dövrün qəzetlərinə də müraciət etmiş, tarixi ədəbiyyat materiallarından yararlanmışdır.

Yeri gəlmişkən, monoqrafiyada bölgənin adı həm Nuxa, həm də Şəki kimi gedir. Əslində, həmin dövrün mənbələrində də hər iki addan istifadə olunur. Bölgənin ikili adına qəzet səhifələrində də rast gəlinir. Bunu nəzərə alaraq biz hər iki toponimdən istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab etmişik.

Müəllif əsərin ərsəyə gəlməsində böyük xidmətləri olan, Şəki bölgəsinin yetirməsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru akademik, əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudova dərin minnətdarlığını bildirir.

Monoqrafiyanın işıq üzü görməsində A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Tərcümə və nəşriyyat işləri" şöbəsinin müdiri, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru Mehri xanım Xanbabayevanın və şöbənin bütün əməkdaşlarının böyük zəhmətləri olduğunu qeyd edərək onlara öz təşəkkürümü bildirirəm.

I FƏSİL

CÜMHURİYYƏTİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ ŞƏKİ BÖLGƏSİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR

1.1. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Nuxa qəzasında inzibati və siyasi dəyişikliklər

Yelizavetpol quberniyasının şimal-qərb ərazilərini əhatə edən Nuxa qəzası Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Azərbaycanın ərazi baxımından ən böyük qəzalarından biri idi. Azərbaycan Respublikasını indiki Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonlarını, qismən də İsmayıllı və Yevlax rayonlarının bir hissəsini əhatə edən Nuxa qəzasının ərazisi 1917-ci il Qafqaz təqviminə görə 3685 kv verst (4201 kv.km) təşkil edirdi. Həmin mənbəyə görə qəzada 133505 əhali yaşayırdı ki, onun 131132 nəfəri yerli, 2373 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar idi. Mənbədə tatarlar kimi qeyd olunan azərbaycanlıların sayı 93557 (əhalinin 70,1%), dağ əhali qrupuna daxil edilmiş sakinlərin sayı isə 7861 nəfər (5,9%) təşkil edirdi. Təqvimdə qəzada 17751 erməninin (13,3%) yaşadığı göstərilmişdi ki, onların yalnız cüzi hissəsi çarizm dövründə burada məskunlaşdırılmış ermənilər idi. Əslində isə, ermənilər adı ilə qeydə alınmış əhalinin əksəriyyəti xristianlığın qriqorian təriqətinə mənsub udlar və ya qriqorianlaşmış albanlar idilər. Qəzada həmçinin 1831 (1,4%) rus qeydə alınmışdı.¹

Qəza Bakı quberniyasının Quba, Şamaxı, Göyçay qəzaları, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzası və Zaqatala dairəsi ilə həm sərhəd idi. Şimaldan qəza Böyük Qafqaz dağları ilə Dağıstan vilayətindən ilə ayrılırdı.

İnzibati mərkəzi Nuxa (Şəki) şəhəri olan qəza, polis sahələri-nə və kənd cəmiyyətlərinə (icmalara) bölünürdü. I Polis sahəsi-

¹ Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916, с.193, 195.

nin inzibati mərkəzi Aşağı Göynük kəndində, II Polis sahəsinin mərkəzi Cəfəabad kəndində, II polis sahəsinin mərkəzi Vartaşen kəndində (indiki Oğuz qəsəbəsi), IV Polis sahəsinin mərkəzi isə Qutqaşen kəndində (indiki Qəbələ şəhəri) yerləşirdi və ətraf kəndləri özündə birləşdirirdi.¹ I və II polis sahələrinin ərazisi təqribən indiki Şəki rayonunun ərazisi ilə üst-üstə düşür. İndi Şəki rayonuna daxil olan bəzi kəndlər həmin dövrdə Ərəş (Ağdaş) qəzasının tərkibinə daxil idi. Ümumiyyətlə 1917-1920-ci illərdə Nuxa və Ərəş (Ağdaş) qəzalarında oxşar, qarşılıqlı əlaqəli proseslər getdiyindən bir sıra hallarda bu iki qəzanın da adı mənbələrdə və ədəbiyyatda qoşa çəkilir.

İnqilab ərəfəsində qəzada 42011 desyatin sahədə qış və payız əkinli aparılırdı. Əsasən buğda, arpa, çovdar, qarğıdalı, yulaf, düyü, qarabaşaq əkilirdi. Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıq idi. Qəzada spesifik təsərrüfat sahələrindən biri də tütünçülük idi. 44 kənddə 171 plantasiyada, 118 desyatin sahədə tütün (əsasən tənbəki) əkilirdi. Qəzada həmçinin 10974 desyatin üzüm bağları var idi ki, oradan 11300 pud məhsul götürülmüşdü. Qəzada vergi ödəyən 31 kənd cəmiyyəti, 986 xüsusi sahibkar və 1255 töycü vergisi ödəyən var idi.²

Nuxada dəmirçilik, misgərlik, dulmuşluq, dərzilik, ağac emalı, xalçaçılıq kimi sənət sahələri yayılsa da, əsas sənaye sahəsi ipəkçilik olaraq qalırdı.

1916-cı ilin göstəricilərinə görə Nuxa qəzasında bir neçə ibtidai məktəb və cəmi 1 ali ibtidai məktəb mövcud idi. Sonuncuda 102 uşaq oxuyurdu ki, onların 7-si rus, 47-si erməni, 48-i azərbaycanlı idi.³

I Dünya müharibəsinin yaratdığı ağır sosial-iqtisadi şərait Nuxa qəzasına da böyük təsir göstərmiş, əhalinin onsuz da ağır olan sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da pisləşmişdi. Müharibə Nuxanın iqtisadi vəziyyətinə ağır zərbə vurmuşdu. İpəksarıma fab-

riklərində fəhlələr sosial vəziyyətin ağırlığından bir neçə dəfə tətill etmişdilər. 1915-ci il aprelin 9-da şəhərdəki 16 ipəksarıyan fabrikdə 1270 nəfər fəhlənin tətili başlamış, tətill 20-ə qədər dam etmişdi. Tətill edən fəhlələr əmək haqqının artırılmasını və iş gününün 11 saat yarımdan 10 saata endirilməsini tələb etmişdilər. Sahibkarlar yalnız fəhlələrin gündəlik əmək haqqını 5 qəpikdən 15 qəpiyə qədər artırmağa, iş gününü yarım saat azaltmağa söz verdikdən sonra və şiddətli polis tədbirləri nəticəsində Nuxa fəhlələrinin tətill dayandırılmışdı. Şəhərdə həmin il iyunun 9-23-də ikinci tətill də keçirilmişdi.¹

Müharibə vəziyyəti qəzada kəndli hərəkətinə də səbəb olmuşdu. Uşançı kəndlilər dağlara, meşələrə çəkilib mülkədarlara və hökumətin cəza dəstələrinə qarşı silahlı mübarizə aparırdılar.

1917-ci ilin Fevral inqilabı Azərbaycanda, o cümlədən Nuxa qəzasında inzibati-siyasi dəyişiklərin əsasını qoydu. Müvəqqəti hökumətin 4 mart 1917-ci il tarixli qərarı ilə qubernator, vitse-qubernator, qəza raisi vəzifələri ləğv edilərək, komissar vəzifəsi təsis olundu. Martın 9-da Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi diyarda yeni hakimiyyət orqanlarının – quberniya qəza, nahiyyə (sahə) komitələrinin təşkili üçün bir sıra addımlar atdı. Müvəqqəti hökumətin qərarına əsasən Zemstvo (bələdiyyə) idarəçiliyi olmayan quberniyalarda inzibati hakimiyyətin təşkili ictimai təşkilatların şurasına həvalə edilmişdi. Yelizavetpol İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (Şurası), qəzalarda hakimiyyətin təşkili məqsədi ilə yerlərə öz nümayəndələrini göndərmişdi.

1917-ci ilin mart ayı ərzində Nuxa qəzasında qəza, sahə və kənd komitələri təşəkkül tapmağa başladı. Yeni inzibati hakimiyyətin təşəkkülü prosesi geniş xalq kütlələrinin siyasi fəallığının artması şəraitində gedirdi. 1917-ci il martın 9-10-da Nuxa şəhərində 10 min nəfərin iştirakı ilə keçirilmiş mitinq bunu əya-

¹ Кавказский календарь на 1917 год, с.61-63.

² Кавказский календарь на 1917 год с.253, 267.

³ Кавказский календарь на 1917 год, с.297.

¹ İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər, Bakı, 1957, s.63.

ni sübut edirdi.¹ Xalqın gözündən düşmüş köhnə məmurlar işdən azad edilir, hakimiyyətin təşkilində iştirak etmək üçün seçkili orqanlar yaradılırdı. Mart ayının 10-11-də Nuxa rayon seçicilərinin yığıncağında İcraiyyə Komitəsinin tərkibi müəyyənləşdirildi. Seçilmiş 50 üzvdən 7-si fəhlə deputatları sovetini təşkil edirdi. Komitədə həmçinin 1 nəfər pravoslav, 2 erməni, 19 müsəlman, kooperativlərin və şəhər özünü idarəsinin nümayəndələri təmsil olunmuşdular.

Nuxa qəzasının rəisi Poçumiya, şəhər pristavları Şixlinski və Əliyev vəzifələrindən kənar edildilər. I dairəyə M.Sədrəddinbəyov, II dairəyə D.Rəhimov komissar təyin edildilər.² Neyman isə qəza komissarı seçildi.

«Baku» qəzetinin məlumatına görə 1917-ci il martın 12-də Nuxa qəzası İcraiyyə Komitəsinin ilk iclası keçirilmiş, iclasda Əfəndiyev sədr, A.Mahmudov onun müavini, M.Petrosyan isə katib olmaqla Rəyasət Heyəti formalaşdırılmışdı.³ Yarandığı ilk gündən Komitə əhalinin köhnə hökumət məmurlarından kütləvi narazılıqları ilə üzləşdi. Yerlərdən pristavların özbaşınalıqları ilə bağlı çoxlu şikayətlər gəlirdi. Bu məqsədlə İcraiyyə Komitəsinə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Məhz komissiyanın məlumatından sonra Vartaşen kəndində əhalinin təkidi ilə pristav işdən azad edilmiş, 10 nəfərdən ibarət İcraiyyə Komitəsi seçilmişdi.⁴ Şəkiddə təşkil olunmuş icraiyyə komitələrinə əsasən orta və kiçik sahibkarların, ziyalıların nümayəndələri seçilmişdilər. Bununla yanaşı, idarəçilik təcrübəsi olan bir çox köhnə hakimiyyət nümayəndələri də komitədə təmsil olunmuşdular.

İcraiyyə Komitəsinin martın 31-də keçirilmiş iclasında qəza komissarı Neyman vəzifəsindən azad edilmiş, onun yerinə Əmirxanov təyin edilmişdi. Əmirxanovun müavini isə Petrosyan seçil-

¹ Açıq söz, 1917, 23 mart; Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, Баку, 1987, s.23.

² Кавказское слово, 1917, 24 марта

³ Баку, 1917, 22 марта

⁴ Баку, 1917, 22 марта

mişdi. Bir gün əvvəl haqqında şikayətlər gələn Cəfərabad pristavı Rostovski həbs olunmuş, şəhərin bütün pristav və müavinlərinin fəaliyyətinə nəzarət üçün komissar təyin olunmuşdu.¹

Bu dövrdə digər qəzalarda olduğu kimi, Nuxada da Fəhlə Deputatları Soveti yaradılmışdı. Yelizavetpol və Şəki FDS Azərbaycanda ən iri qəza sovetləri idilər.² Nuxa qərnəzonu əsgərləri tərəfindən həmçinin, Əsgər Deputatları Soveti (komitəsi) təsis edilmişdi. May ayının sonunda Nuxa şəhərində fəaliyyət göstərən Fəhlə Deputatları Soveti ilə Əsgər Deputatları Sovetinin birləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. Eyni zamanda kəndlərdə icraiyyə komitələri də yaradılmışdı. Nuxa qəzasında ilk kəndli komitəsi 1917-ci ilin martında Vartaşen kəndində təşkil olunmuşdu.³ Yerlərdə komitələr əhalinin bütün təbəqələrinin fəal iştirakı ilə yaradılırdı.

Müxtəlif adlar (komitələr, şuralar, cəmiyyətlər, ittifaqlar) adı altında yaranmasına baxmayaraq onların əsas məqsədi yeni inzibati hakimiyyət strukturlarının formalaşmasına təsir göstərmək-dən ibarət idi.

İctimai təşkilatların icraiyyə komitələrinin nümayəndələrinin 1917-ci 18-20 martda Tiflisdə keçirilmiş qurultayında yerlərdə quberniya, qəza, sahə və kənd icraiyyə komitələrinin yaradılması qərar alındı. Qərarda icraiyyə komitələrinin təşkili qaydaları, təmsilçilik formaları və b. məsələlər öz əksini tapmışdı. Yerlərdə icra komitələrinin yaradılması prosesi qəza komissarı və qəza icraiyyə komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

Köhnə hakimiyyət strukturları ilə yanaşı polis də ləğv edilmiş, xalq milisinin təşkilinə başlanılmışdı.

Lakin yeni yaradılan hakimiyyət strukturlarında köhnə məmurlar üstünlük təşkil edirdi. Müvəqqəti hökumətin 4 mart

¹ «Sovqat» qəzeti, 1917, 9 aprel; Adıgözəlova A. 1917-ci Fevral İnqilabından sonra Azərbaycanda yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, 1999, s. 84.

² Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, s.31.

³ Баку, 1917, 22 марта; Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, с.41.

1917-ci il tarixli qərarına əsasən İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi öz tərkibindən və ya başqa şəxslərdən qəza komissarını və sahə (nəhiyə) komissarlarını seçdilər. Yelizavetpol quberniyasının komissarı, eyni zamanda quberniya icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə X.Xasməmmədov, Nuxa qəzasının komissarı vəzifəsinə isə S.Əmircanov seçilmişdilər.¹ 1917-ci il aprelin 27-də OZAKOM Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili «Qaydaları»nı hazırlamış, mayın 9-da isə bu «Qaydaları»nı tətbiqi ilə bağlı təlimati təsdiq etmişdi. Həmin sənədlərə görə, qəzalarda icraiyyə komitələrinə seçkilərin təşkili OZAKOM-un təyin etdiyi müvəkkilə həvalə olunmuşdu. Qaydalara uyğun olaraq Nuxa qəzasında 1917-ci ilin iyunundan inzibati funksiyaları daşıyacaq kənd, nəhiyə (sahə) və qəza icraiyyə komitəsinin seçkilərinə başlanmış, lakin bu proses ilin sonuna qədər davam etmişdi.²

1917-ci il oktyabrın 2-də qüvvəyə minmiş yeni Qaydalara əsasən yerlərdə ümumi idarəçilik işləri icraiyyə komitəsinə deyil, qəza və sahə komissarlarına həvalə olunmuşdu. İcraiyyə komitələri yalnız bələdiyyə və təsərrüfat işləri ilə məşğul olmalı, ümumi idarəçilik, inzibət-polis funksiyalarını isə komissarlar yerinə yetirməli idilər. Qəza komissarı quberniya komissarının təqdimatı ilə təyin olunur və ya işdən azad edilir. Dairə, sahə komissarları isə qəza komissarlarının təqdimatı ilə quberniya komissarı tərəfindən təyin və ya işdən azad edilir.³

1917-ci il martın 16-da Gəncə şəhərində Yelizavetpol quberniyası müsəlmanlarının müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə yerlərdə milli komitələrin yaradılması qərarı alındı⁴. Həmin gündə yaradılmış Nuxa Müsəlman Milli Şurası (Komitəsi) qəzanın ən fəal qurumlarından birinə çevrilmişdi. Lakin qəzada ziyalı kadrların azlığı Şuranın tərkibinə, fəaliyyətinə öz mənfi təsirini gös-

tərdirdi. Milli Şura şəhərdə və yerlərdə ən nüfuzlu ictimai orqan idi. Hakimiyyətin təşkilində Şura mühüm rol oynayırdı.

Şəki şəhərində həmçinin Erməni Milli Şurası da yaranmışdı. Əsasən daşnaklardan ibarət Şuranın qəzanın erməni kəndlərində özləkləri yaradılmışdı, erməni kəndlilərinin silahlandırılmasına da onlar rəhbərlik edirdilər.

Şəki şəhərində və kəndlərdə bu dövrdə baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri hakimiyyət strukturlarının və polisin mülliləşdirilməsi idi. Köhnə məmurların yerinə yerli kadrların təyin edilməsi bir sıra hallarda bu orqanlara təcrübəsiz, səriştəsiz insanların gəlməsinə şərait yaradırdı.

Qəzanın kəndlərində geniş əhali kütləsinin ictimai fəallığı inzibati idarə orqanlarının və ictimai təşkilatların yaranmasında özünü göstərirdi. 1917-ci ilin oktyabrın 1-dək qəzada 15-də icraiyyə komitəsi təşkil olunmuşdur.¹ Nuxa Milli Şurası şəhərdə və yerlərdə ən çox nüfuzlu malik ictimai orqan idi. Şəkidə və yerlərdə hakimiyyətin təşkilində Şura mühüm rol oynayırdı. Nuxa şəhərində həmçinin Erməni Milli Şurası da yaranmışdı.

1917-ci il may ayının 1-də (köhnə stillə - 18 aprel) Şəki şəhərində ilk dəfə olaraq bayram nümayişi keçirildi. Nümayişdə 25 mindən çox insan iştirak etmişdi. Həmin gün bütün müəssisələr və dükanlar bağlanmışdı. Bu hadisə ilə bağlı «Orizon» qəzeti yazırdı ki, Nuxa fəhlə kütləsi heç bir təşkilata malik deyildir. Minlərlə türk fəhləsinin ətrafında birləşə biləcəyi vahid bayraq, ideya da hiss olunmurdu. Tədbirdə hətta öz bayrağı və nəğmələri ilə şagirdlər də fəal iştirak etmişdilər.²

1917-ci ilin yazı və yayında bütün ölkəni bürümüş tətil hərəkəti Şəki ipək fabriklərinə də ziyarət etmişdi. Mayın ortalarında şəhərdəki Ter-Gevorkovun fabrikinin tətil edən fəhlələri 8 saatlıq iş gününün müəyyən edilməsini və gündəlik əmək haqqı-

¹ Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, с.59-60.

² Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, с.61-64.

³ Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане, с.54.

⁴ Кавказское слово, 1917, 22 марта

¹ Тарих Институтunun Elmi Arxivi (TİEA), f.1, s.3, iş 4756, v.118-121, Adıgözəlov A. 1917-ci Fevral İnqilabından sonra Azərbaycanda yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması, s.111.

² «Оризон», 1917, 28 апреля (10 мая), №86

nın 1 manat 60 qəpik artırılmasını tələb etmişdilər. Tətilçilərin təzyiqi altında Nuxa Fəhlə Deputatları Soveti 1917-ci il iyun ayının 8-də müəssisələrdə 8 saatlıq iş günü, ipəksarıyan fabriklərdə iş vaxtının hər saati üçün 20 qəpik və əlavə iş saati üçün 30 qəpik əmək haqqı müəyyən etmişdi. Lakin fabrik sahibləri fəhlələrin tələblərini və Sovetin qərarını yerinə yetirməkdən imtina edərək, fabrikləri bağlamaq hədəsi ilə fəhlələri işləməyə məcbur etmək istədilər. Nuxada bir çox fabrikin qəsdən bağlanması nəticəsində işsiz fəhlələrin sayı 3 min nəfərə çatmışdı.¹

«Известия мусульманского комитета» qəzeti Şəki fəhlələrinin ağır vəziyyəti ilə bağlı yazırdı ki, onların vəziyyəti həddən artıq düzülməzdir. İpəksarıyan zavodlarda 8 mindən çox kişi, qadın və uşaq işləyir. Fəhlələrin ən zəruri mallara belə ehtiyac çoxdur, onlar təsadüfi işdən çıxarılmalardan sığorta olunmayıblar. Hər şey zavod sahiblərindən asılıdır, ... iş günəməzdir. Fəhlələrin 8 saatlıq iş günü və maaşların artırılması tələbinə cavab olaraq zavod sahibləri fabriki bağlayıblar. İşsizlərin sayı 2-3 min nəfərə çatır. Həqiqi fəhlə deputatlar mövcud deyildir. Seçkilərdə heç də bütün fəhlələr iştirak etməmişlər. Bir neçə yüz fəhlə xahiş və ya təzyiq altında namizədlərə səs veriblər, ona görə də fəhlə deputatlarının əksəriyyəti elə həmin zavod sahibləridir.²

Həmin dövr həmçinin kəndli hərəkatının genişlənməsi ilə də əlamətdar oldu. Azərbaycanda aqrar hərəkatın ən çox yayılmış formaları xəzinəyə və mülkədarlara məxsus əkin yerlərinin tutulması, vergi və icarə haqqının verməkdən boyun qaçırılması, mülkədarların mal-qarasının qovulub aparılması və meşələrin qırılması idi. Su, biçənək, otlaqlar üstündə əkinçi və maldar kəndlilərlə torpaq sahibləri arasında gedən mübarizə Nuxa qəzasında da özünü göstərirdi. Nuxa kəndlilərində su mənbələrini tutaraq, onlardan öz təsərrüfatından istifadə etmələri halları ge-

niş yayılmışdı. 1917-ci ilin mayında qəzanın Zəyzid kəndliləri üsyan edib mülkədarlar tərəfindən zorla qəsb edilən su arxlarını geri almışdılar. Kəndə göndərilmiş cəza dəstələri kəndlilər tərəfindən inadlı müqavimətə razı gələrək geri oturdulmuşdu. Belə olduqda hökumət 750 nəfərlik Zəyzid kənd əhalisi ilə hər cür əlaqə saxlamağı Nuxa şəhər əhalisinin qadağan etmişdi, lakin bu zəyzidlilərin mübarizəsini dayandırmamışdı.¹ Qəzada 1917-ci ilin iyun-iyul aylarında bir neçə kənddə həyəcanlar baş vermişdi. Mübarizəyə qalxmış kəndlilərə qarşı hökumət kazak və qoşun hissələri göndərməli olmuşdu. Həmin ilin yayında qəzada baş vermiş quraqlıq qəza əhalisinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Cəza tədbirlərinə baxmayaraq, 1917-ci ilin avqust-oktyabr aylarında Nuxa qəzasında kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsi daha da genişlənmişdi. Lakin o da etiraf edilməlidir ki, Gəncə quberniyasının başqa qəzaları, xüsusən Gəncə və Qazax qəzaları ilə müqayisədə Nuxa qəzasında kəndli hərəkatı kütləvi xarakter almamışdı. Bu qəzada aqrar münasibətlərin özünəməxsusluğu, kəndlərdə sol partiyaların, xüsusən bolşeviklər partiyasının, Hümmət təşkilatının zəif mövqeyi ilə də izah edilə bilər. Sovet tarixşünaslığında da etiraf olunur ki, başqa qəzalarla müqayisədə Nuxa qəzasında menşevik, eser, bolşevik təşkilatları demək olar ki, mövcud olmamışdır. Azərbaycanın geniş xalq kütlələri arasında milli siyasi qüvvələr, xüsusən Müsavat daha çox nüfuzə malik idi. Bir çox sovet tarixçiləri, o cümlədən Z.İbrahimov bunu bolşeviklərin milli məsələni yerli şəraitə uyğun olaraq həlli edilməsinin konkret yollarını tapa bilməmələri ilə izah edirlər.²

Bütövlükdə, 1917-ci il Fevral inqilabından sonra bütün keçmiş Rusiya imperiyasında olduğu kimi, Nuxa qəzasında da çox ciddi siyasi, ictimai, inzibati dəyişikliklər baş vermiş, bu dövr əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələrinin ictimai proseslərə qo-

¹ Кавказское слово, 1917, 1 июня; Баку, 1917, 2 июня; İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi, s.126-127

² Известия мусульманского комитета, 1917, 24 мая, №112

¹ Каспий, 1917, 8 июня, № 125.

² İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi, s.291.

şulması, müxtəlif milli, ictimai, siyasi təşkilatların yaranması, sosial hərəkətin genişlənməsi ilə yadda qalmışdı.

İctimai-siyasi dəyişikliklərin ən mühüm təzahür formalarından biri də yeni hakimiyyət strukturlarının yaradılması idi. Nuxa qəzasında ilk mitinqlərin, mütəşəkkil təatillərin keçirilməsi, kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəyə başlaması da geniş əhali kütləsinin fəallığının artdığını göstərirdi.

1.2. Şəki bölgəsi 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində. Bölgədə erməni fitnəkarlığının iflasa uğraması

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş vermiş bolşevik çevrilişi Nuxa qəzasında ciddi siyasi-inzibati dəyişikliklərə gətirib çıxarmadı. Bu hər şeydən əvvəl qəzanın əsas siyasi hadisələrin baş verdiyi Bakı şəhərindən uzaqda olması, bolşevik, menşevik, eser və digər sol partiyaların burada ciddi nüfuzla malik olmamaları ilə əlaqədardır. Nuxa şəhərində və qəzada əsas nüfuz sahibi Müsavat partiyası idi. Bunu 1917-ci ilin noyabrın 26-da Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilmiş seçkilər də təsdiq edirdi. Seçkilərdə nuxalılardan Əksəriyyəti Müsavat partiyasına səs verdilər. Şəki şəhərində 1917-ci ilin martında yaradılmış Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti artıq ilin sonlarında öz fəaliyyətini demək olar ki, dayandırmışdı.

Bolşevizmin və sovet hakimiyyətinin forpostuna çevrilmiş Bakıdan fərqli olaraq Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli qüvvələrin əlində idi. Təhlükənin yaxınlaşdığını görən milli qüvvələr quberniyanın müxtəlif yerlərində silahlı dəstələr yaratmağa başladılar. Şəki şəhərində və qəzanın müxtəlif yerlərində də azərbaycanlılar tərəfindən özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması sürətlə gedirdi. Bu məqsədlə Nuxa qarnizonunun tərkisilah edilməsi qərara alınmışdı. Eyni zamanda qəzanın ermənilər yaşayan kəndlərində də silahlı dəstələr yaradılır, Tiflisdə, Bakıda fəaliyyət göstərən erməni şuralarından buraya emissarlar gələrək antimüsəlman təbliğatı aparılırdı. Əgər erməni əhalisinə erməni korpusunun komandanlığı tərəfindən mütəşəkkil qaydada əsgəri və silahlı yardım gös-

tərilirdisə, azərbaycanlılar silahı buradakı rus qarnizonunun əsgərlərini tərkisilah etməklə əldə etməyə məcbur idilər.

Nuxada müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasında Yelizavetpol Müsəlman Milli Komitəsi və burada yerləşən müsəlman hərbi hissəsi böyük yardım göstərmişdi. Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə müsəlman əhaliyə qarşı törədilən vəhşiliklərin əks-sədası Nuxaya da gəlib çatır, buradakı onsuz da mürkəb olan vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Ermənilərin Ərəş və Nuxa qəzaları ilə bağlı təxribat xarakterli niyyətlərini başa düşmək baxımından Azərbaycan Cümhuriyyəti Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun adı çəkilən qəzalarda müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqlar haqqında 13 fevral 1919-cu il tarixli məruzəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məruzədə qeyd olunur ki, Rusiyada dövlət çevrilişindən sonra (bolşeviklərin Oktyabr çevrilişi nəzərdə tutulur – K.İ.) ermənilər Zaqafqaziyanın bütün erməni əhalisini silahlandırmaq planını yerinə yetirmək üçün Zaqafqaziya Komissarlığının bəzi üzvləri ilə əlaqəyə girmişdilər. Belə ki, Tiflis cəbbəxanasından erməni kənd və cəmiyyətlərinə tüfəng və patron dolu bütün nəqliyyat vasitələri göndərilirdi. Həmin müsəlman kənd cəmiyyətlərinə silah verməkdən imtina edilirdi. Erməni ziyalıları kəndləri bir-bir dolaşaraq, erməni əhalisini tüfəng və patron almağa, erməni kapitalistlərinə isə bütün partiyalarla silah almağa təhrik edirdilər. Erməni əhalisinin belə davranışı müsəlmanlarda inanırdı ki, ermənilər onlara qarşı açıq düşmənçilik hərəkətlərinə hazırlaşır. 1917-ci ilin dekabrın ortalarında 200 əsgərdən ibarət olan silahlanmış erməni dəstəsi erməni kəndlərindəki silahlı bəndlərlə birləşmək üçün Ləki stansiyasından Ağdaş kəndinə daxil olmağa cəhd göstərmişdi. Ermənilərin Ərəş qəzasının inzibati mərkəzinin faktiki ələ keçirilməsi ilə nəticələnə biləcək bu cəhdi müsəlmanların gördüyü tədbirlər nəticəsində boşa çıxsada, tədricən Ərəş və Nuxa qəzalarında ermənilərin bir çox mütəşəkkil hərbi dəstələri yaradılmağa başlanmışdı¹.

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA), f. 277, s. 1, i. 16, v.5

Lakin Bakı şəhəri, hətta Yelizavetpol quberniyasının digər ərazisi (Zəngəzur, Cavanşir, Yelizavetpol və Qazax qəzaları) ilə müqayisədə quberniyanın şimal və şimal-şərq hissəsində – Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində erməni əhalisinin azlığı, bölgənin erməni hərəkətinin mərkəzlərindən (Bakı və Tiflisdən) uzaqda yerləşməsi, burada mütəşəkkil antitürk hərəkətinin formalaşmasına imkan vermirdi.

Ancaq 1918-ci ilin fevralında «Şəki erməni batalyonu» adlı cəza dəstəsinin bölgəyə gəlməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Bu vaxta qədər ermənilərlə müsəlmanlar arasında hər hansı eksseslərin baş vermədiyini bölgənin qara günləri başladı. Bu hərbi hissənin nə məqsədlə yaradılması və Şəkiyə göndərilməsi ilə bağlı erməni mənbələrində müəyyən məlumatlar vardır.

Əlahiddə Nuxa atıcı batalyonunun komandiri olmuş latış İvan Bredis Dünya müharibəsi zamanı ermənilərə qarşı zorakılıq hərəkətlərinin təhqiqi ilə bağlı yaradılmış Komissiyaya 1919-cu il fevralın 9-da Tiflisdə verdiyi izahatda göstərir ki, o, 700 süngüddən ibarət bu hissəni 1918-ci il yanvar ayında Tiflisdə yaratmış və Erməni korpusunun komandiri, general Nazarbekovun göstərişi ilə fevralın 7-də piyada qaydada Nuxa və Ərəş qəzalarına yola düşərək həmin il fevral ayının 28-də oraya gəlmişdi. Ərəş qəzasının Qayabaşı kəndində (indi Şəki rayonu ərazisində – K.İ.) öz qərargahını yerləşdirən Bredis, dörd alay, qeyri-sırası alay və pulemyot komandası ilə Nuxa və Ərəş qəzalarının dağlıq erməni kəndlərini nəzarət götürdüyünü söyləyir.

Batalyonun zabiti olmuş, özünün dediyinə görə 1918-ci ilin mart-iyul aylarında həm də Vartaşen qarnizonunun rəisi vəzifəsini tutmuş, aprelin 6-dan isə Nuxa və Ərəş qəzaları erməni milli şuralarının Mərkəzi Komitəsinin üzvü, mayın 1-dən isə Komitənin sədri və özünü hər iki qəzanın «komissarı» təyin etmiş Qabriel Rubenoviç Ter-Qriqoryants da də komandirinin sözlərini təsdiq edərək «Nuxa atıcı batalyonu»nun (o cəza dəstəsini belə adlandırır – K.İ.) 1918-ci il fevralın sonunda Tiflisdən Nuxa qəzasına, özü də bölgəni sakitləşdirmək (rusca mətnə də – умирот-

ворить) məqsədi ilə gəldiyini göstərir. Erməni zabiti göstərir ki, müsəlmanlardan başqa bütün əhali ermənilər, udinlər, yəhudilər batalyonu sevinclə, duz-çörəklə qarşılamışdı, ruhanilər və hörmətli insanlar onun qarşısına çıxmışdılar.¹

Ter-Qriqoryants yerli müsəlmanların çağırılmamış silahlı qoşunlara münasibətini səciyyələndirərək iki faktı qeyd edir. Batalyon Evvoğlu kəndinin yanında keçərkən kəndin komissarı Nəsir xan batalyonun aryerqardına (ön dəstəsinə) atəş açmış, atışma başlamış və Nəsirxan öldürülmüşdü. Bayan kəndinin yanından keçərək batalyonla görüşə gedən Vartaşen kəndinin nümayəndələrinə Zəyzid və Bayan kəndlərinin tatarları (azərbaycanlılar – K.İ.) hücum etmiş və iki nəfəri öldürərək, meyitlərini eybəcər hala salmışdılar. Erməni xislətinə uyğun olaraq Ter-Qriqoryanın azərbaycanlı mücahidləri şərləməyə çalışdığı açıq aydın görünür də, bu faktlar azərbaycanlıların Şəkiyə erməni silahlı qüvvələrin hansı məqsədlə gəldiyini və buna qarşı bütün imkanlarla mübarizə apardıklarını dolayı yolla da olsa təsdiq edir.

Nuxaya erməni batalyonun gəlməsi faktını başqa mənbələr də təsdiqləyir. Bu erməni qoşun hissəsi haqqında Zaqatala dairəsinə ezam edilmiş xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur M.D.Çavçavadzenin Zaqafqaziya hökumətinə 19.03.1918-ci il tarixli məruzəsində də müəyyən məlumatlar vardır². M.D.Çavçavadze 1918-ci il fevralın 10-da Zaqatala şəhərinə gəldikdən sonra Dairə idarəsində iclas keçirərək Nuxa qəzasının Səbətlı kəndinə gedən, tep-larla və silah-sursatla silahlanmış 1000 nəfərlik erməni hərbi hissəsinin hərəkətinə qarşı tədbirlərin görülməsi müzakirə edilmişdir. Bu hərbi hissənin Zaqataladan keçərək Şəki qəzasının erməni kəndlərinə getmək niyyəti yerli insanları narahat ediyindən dairədə müxtəlif söz-söhbət gedirdi. Əhali arasında hərbi hissənin Zaqatalada yerləşmək üçün gəldiyi və yaxud Səbətlıya, yerli erməni əhalisinə kömək üçün gəldiyi haqqında müxtəlif

¹ Погромъ армянъ въ Бакинской и Елизаветпольской губернияхъ въ 1918-1920 гг. Сборникъ документовъ и материаловъ, Ереванъ, 2003, с.196

² Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivı, f. 1819, s. 1, iş 181, v. 3-9 arx.

fikirler dolaşırdı. Ancaq hamı erməni qoşun hissəsinin əhalisi müsəlmanlardan ibarət dairəyə gelişini arzuolunmaz hadisələrə gətirib çıxara biləcəyindən yolverilməz hesab edirdi. Ona görə də iclas iştirakçıları, Qafqaz Hərbi Dairəsinin rəisindən erməni qoşun hissəsinin hərəkət istiqamətini dəyişməsinə və Səbətliyə Siqnaq qəzasından keçib getməyi təklif etmişdilər. Erməni yaraqlıları bu yolla da getmişdilər¹.

«Bakı» qəzeti özünün 17 fevral 1918-ci il tarixli sayında göstərir ki, fevralın 15-də (görünür, köhnə stillə – K.İ.) Zaqatala yolu ilə gəlmiş erməni mili batalyonu ilə danışıqlar aparmaq üçün Nuxa şəhərində qarışıq erməni-müsəlman komitəsi tərəfindən H.Əmircanov, S.Melik-Allahverdiyev, M.Petrosyan və M.Fərzəlibəyovdan ibarət nümayəndə heyəti seçilmişdi. Əsas məqsəd olarkən batalyon ilə əhali arasında mümkün ola biləcək hər hansı hadisənin qarşısını almaq idi. Nümayəndə heyəti Nuxa şəhərindən 2 verst aralıda Zaqatala yolunun üstündə olarkən, pusqudan onlara atəş açılmış, nəticədə, erməni nümayəndələr, H.Əmircanov və bir millis həlak olmuş, Ş.Fərzəlibəyov və başqa bir polis qaçaraq canlarını qurtarmışdılar.² Erməni burjuaziasının maraqlarını əks etdirən «Bakı» qəzeti həmin məlumat-yazıda etiraz edirdi ki, bu hadisənin baş verəsinə baxmayaraq şəhərdə dinc əhval-ruhiyyə, sakitlik hökm sürürdü, toqquşmalar yox idi.

Erməni hərbi hissəsinin Şəkiyə gəlməsi ilə bağlı S.İsmayilov adlı müəllifin 1928-ci ildə nəşr edilmiş kitabçasında da məlumat vardır. Müəllif yazır ki, bu aralıq Gürcüstan vasitəsilə erməni qoşunlarının Şəkiyə gəlməsi xəbəri alındı. Bu xəbər böyük həyəcana səbəb oldu. Milli komitənin məsləhət ilə xəbərsiz gələn qoşunun istiqbalına xüsusi heyət göndərildi.

Bu heyətin başında erməni vətəndaşların nümayəndələri dururdu. Komitənin qərarı ilə türklərdən gedəcək nümayəndələri-

nin birisi Xan İlisuyski idi. Nə cür olursa, İlisuyskinin əvəzinə Əmircanov Həşimbəy göndərilir. İlkinci çağrı Mixək Boyaqçıoğlu, Şeşəmlik Allahverdiyev, bələdiyyə idarəsinin rəisi Məhəmməd bəy Fərzəlibəyov, Həşimbəy Əmirxanov və iki nəfər mühafizə yola düşürlər. Kiş çayının bəndinin yaxınlığında hələsinin qabağı kəsilib, Fərzəlibəyov və mühafizələrdən Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa heyət üzvlərinin həpsi qətlə yetirilir.¹

Nümayəndə heyətinin üzvlərinin kimlər tərəfindən və hansı şəraitdə öldürüldüyü haqqında müfəssəl məlumat olmasa da, bunun çox yaxşı düşünülmüş provakasiya olduğu və vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədi daşdığı aydın idi. Əslində Tiflisdən erməni batalyonun Şəkiyə göndərilməsinə bəhanə axtarışına hələ xeyli əvvəl başlanmışdı. Nuxa qəzasının erməni kəndlərində silahlı dəstələrin yaradılması, qəzadə ermənilərə qarşı guya zorakılıqlar edilməsi haqqında Tiflisə, Bakıya saysız-hesabsız məktublar göndərilməsi, həm Zaqafqaziya komissarlığından, həm də Bakı Sovetindən «Nuxa-Ərəş ermənilərini xilas etmək üçün tədbirlər görülməsi» tələbləri bunu sübut edirdi. Hadisələr ərafəsində Şəki şəhərində və erməni kəndlərində daşnak partiyasının fəallaşması da çox şeydən xəbər verirdi. S.İsmayilov yazırdı ki, Ter-Qriqoryan adlı bir nəfər daşnak baş qaldırır Vartaşen, Qayabası və başqa erməni kəndlərində ayrı-ayrı hökuməti yaratmağa və başda özü olmaq şüarlı Milli Komitənin (Müsəlman Milli Şurası nəzərdə tutulur – K.İ.) əlaqəsini hər tərəfdən kəsməyə qalxmışdı. Hətta şəhəri ermənilərə vermək təklifini də milli komitəyə elan etmişdi (İ). «Bununla Ter-Qriqoryan Şəki şəhəri və qəzasındakı erməni-müsəlman davasını nəşibətliyini əhdidar olub mürdər fikrini həyata təsdiq etməyə başladı. Hər yandan fitnə alovları fışqırırdı. Ter-Qriqoryana arxalanan erməni daşnakları şəhərdə xüsusi komitə və komissiya yaratdılar».²

Bələ komitələrdən biri də Nuxa və Ərəş qəzaları erməni qaçqınlarına yardım Komitəsi idi. Komitənin sədri Nalçıkyan Ermə-

¹ Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeri Tarix Arxivinin Sənədləri, Bakı, 2013, s.223

² Bakı, 1918, 17 февраля.

¹ S.İsmayilov. Şəki keçmişdə və indi, Bakı, 1928, s. 17-18.

² S.İsmayilov. Şəki keçmişdə və indi, s. 18-19

ni Milli Komitəsinin Bakı şöbəsinə, Seymin sədrinə teleqram göndərərək bu qəzalarda dağıdılmış erməni kəndlərinə 15 mill. manatdan çox ziyan daydiyini, onlara kömək göstərilməsini təkid edirdi.¹

Yuxarıda adını çəkdiyimiz erməni zabiti Q.Ter-Qriqoryan da etiraf edirdi ki, «Nuxa əlci batalyonu» Zaqafqaziya Komissarlığının əmri ilə təşkil olunmuş, hökumət hərbi hissəsi olaraq, ancaq ermənilərdən ibarət idi, zabit heyətində cəmi 4 qeyri-erməni var idi.² Eyni zamanda o etiraf edirdi ki, batalyonun bütöv heyətindən yalnız bir alay - Vartasendə yerləşmiş II alay, müəyyən intizama malik hərbi qüvvə idi. Yerli ermənilərdən təşkil olunmuş digər alaylar tezliklə mütləqəkliliyini itirmişdilər. Guya qərəzsizliyini sübut etmək üçün Q.Ter-Qriqoryan ermənilər tərəfdən müsəlmanlara qarşı quldurluq hərəkətlərinin olduğunu təsdiq edir, ancaq bu cür hərəkətlərin tək-tək olduğunu, həmin hərəkətlərin dağıdılmış erməni kəndlərinin ac və evsiz-eşiksiz sakinləri tərəfindən edildiyini bildirirdi.³

Erməni alayının qəzaya gəlməsi yerli erməniləri xeyli ruhlandırmış, onların azərbaycanlılara münasibəti açıq-aşkar fitnəkar xarakter almağa başlamışdı.

Qəzaya gələn hərbi qüvvə sayəsində üstünlüyü ələ alan erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi vəhşiliklər həyata keçirməyə başladılar. Yeri gəlmişkən, müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqi ilə bağlı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Ərəş və Nuxa qəzalarında da olmuş, komissiyanın üzvü N.M.Mixaylov bu qəzalarda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məruzə hazırlamışdı. N.Mixaylov və komissiyanın digər üzvü Ç.B.Klossovski erməni hücumları nəticəsində yandırılmış və dağıdılmış 22 kəndə baxmış, bu hərəkətlər-

dən ziyan çəkmiş, onların şahidi olmuş 130 nəfəri dindirmiş, bununla bağlı müvafiq protokollar tərtib etmişdilər. N.Mixaylovun məruzəsində göstərilir ki, Vartasən, Aşağı Səbatli kəndlərində ermənilərin bütöv bir qarnizonları var idi, onların baş qərargahı isə Qayabashi kəndində yerləşirdi. Müsəlmanlar ermənilərin yanına bir neçə dəfə nümayəndə heyəti göndərərək, əvvəlki məhriban maruzəsində göstərilən bəpə etmək istəsələr də, ermənilər dinc yanaşı yaşamaq istəmədilər. Ermənilər, onlara köməyə gəlmiş hərbi yardıma arxalanaraq, müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hərəkətlərini daha da gücləndirmiş, bir çox vəhşiliklər və cinayətlər törətmişdilər.¹

Erməni dəstələri bütün poçt traktlarını və yollarını tutaraq, müsəlman əhalinin dəmir yolu ilə əlaqəsini kəsmiş və bununla da onları ərzaq ehtiyatı gətirmək imkanından məhrum etmişdilər. Erməni kəndlərinin bütün əhalisini silahlandırır, yolları bağlayan, qəzanın mərkəzi məntəqələrində top və pulemyotlarla silahlanmış hərbi dəstələr yerləşdirən ermənilər müsəlmanlara qarşı sistemətik hücumlara başlamışdılar. Onlar bütöv kəndlərə hücum edərək, kütləvi qətlər və dağıntılar törədirdi, kəndlənin rifahının əsasını təşkil edən iribuynuzlu heyvanları aparırdılar. Ermənilər müsəlmanları aqlasızlaşdırmaq vəhşiliklə öldürürdülər.

Məruzədə erməni vəhşiliklərini sübut edən bir çox faktlar göstərilmişdi. Ağdaşdan Qutqaşenə gedən yolda, «Ağtala» adlanan yerdə ermənilər kəndxuda Baxşəli və onun yoldaşlarını öldürdükdən sonra, onların dərisini soymuş və ağacdan asmışdılar. Bağır dərəsində süngülərlə dəlik-deşik edilmiş 5 müsəlmanın meyidi tapılmışdı. Çamaqlı stansiyasının yanında ermənilər 21 arabaçını öldürərək, gözlərini çıxarmışdılar. Ərəb kəndində gözləri çıxarılmış 8 müsəlmanın meyidi tapılmış, həmin kənddə ermənilər tərəfindən inək nəcisi ilə mürdarlanmış müqəddəs Quran kitabı tapılmışdı. Ağtala dərəsində 20 müsəlman arabaçı qətlə yetirilmişdi. Yolda gedən müsəlmanların öldürülməsi halları

¹ Баку, 1918, 13 марта

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов, Ереван, 2003, с. 196

³ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 197

¹ ARPISSA, f. 277, s. 2, iş 16, v. 5

çox idi, özü də ermənilər bu qətləri istisnasız müsəlmanlara nəfər hissindən həyata keçirirdilər. Nuxa traktatında (yolunda) ermənilər biçindən qayıdan 23 müsəlmanı qətlə yetirmişdilər.

Sarıhacılı və Kürd kəndlərindən üç qadın qaçırılmış, onların birinin meyidi döşü kəsilmiş halda tapılmışdı. Nuxa qəzasının müsəlmanları 200 ərzaq arabası ilə Ağdaş-Hacalı yolu ilə gedərkən Savalan kəndi yaxınlığında ermənilərin hücumuna məruz qalmış, onlar 60-a yaxın müsəlman öldürərək, bütün mallarını talan etmişdilər.

Şahidlərin ifadələrindən məlum olur ki, ermənilər müsəlman qadınlarını öldürür, onlara təcavüz edir, hətta azyaşlı uşaqlara belə rəhm etməyərək, onları qılıncla doğrayırdılar. Savalan kəndi yaxınlığında «Palan tökən» adlanan yerdə ermənilərin öldürdüyü 7 ləzginin meyidi tapılmışdı. Öldürülənlər elə hala salınmışdılar ki, onlar insan şəklini itirmişdilər: qətlə yetirilmişlərin kəllələri dağıdılmış, bədənləri süngü ilə dəlik-deşik edilmişdi. Erməni vəhşiliklərindən xilas olmaq üçün öz yurd-yuvalarını tərk etmiş müsəlmanlar geri qayıtdıqdan sonra evlərdə qaçmağa macal tapmamış, boğazları kəsilmiş müsəlman qadın və uşaqların meyidlərini tapırdılar.

Erməni din xadimləri də bu vəhşilik hərəkətlərində bilavasitə iştirak edirdilər. Çanaq-bulaq, Hirdabul, Nic kəndlərinin keşişləri kilsədəki moizələrində açıq-aşkar şəkildə öz dindəşlarını müsəlmanları qırmağa təhrik edirdilər.¹

Trut çölündə 17 müsəlman arabəçinin meyidi tapılmışdı, onlar lüt soyundurulmuş, süngülərlə dəlik-deşik edilmiş və hissələrə doğranmışdılar. Axşam kəndinə hücum edən erməni əsgərləri 9 qadın və 10 kiçik yaşlı uşağı doğranmışdılar. Caxlı kəndinin sakini dəyirmanı gedərkən, erməni əsgərləri onu tutmuş, sonra isə onun belinə minərək, süngü ilə qovmağa başlamışdılar. Onun meyidi üzərində 17 süngü yarası müəyyən edilmişdi. Sarıhacılı kənd sakini Məmməd Kərim oğlu sahədə taxıl biçərkən erməni-

lər onu süngü ilə öldürərək, iç orqanlarını çıxarmışdılar. Molla Şıxalı kəndində ermənilər Hacı xanım Allahverdi qızını oğurlamış, əvvəlcə qolunu və döşünü kəsmiş, sonra isə qətlə yetirərək, dərisini soymuşdular. Kiçik Əmili kənd sakini Əzizin də üzünün dərisi soyulmuşdu. Kəndlərin birində quyuda kişi meyidi tapılmışdı. Onun bədənində heç bir yara olmadığından çox güman ki, o quyuya diri-diri atılmışdı. Ceyirli kəndində ermənilər kəndə hücum zamanı qaçmağa macal tapmayan üç qoca, əldən düşmüş qadını süngü zərbələri ilə öldürmüşdülər. Həmin kənddə də yandırılmış kişi cəsədi tapılmışdı.¹

Ermənilərin ən qəddar vəhşiliklərinin şahidi olmuş kəndlərdən biri də Kürd kəndi idi. FTK-nın üzvü Ç.B.Klossovskinin ermənilərin bu kənddə törətdikləri vəhşiliklər haqqında məruzəsindən bəlli olur ki, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlişindən təqribən 20 gün əvvəl², Qayabaşı, Xoşkəşen, Böyük Söyüdlü, Çanaqbulaq, Zirik və başqa kəndlərin erməniləri, gəlmə əsgərlərlə birgə böyük qüvvə ilə kəndi mühasirəyə alaraq ona hücum etmişdilər. Kəndə girən ermənilər müsəlmanları elə onların evlərində öldürməyə başlamışdılar. Hücum səhər çağı olduğundan, əhali hələ yatırdı və buna görə də qaçmağa macal tapmamışdılar. Nəticədə ermənilər tərəfindən, çoxu qadın və uşaq olan 68 sakini ağılasığmaz vəhşiliklə qətlə yetirilmişdi. Silahsız insanları süngü ilə dəlik-deşik edir, onların üzünün dərisini soyur, uşaqları havaya ataraq, qılınclan keçirir, insanları diri-diri divara mısmaqlayırdılar.³ İnsanların cəsədləri o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, onların kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı.⁴ Kürd kəndində vəhşiliklər qonşu müsəlman kəndlərindən kömək gələndə qədər davam etmişdi. Kəndə hücum edənlərin başında duranlar arasında Çanaqbulaq kəndinin

¹ ARPISSA, f. 277, s. 1, iş 16, v. 6

² Şahid Süleyman bəy Sultanovun izahına görə bu hadisə 1918-ci ilin martında baş vermişdir (ARDA, f. 1061, s. 1, iş 29, v. 7).

³ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxiv (ARDA), f. 1061, s. 5, iş 29, v. 5

⁴ ARPISSA, f. 277, s. 2, iş 16, v. 7

¹ ARPISSA, f. 277, s. 1, iş 16, v. 6

keşişi də var idi.¹ Ermənilər kənd sakinlərinə məxsus 1500 iri buynuzlu heyvan, 2500 baş qoyun aparmış, onlardan külli miqdarda pul, xalça, digər qiymətli şeylər oğurlamış, bir neçə evi yandırmağa müvəffəq olmuşlar.

Ermənilər hücum etdikləri kəndlərdə hər şeyi dağıdır, tut ağaclarını, meyvə bağlarını doğrayıb məhv edirdilər. Lakin qəza əhalisinə ən çox iqtisadi ziyan ermənilərin kütləvi şəkildə mal-qaranı oğurlayıb aparmalarından dəymişdi. Ən adi hesablamalara görə ermənilər bir neçə min bas mal-qara aparmışdılar, özü də buraya yerli sakinlərdən icarəyə götürülmüş yataqlarda heyvandarlıqla məşğul olan ləzgilərdən oğurlanmış on minlərlə qoyun-quzu daxil deyildi. Ermənilər təqib olunduqları zaman oğurladıqları mal-qaranı tələf etməyə çalışır, bununla da müsəlmanların təsərrüfat və iqtisadi həyatını dağıtmaq məqsədi güdürdülər. Elə bu məqsədlə də ermənilər yetişmiş məhsulu məhv edir, əkin sahələrini yandırır, baramanı, tut bağlarını yararsız hala gətirirdilər. Erməni vəhşiliklərinin nəticəsi olaraq əsasən müsəlmanlardan ibarət olan, qiymətli kənd təsərrüfat məhsulları-düyü və bütün plantasiyaları, qoz ağacları, ipək istehsalı, ipək parçalar, xalçalar, palazlar ilə şöhrət tapmış zəngin qəzalar iqtisadi cəhətdən tam dağıdılmış vəziyyətə düşmüşdülər.

Əslində Şəki və Ərəş bölgələrində ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliklər böyük erməni planının tərkib hissəsi idi. Bunu, FTK-ya ifadə vermiş şahidlər də təsdiqləyirdilər. Şahidlər göstərirdilər ki, ermənilərin vəhşilikləri, açıq-aşkar milli düşmənçilikdən, müsəlmanlara qatı nifrətdən irəli gəlirdi. Ermənilərin hərəkəti heç bir halda müsəlman əhali arasında sosialist ideyaların yayılması və ya inqilabı dərinləşdirmək xarakteri daşıyırdı. Şahidlərdən biri – Azax Əfəndi Mustafayev qeyd edirdi ki, ermənilərin davranışları onların ağalığa və hakimiyyəti ələ keçirməyə can atdıqlarını göstərir. Şahidlərin ifadələri ilə müəyyən edilmişdi ki, həm bu qəzanın erməniləri, həm də gəlmə hərbi hissələrinin əsas

məqsədi müsəlman əhalini, onların kəndlərini məhv etməklə hakimiyyəti qəsb etmək, sonra isə müsəlmanların ərazilərini ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin hücumları üçün ümumi bir qanunauyğunluq səciyyəvi idi: Onlar adətən şəhər təzədən, müsəlmanlar yuxuda olarkən hücumə keçir, kəndləri əhatəyə almağa çalışır, bu zaman təkcə tufənglərdən deyil, pulemyotlardan istifadə edirdilər. Əksər hallarda müsəlmanlar qeyri-mütəşəkkil və silahsız olduqlarından bütün əmlaklarını taleyin ümidinə buraxır, öz yurd-yuvalarını tərk edərək qaçmağa məcbur olurdular.

FTH-nin sənədlərində erməni qırğınlarından ziyan çəkmiş kəndlərin siyahısı da verilmişdi: Ərəş qəzasında bunlar Qoşa-qovaq, Ağcayazı, Ərəbocağı, Nemətabad, Xanabad, Havarlı, Qaraqoyunlu, Şəkili, Pirkəkə, Hacalı, Cüvə, Qaraarx, Savalan, Bəyli, Çaylı, Qaradəyin, Sarıhacılı, Quşlar, Caxlı, Ələgən (!), Şəfili, Kürd, Bayramkoxa, Topbağ, Sabur, Böyük Əmili, Kiçik Əmili, Zalam, Mollaşıxalı, Mamaylı kəndləri, Nuxa qəzasında isə Öyrət, İbrahimkənd, Sıxobası, Evoğlu, Fazıl, Çolaqlı, Əlixanlı, Cənnətli (Dərə Cənnətli), Cəyirli, Cəy-Qaraqoyunlu, Aşağı Daşagil, Aşağı Kəldək, Calut, Çuxur Qəbələ, Abdallı, Kəor Yengicə, Məmmədəğalı, Kərimli, Yalağac, Cəfərabad-Şəki, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Babaratma, Qaradağlı, Cırmaxanlı.

Beləliklə, erməni batalyonunun Şəkiyə gəlməsi ilə burada dinc həyata da son qoyulmuş, milli münasibətlər xeyli gərginləşmişdi. Ermənilər yaşayan Qayabaşı, Səbətli, Söyüdlü, Cəfərabad, Əlyar, Kəldək, Havarlı, Nemətabad və başqa kəndlər əsil terror yuvasına çevrilmişdi. Lakin Nuxa və Ərəş qəzalarının azərbaycanlı əhalisini bu qorxutmadı. Azərbaycanlılar əldə silah öz vətənlərinin müdafiəsinə qalxdılar. Şəki şəhərində, qəzanın əksər kəndlərində özünü müdafiə dəstələri yaradılmışdı. Bu dəstələrə yerli komandirlərlə yanaşı rus əsirliyindən qaçaraq bölgəyə gəlmiş türk zabitləri başçılıq edirdilər.

¹ ARDA, f. 1061, s. 1, iş 29, v. 5 arx.

¹ ARPISSA, f. 277, s. 2, iş 16, v. 7

Erməni quldur dəstələrinin yuxarıda adları göstərilmiş Azərbaycan kəndlərinə hücumları nəticəsində bu kəndlərin dinc əhalisi arasında çoxsaylı tələfatlar, maddi itkilər olsa da, ermənilərin Nuxa qəzasında törətdikləri əməllər tam nəticə vermədi. Ermənilərin təcavüzkar planlarının boşa çıxmasında, heç şübhəsiz, bir sıra digər amillərlə yanaşı (bu haqda yuxarıda qeyd edilmişdir - K.İ.) qəzanın müxtəlif kəndlərində, Nuxa şəhərində azərbaycanlıları yaratdıqları təzə müdafiə dəstələrinin qətiyyətli mübarizəsi də az rol oynamadı. Şəkililər nəinki özlərini, həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrində yaşayan soydaşlarını genişlənən daşnak qırğınından qorumaq üçün silaha sarılmışdılar.

Məlum olduğu kimi, ermənilərin törətdikləri qırğın və vəhşiliklərdən ən çox ziyan çəkmiş bölgələrdən biri Şamaxı (Şirvan) bölgəsi olmuşdur. 1918-ci ilin martında daşnak-bolşevik qüvvələrinin burada törətdikləri kütləvi qırğınlar nəticəsində 10 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, yüzlərlə kənd məhv edilmişdi.¹ Şamaxıda dinc müsəlman əhalinin qətləmi bütün Azərbaycanda, o cümlədən Nuxada böyük əks-səda doğurmuşdu. Şamaxılılara kömək üçün Gəncədə İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə yaradılmış dəstələr arasında nuxalılardan təşkil olunmuş dəstə də var idi. Düzdür, müəyyən səbəblərdən (hərbi qüvvə və silah-sursat cəhətdən ermənilərin üstünlüyü, azərbaycanlıların müştəşəkkilliyinin və döyüş təcrübəsinin çatışmaması s.) İ.X.Ziyadxanovun hərbi qüvvələrinin Şamaxıya yürüşü uğursuzluqla nəticələnə də, bu azərbaycanlı könüllülərin fədakarlığını inkar etməyə əsas vermir. Şamaxı qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırım faktını öri-basdır etmək üçün S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyi, eləcə də o dövrün erməni, rus mətbuatı baş vermiş hadisələr haqqında əsil həqiqəti gizlədərkən bütün günahları azərbaycanlıların, o cümlədən İ.X.Ziyadxanovun dəstəsinin üstünə yıxmağa

cəhd göstərmişlər.¹ Azərbaycan sovet tarixşünaslığı da onlara əsaslanaraq tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılmasına öz «təhfəsini» vermişdir. Məsələn, bu dövrün tarixçilərindən Z.İbrahimov İ.X.Ziyadxanovun dəstəsini quldur dəstəsi adlandırır², digər tarixçilər də mövqedən çıxış edirdilər.

Çox təəssüf ki, Cümhuriyyət dövründə də bəzi mətbuat orqanlarının səhifələrində şamaxılılara köməyə getmiş könüllüləri gözdən salmaq, bunlarla da ermənilərin dəyirmanına su tökmək cəhdləri nəzərə cərpirdi. Məsələn, «İttihad» qəzetinin 1919-cu il birinci nömrəsində «Любопытный» (Maraqlanan) təxəllüslü bir müəllif könüllülər dəstəsini «Ziyadxanovun «şaykası» adlandıraraq, onu qaratçılıqla məşğul olduğunu iddia etmişdi. «Иттихад» qəzetində getmiş bu məlumat Ziyadxanovun dəstəsində iştirak etmiş nuxalı könüllüləri hiddətləndirmiş və onlar «Azərbaycan» qəzetinə müraciət edərək, onların məktubunu qəzet səhifəsində çap etməyi xahiş etmişdilər. Nuxalılar, Şamaxı altında müsəlmanların mənafeyini müdafiə etmiş, Nuxa və digər uzaq yerlərdən gələrək, bolşevik-daşnak bəndalarına qarşı müsəlman əhalinin namusunu, ləyaqətini və həyatını qorumuş və öz həyatını təhlükəyə atmış könüllülərin bandit adlandırılmasına və könüllülər dəstəsinə heç bir aidiyyəti olmayan bəzi məsuliyyətsiz şəxslər tərəfindən törədilmiş talanları onların ayağına yazılmasına, ümumiyyətlə könüllülərə böhtan atılmasına qəti etirazlarını bildirmişdilər. Nuxalıların məktubunda daha sonra qeyd edilirdi: «O zaman, biz könüllülər bolşevik şrapnallarının mərmisi və onların güllələrinin fiti altında yalnız Azərbaycan vətəndaşlarının şərəf və ləyaqətini müdafiəsi haqqında düşündük... İndi, təhlükənin sövsüdü, həyat və mülkiyyətin toxunulmazlığı, yığıncaq, söz və mətbuat azadlığının çoxlu qurbanlar və bizim qanımız sayəsində Azərbaycan Respublikası

¹ Şamaxı qırğınları haqqında ətraflı: Шемаха. Март-июль 1918 года. Азербайджанские погромы в документах. В 2 томах, Баку, 2013. Составитель С.Рустамова-Тохиди

¹ S.Şaumyan. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild, 1919-1918. Bakı, 1987, s. 261; «Знамя Труда», 1918, 14 мая, № 43

² İbrahimov Z. Sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi., s. 344, 371

tərəfindən təmin olunuduğu bir zamanda, siz cənab ittihadçılar, sizə verilmiş əlverişli imkanlardan sui-istifadə edirsiniz... Yalnız Şamaxı yürüşünün iştirakçıları bu yürüşün çətinliyini və könnüllülərin nəcib niyyətlərini təsdiq edə bilərlər. O zaman onlar əliyalın müttəşəkkil və bütün zəruri vasitələrlə təchiz olunmuş bolşevik-daşnak bəndələrinə qarşı çıxış etmişdilər. Qoy Azərbaycan tarixi İttihad partiyasından olan böhtançılara qara ləkə yaxan və doğma Azərbaycanın çiçəklənməsi tökdüyümüz qanın mükaafatı, elə bizim vətəndaşlarımızın düşərgəsindən gələn alçaq təhqirə cavab olsun.»¹

1918-ci ilin mart-aprel ayları ərzində Bakı şəhərində və quberniyasında azərbaycanlı əhəlinin soyqırımını həyata keçirmiş erməni-bolşevik cəlladları Bakı, Şamaxı, Lənkəran, Quba, Salıyan, Kürdəmiri ələ keçirdikdən sonra əsas hədəf olaraq Yelizavetpol quberniyasına hücum edərək bununla da bütün Azərbaycana yiyələnmək məqsədi güdürdülər. S.Şaumyan Qarabağ erməniləri ilə sövdələşməyə girərək, Gəncəyə hücum etməyi planlaşdırırdı. Şaumyanın planına görə sovet-daşnak qoşunları Yevlax körpüsünü tutduqdan sonra Kür çayı boyunca müdafiə xətti qurmalı, sonra isə Gəncəyə hücum keçərək, orada və digər yerlərdə erməniləri üsyana qaldırmalı idilər.

Bolşevik-daşnak qüvvələrin azərbaycanlı əhəliyə qarşı törətdikləri kütləvi vəhşiliklər Nuxada və onun kəndlərində dərin hiddət doğurmuşdu. Şəki şəhərində və kəndlərdə əhəli yığınaqlar keçirərək qətnamələr qəbul edir, Zaqafqaziya Seyminə müraciət edərək müsəlmanların yeganə nicat yolu kimi, türk qoşunlarını dəvət etməyi tələb edirdilər.

1918-ci ilin mayında Xəlf Cümhuriyyətinin yaranması, Azərbaycan milli qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə başlaması bolşevik-daşnak qüvvələrinin məkrli planlarını boşa çıxardı. 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Gəncəyə gələn türk qoşun hissələri

ilk növbədə Gəncə şəhərində və quberniyada erməni quldur dəstələrinin tərk-silah etməyə başladılar.

İyun ayının 5-də (bəzi məlumatlara görə isə iyunun 8-də) türk qoşunlarının bir hissəsi Şəki şəhərinə daxil oldu. Əhəli türk qoşunlarını böyük sevincə, təntənə ilə qarşıladı. O vaxt Şəkidə yaşayan Səliman Mümtəz Nuri Paşaya xitabən əvvəlcə onun qardaşı Ənvər paşaya həsr etdiyi «Ənvəriyyə» şerini, sonra isə bədahətən «Öyün millət» şerini söyləmişdi.¹

Nuri paşa əvvəlcə Qafqaz İslam Ordusunun qərargahının Nuxada yerləşdirilməsinə qərar vermişdi. Lakin Nuxa qəzasında erməni dəstələrinin fəallığı, eləcə də qəzanın əsas nəqliyyat yollarından, xüsusən Bakı-Gəncə-Tiflis dəmir yolundan uzaqda yerləşməsinə nəzərə alınaraq qərargahın Gəncədə yerləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi.²

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı asayışı təmin etmək məqsədi ilə bir sıra yerlərdə olduğu kimi, Nuxa qəzasında da idarə və komandalar yaratmışdı. Qeyd edildiyi kimi, Nuri paşa hələ Azərbaycan gəlməmişdən əvvəl burada könnüllü silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Bu dəstələrə türk zabitləri Bədri Əfəndi və Sidiqi Əfəndi başçılıq edirdilər. Şamaxı işğal edildikdən sonra bolşevik-daşnak qüvvələrinin Göyçay və Qutqaşen istiqamətlərində hərəkəti davam etdiyindən Nuxa və Ərəş qəzalarında mövcud olan dəstələrin gücləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Nuru paşanın əmri ilə Bədri Əfəndi Nuxa bölgəsinin komandanı təyin edildi. Sidiqi əfəndiyə isə qəzanın IV sahəsində (indiki Qəbələ rayonu ərazisində) müqavimət dəstələrinin yaradılması tapşırıldı. Zaqatalada isə silahlı dəstələrə Haqqi Əfəndi komandanlıq edirdi. Əhəli könnüllü dəstələrin yaradılmasında fəal iştirak edirdi, onların ərzaqla, geyimlə təmin edilməsi üçün bütün imkanlar səfərbər edilmişdi.

Müdafiə dəstələrinin ərzaqla təmin edilməsi yerli hakimiyyət strukturlarına tapşırılmışdı. Bu məqsədlə xüsusi vergi - aşur ver-

¹ Азербайджан, 1919, 18 марта

¹ Azərbaycan, 1918, 30 oktyabr, № 71

² Süleymanov M. Nuri Paşa, Bakı, 1999, s. 124

gisi təyin edilmişdi. Əhali topladığı məhsulun onda birini ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün verməli idi.¹ Qəzanın tərk edilmiş erməni kəndlərindən toplanan məhsulun isə yarısı orduya verildi. Eyni zamanda ordunun ehtiyacları üçün, silah-sursatın, ərzağın daşınması məqsədi ilə hər bir kənd müəyyən miqdarda yük heyvanları və arabaları da ordunun sərəncamına verməli idi. Bəzən bu sahədə sui-istifadəyə yol verilir, imkansız kəndlilərin əlindəki son ərzaq və heyvan müsadirə edildirdi ki, bu da müəyyən narazılıqlar yaradırdı.

Nuxa şəhərinin sakinləri öz müraciətində türk hərbi komandanlığından xahiş edirdilər ki, şəhərdən və qəzadan taxıl çıxarılməsin, əks halda əhalini labüd ölmün gözləyir.² Qəzanın bir çox bəyləri və mülkədarları vəziyyətdən sui-istifadə edərək vergi və mükəlləfiyyətləri artırır, kəndlilərdən hətta əvvəlki illərdən qalma borcları qaytarmağı tələb edirdilər.

Azərbaycan hökumətinin ölkənin bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına və milli komitələrin buraxılması haqqında 7 iyul 1918-ci il qərarına uyğun olaraq Şəki şəhərində və erməni kəndlərindəki milli komitələrin fəaliyyəti ləğv edildi. Şəki Müsəlman Milli Komitəsi də bu qərara uyğun olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

Bir müddət sonra müdafiə dəstələri Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildilər. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə qəzanın azərbaycanlı əhalisi arasında səfərbərlik aparılmışdı. Səfərbərlik Qafqaz İslam Ordusunun Nuxada yerləşən Zaqatala məntəqə komandanlığı və qəza hakimiyyəti tərəfindən birgə aparılırdı. İcra strukturları məntəqə komandanlığının bütün əmrlərini yerinə yetirməyə məcbur idilər. Çağırış məsələləri ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin 11 iyul 1918-ci tarixli qərarına əsasən Nuxa qəza hərbi idarəsi – əxzi-əsgər idarəsi təşkil olunmuşdu.

¹ ARDA, f. 894, s. 1, i. 25, v. 62; f. 82, s. 3, i. 17, v. 4

² ARDA, f. 970, s. 1, i. 19, v. 114.

Bu mərhələdə əsas məsələlərdən biri də qəzanın erməni kəndlərinin tərkisilah edilməsi idi. Bu məsələ həm də Qafqaz İslam Ordusu üçün mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edirdi. Qafqaz İslam Ordusunun hissələrinin və yerli könüllü dəstələrinin iştirakı ilə Nuxa və Ərəş qəzalarında sayı təqribən min nəfərə çatan silahlı erməni tərkisilah edilmişdi. Nuxa və Ərəş qəzalarındakı erməni dəstələrini zərərsizləşdirmək məqsədilə bölgəyə əlavə iki dəstə yeridilmişdi. Dəstələrə Nuri paşanın ən yaxın silahdaşlarından biri olan Nazim bəy, azərbaycanlılardan ibarət dəstəyə isə albay Süleymanov başçılıq edirdi. Əksər erməni kəndlərini tərkisilah etmək mümkün olsa da, Qayabaşı kəndindəki erməni batalyonu iki gün müqavimət göstərdi. Bu kənd erməni silahlı dəstələrinin əsas dayaqlı məntəqəsi idi. Lakin təzyiqə davam götürə bilməyən silahlı ermənilər Qayabaşını tərk edərək Süyüdlü kəndinə geri çəkilmiş, oradan isə ayrı-ayrı kiçik dəstələrə bölünərək müxtəlif erməni kəndlərində, eləcə də qaçqın adı ilə Vartaşendə və Calutda gizlənmişdilər.

Bu müddətdə qəzalarda vəziyyəti normallaşdırmaq üçün müəyyən cəhdlər də edildi. Məsələn, Nuxa və Ərəş qəzalarının erməni əhalisinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Ter-Qriqoryanın (çox güman ki, bu «Erməni batalyonu» zabiti Q. Ter-Qriqoryandır - K.İ.) Yelizavetpol quberniyasının qubernatoru Ziyadxanova məktubundan bəlli olur ki, 1918-ci il mayın 3-də Zaqafqaziya müftisi Əfəndi Mustafə Əfəndizadənin Nuxa şəhəri və qəzaların 32 kəndinin əhalisinin nümayəndələrinin iştirakı ilə Padar kəndində keçirilmiş erməni-müsəlman sülh konfransında əhalisinin tərk edərək, boş erməni kəndlərində məskunlaşmış Cəyirli kəndinin Havarlı və Kəldək kəndlərinin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılması, bu kəndlərin isə cəyirlilər tərəfindən tutulması razılaşdırılmışdı.¹ Həmin müddətdə Cəyirli, Niş, Vartaşen kəndlərində də hər iki millətin nümayəndələrinin görüşü keçirilmişdi.

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 39.

Böyük erməni fitnəkarlığının güdazına getmiş Nuxa və Ərəş qəzalarının təqribən 35 kəndində yaşayan erməni əhalisi öz yaşadıkları yerləri tərk edərək Daşbulaq kənd icmasının ərazisindəki kəndlərdə – Daşbulaq, Tərəkə, Çorqat kəndlərinə, sonra isə Səbətli kəndində toplaşaraq bəre vasitəsilə Gürcüstan ərazisinə keçmişdilər.

Bu bərenin tikilməsinin də maraqlı tarixçəsi vardır.

Ermənilər tərəfindən tikilmiş bu bərenin əsas məqsədi haqqında Tiflisdə fəaliyyət göstərən Nuxa və Ərəş ermənilərinin həmyerlilər cəmiyyətinin Erməni Milli Şurasına Alazan çayı üzərində bərenin tikilməsi və Gürcüstan hökuməti tərəfindən bu bərenin fəaliyyətinin qanuniliyinin qəbul edilməsi zəruriliyi haqqında 29 iyun 1918-ci il tarixli məktubundan bəlli olur. 1918-ci ilin yanvarında Nuxa-Ərəş erməniləri tərəfindən ermənilər yaşayan Səbətlidən 30 verst qərbdə, Alazan çayı üzərində tikilmiş bu bərenin əsas məqsədi, məktubda deyildiyi kimi, «Nuxa və Ərəş qəzalarından Tiflis istiqamətində erməni əhalisinin qaçqın axınına və ümumiyyətlə, bu rayonların erməni əhalisinin bütün ehtiyaclarına xidmət etməkdən ibarət olmuşdur».¹ Əlbəttə, 1918-ci ilin yanvarında bölgədə sakitlik hökm sürürdü və hər hansı qaçqın əhalisinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməzdi. Əslində isə bu bəre Çinoris-Çikali-Çarskie Kolodtsi-Səbətli vasitəsilə Tiflisdə Nuxa qəzası arasında müntəzəm rabitə yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu amili nəzərə alaraq Nuxa-Ərəş erməniləri Tiflis Erməni Milli Şurası vasitəsilə əvvəlcə Güney Qafqaz, sonra isə Gürcüstan hökumətindən bu bərenin qanuni əsaslarla fəaliyyət göstərməsinə icazə verilməsini xahiş edirdilər.

Nuxada fəaliyyət göstərən erməni hərbi dəstələri onu da nəzərə aldılar ki, Tiflis-Zaqatala-Nuxa və Yevlax-Nuxa poçt yolları, eləcə də Alazan çayı üzərindəki digər bəre (Almalı bəresi) azərbaycanlılar tərəfindən tam nəzarətdə idi və belə şəraitdə ərzaq, silah-sursat və digər yardımları yalnız Səbətli yaxınlığın-

dakı bəre vasitəsilə almaq mümkün idi. Bu məktub 29 iyun 1918-ci il tarixdə yazılmışdı və bu vaxt Səbətli erməni qüvvələrinin əsas dayaq mərkəzi olaraq qalırdı. Lakin Nuxanın mücahid qüvvələri tezliklə bu kəndə də nəzarəti təmin etdilər. «Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губернии» adlı sənədlər və materiallar məcmusunda çap edilmiş bir sənəddən məlum olur ki, türk əsgərlərindən və Azərbaycan könüllülərindən təşkil olunmuş dəstələrin rəisi Miralay Süleymanov Daşbulaq icmasının (Səbətli kəndi bu icmaya daxil idi K.İ.) keşişi Exiş Ter-Arutunyana vasitəsilə ona edilmiş müraciətə cavab olaraq ermənilərdən türk hakimiyyətini (yaqın ki, türk komandanlığı nəzərdə tutulur – K.İ.) qəbul etməyi və Azərbaycan dövlətinə tabe olmağı tələb etmiş, ermənilərin yanına bir nümayəndə göndərərək, onunla birgə mülki əhaldən beş, hərbiçilərdən iki nümayəndənin onun yanına gəlməsini və özləri ilə birgə bütün mövcud döyüş silahlarını – pulemyotları, tüfəngləri, tapançaları, bomba və patronları gətirərək təhvil verməyi əmr etmişdi. Bütün bunlar üçün ermənilərə cəmi 2 saat vaxt verilmişdi.¹

Erməni mənbələrinə görə erməni əhalisi Ərəş qəzasının 13, Nuxa qəzasının 21, Göyçay qəzasının 6 kəndini tərk etmişdi². Erməni ictimai təşkilatlarının, Ermənistan Respublikasının Tiflisdəki nümayəndəliyinin Gürcüstan hökumətinə təkidli xahişləri də bir nəticə verməmişdi.³

Alazan çayını keçərək Gürcüstan Respublikasının ərazisində, Çarskie Koladçı deyilən yerdə məskunlaşan erməniləri, Gürcüstan hökuməti onların gəlməsi ilə rayonda yatalaq xəstəliyinin yayıldığını və rayonda ərzağın bahalaşdığını əsas gətirərək yenidən Nuxa qəzasına qaytarmışdı.⁴

Belə olduqda, ermənilər Azərbaycan hakimiyyət orqanlarına müraciət edərək onların geriye qayıdaraq öz kəndlərində yaşa-

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.60.

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 61.

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.73-74

³ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.77-80

⁴ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 72

maları üçün şərait yaratmalarını xahiş etmişdilər. Azərbaycan hökumətinə belə xahişlə Gürcüstan hökuməti də müraciət etmişdi¹. Məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan Respublikası hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi M.Cəfərov Ermənistanın Gürcüstandakı işlər vəkiliyə məlumatında Gürcüstan ərazisində, hazırda Alazan dərəsində yerləşən erməni qaçqınların geriyyə, Nuxa və Ərəş qəzalarının ərazisinə qayıtmaları ilə bağlı bildirmişdi ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti prinsiplə onların qayıtmalarına qarşı çıxmır. Ancaq ordu komandiri (Nuri paşa – K.İ.) hərbi mülahizələrə görə hazırda bu qaçqınların qaytarılmalarını münasib hesab etmədiyindən. M.Cəfərov onların geri qaytarılmasını bir qədər təxirə salmağı xahiş edirdi². Əslində, Azərbaycan hökumətinin, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının bu məsələdə mövqeyi başa düşülən idi. Doğrudan da, bolşeviki-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlər, ölüm-dirim mübarizəsi getdiyi bir zamanda 1918-ci ilin yayında sayı 20 mindən çox olan böyük erməni kütləsinin döyüşən ordunun arxa rayonlarında, asayişin nisbətən təmin edildiyi, ordunun əsas ərzaq mənbəyi olan ərazilərdə yerləşdirilməsi, onların yaşayış problemlərinin həlli, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hərbi-siyasi, iqtisadi baxımdan çox ciddi çətinliklər yarada bilərdi. 1918-ci ilin avqust-sentyabrında Səbətli ətrafında baş vermiş hadisələr də bu mövqenin düzgünlüyünü təsdiq etdi. Azərbaycan hökumətinin xəbəri və təminatı olmadan 1918-ci ilin avqustun 4-dən başlayaraq Səbətli rayonunda məskunlaşmağa çalışan ermənilərlə azərbaycanlılar arasında gərginlik yaranmış, insan tələfatı baş vermişdi. Aydın idi ki, döyüş əməliyyatlarının getdiyi bir vaxtda azərbaycanlı əhaliyə qarşı Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında, o cümlədən elə Nuxa qəzasında daşnak qüvvələrin törətdikləri vəhşiliklərin yarası hələ sağalmamışdı və belə şəraitdə ermənilərin yenidən qayıtması xəbəri yerli əhalidə hiddət və qəzəb yaradırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Nuxa qəzasının hakimiyyət orqanları vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Nuxa şəhərində erməni qaçqınların yerləşdirilməsi məqsədi ilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradılmışdı. Erməni qaçqınların Səbətliyə, Daşbulaqda, Yaqubluda, Nəcə və digər kəndlərdə yerləşdirilməsi, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında Nuri Paşa şəxsən özü göstəriş vermişdi.

Nuxa və Ərəş qəzalarında, Zaqatala dairəsində ermənilərin tərkisilahl edilməsi 1918-ci il iyul ayının 6-a qədər başa çatdırılmış və bununla da Bakı Sovetinin daşnak bolşevik qüvvələrinə qarşı əməliyyatlar aparan Qafqaz İslam Ordusu qoşunlarına qarşı şimaldan yaranan təhlükə tamamilə aradan qaldırılmışdı.

İyunun sonlarında Göyçay ətrafında sovet qüvvələrinə qarşı vuruşan Qafqaz İslam Ordusu 5-ci diviziyasının arxa cənabını təmin etmək üçün Nuxadakı türk hissələri və könüllülər dəstəsi şimaldan Göyçay ətrafına yeridildi. I Qafqaz Qırmızı korpusunun əks-hücuma keçmək cəhdləri də heç bir nəticə vermədi. Məhz Göyçay altında sovet qoşunlarının məğlubiyyəti cəbhədə vəziyyətin tamamilə Azərbaycan-türk qoşunlarının xeyrinə dəyişməsinə səbəb oldu. Göyçay altındakı məğlubiyyətdən sonra sovet qoşunları hücumdan müdafiəyə keçməyə məcbur oldular.¹

Eyni zamanda Nuxa qəzası könüllülərinin Qutqaşen istiqamətindən Şamaxının erməni kəndlərinə hücumları da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Nəticədə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə qarşı ermənilərin arxadan tərədə biləcəyi təxribatların da qarşısı alınmışdı.

Beləliklə, erməni millətçi-şovinst dairələri 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərində Cənub Qafqazda yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz təcavüzkar niyyətlərini Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində də həyata keçirməyə cəhd göstərmiş, buradakı erməni kəndlərində şoxsaylı silahlı dəstələr yaratmaqla

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.81-82

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.76-77

¹ Токаревский Е. Из истории и югостранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 117-121

kifayətlənməyərək, Tiflisdən qəzaya xüsusi nizami hərbi qoşun dəstəsinin göndərilməsinə nail olmuşdular. Nəticədə hərbi cəhətdən müvəqqəti olaraq üstünlüyü ələ almış ermənilər bölgənin dinc müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi zorakılıqlar törətmişdilər.

Lakin azərbaycanlıların özlərini müdafiə etmək üçün mübarizəyə qalxmaları, silaha sarılaraq könüllü dəstələr yaratmaları daşnakların bu bölgə ilə bağlı planlarını alt-üst etdi. Bir qədər sonra türk qoşunlarının Azərbaycan ərazisinə daxil olmaları, Qafqaz İslam Ordusunun azərbaycanlı könüllülərlə birləşməsi, bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etməsi Şəki bölgəsinin və ətraf ərazilərin erməni quldur dəstələrindən tam təmizlənməsi ilə nəticələndi.

II FƏSİL

ŞƏKİ BÖLGƏSİ XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

2.1. Nuxa qəzasında siyasi vəziyyət

Cümhuriyyətin yaradılmasından və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan könüllüləri ilə birləşməsi, Bakını azad etməsindən sonra ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət tədricən öz axarına düşürdü. Nuxa qəzasında da hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti bərpa edilmiş, şəhərdə və qəzanın kəndlərində vəziyyətin sabitləşdirilməsi məqsədi ilə bir sıra addımlar atılmışdı.

Qarşıda duran əsas vəzifələrdən ən mühümünü qəzada asayişin təmin edilməsi, cinayətkarlığa qarşı ciddi tədbirlərin görülməsi idi. Qəzada bu sahədə doğrudan da ağır şərait hökm sürürdü. Anarxiya və hakimiyyətsizlik dövrünün fəsadları, dözülməz iqtisadi və sosial vəziyyət, işsizlik, qəzada cinayətkarlığın artmasına gətirib çıxarırdı. Bunu qəza hakimiyyət orqanları da etiraf edirdilər.

Quldurluq, oğurluq kütləvi hal almışdı. Polis cinayətkarlıqla mübarizədə aciz idi, bəzi hallarda hətta özü cinayətkarlığın artmasına şərait yaradırdı. Yerli sakinlərin polisdən qəza və quberniya rəhbərlərinə şikayətləri heç bir nəticə vermirdi. Nuxa qəzasının rəisinin Gəncə qubernatoruna 31 iyul 1918-ci il tarixli məktubundan bəlli olur ki, maaş azlığından yerli sakinlər polis vəzifələrində işləmək istəmirlər. Ştat cədvəlinə görə qəzada 140 polis strajniki olmalı idi, faktik olaraq isə bu vəzifədə cəmi 75 nəfər çalışırdı. Bu cüzi qüvvə ilə isə qəzada cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq çox çətin idi. Polis nəfərləri cəmi 225 manat alırdılar ki, bu da heç onların atlarının yemini çatmırdı. Buna görə də qəza rəisi heç olmasa, baş strajniklərin maaşlarını 320-yə, kiçik strajniklərinin isə 300 manata qaldırmağı xahiş edirdi.¹

¹ ARDA, f. 19, s. 1, iş 13, v. 1-1 arx.

Belə vəziyyətdə Nuxa şəhərində yerləşən Osmanlı-Azərbaycan qoşun hissəsi ən başlıca sabitləşdirici amil olaraq qalırdı. Bir sıra hallarda hakimiyyət orqanları müxtəlif quldur dəstələrə qarşı mübarizədə onun gücündən istifadə etməli olurdular. Nuxalılar bu hərbi hissəyə böyük inam və etimad bəsləyirdilər. Orduya səfərbərlik də tədricən öz qaydasına düşürdü. Ordudan fərarilik edənlərin sayına görə Nuxa qəzalar arasında sonuncu yerdə idi.¹

Siyasi-ictimai vəziyyətin sabitləşməsi, hakimiyyət strukturlarının öz fəaliyyətini bərpa etməsi qəzada yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün müəyyən addımlar atmağa şərait yaratdı. Buna təsir edən amillərdən biri də 1917-ci illə müqayisədə 1918-ci ilin daha məhsuldar olması idi. 1918-ci ildə qəzada yüksək məhsul yığmaq mümkün olmuşdu. Bu isə kəndlilərə öz ağır vəziyyətlərini qismən yaxşılaşdırmağa imkan yaratmışdı.

Toplanmış bol məhsul əhalinin gəlirlərinin artmasına, həmçinin vergilərin toplanmasına da öz müsbət təsirini göstərməli idi. Buna görə də qəza rəisliyi vergilərin yeni qaydalar əsasında toplanması üçün quberniya idarəsi qarşısında məsələ qaldırmışdı.²

Türk qoşunlarının Mudros sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycanı tərk etməsi ilə Azərbaycanda yeni şərait yarandı. Qəzada yerləşən türk qoşun hissəsi 1918-ci ilin noyabrında bölgəni tərk edərkən burada artıq Azərbaycanın ordusunun hissələri yerləşmişdi. Türk qoşunlarının qəzanı tərk etməsindən sonra qəzada qayda-qanun pozulmamışdı, hakimiyyət orqanlarının səyləri nəticəsində əmin-amanlıq təmin edilirdi. Yollarda, xüsusən Nuxa-Yevlax şosesində sakitlik hökm sürürdü. Türk hissələrinin gedışı qəzada milli münasibətlərə də əks-təsir göstərməmişdi. Ermənilərlə yerli türk əhalisi arasında hər hansı ciddi münaqişə qeydə alınmamışdı.³

Türk qoşunlarının qəzanı tərk etməsindən sonra Şəkinin siyasi həyatında baş verən mühüm hadisə şəhər bələdiyyəsinin

(dumasının) öz fəaliyyətini bərpa etməsi oldu. Azərbaycanda mövcud bələdiyyələrin fəaliyyətinin bərpa edilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti hələ 1918-ci il iyulun 30-da daxili işlər nazirinə tapşırıq vermişdi.⁴ Lakin həmin şəraitdə Nuxada şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyətini tam bərpa etmək mümkün olmamış, buna yalnız 1918-ci ilin sonlarında nail olunmuşdu. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyində kənd bələdiyyələrinin səlahiyyətlərinin tam bərpa edilməsi ilə bağlı qanun layihəsi hazırlanırdı. Layihədə vəzifəli şəxslərin əhali tərəfindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu.⁵

Bununla da şəhərə rəhbərlik iki orqan tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı: Bir tərəfdən şəhər idarəsi və onun rəhbəri – şəhər başçısı, digər tərəfdən demokratik seçki əsasında formalaşdırılmış şəhər bələdiyyəsi (duma). Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq, şəhərin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatı ilə bağlı bütün məsələlər şəhər bələdiyyəsində müzakirə edilərək qərar çıxarıldı. Şəhər idarəsi və şəhər başçısı isə yerli icra hakimiyyəti statusuna malik orqan olaraq bilavasitə şəhərə rəhbərlik edirdi.

Şəhərin sosial-iqtisadi problemləri bələdiyyənin iclaslarında müntəzəm müzakirə edilirdi. Şəhərin ən nüfuzlu şəxsləri bələdiyyəyə üzv seçilmişdilər: Mikayıl Qasımov, Məmməd bəy Fərzəlibəyov, Cabbar bəy Axundov, Azad Mustafayev, Yaqub Qafarəli oğlu, Həsən Rüstəmov, Lətif Mikayilov, Məşədi Əsədulla Qarayev, Behbud bəy Məlik-Allahverdiyev, Nəsrulla Səlimov, Hüseyn Şirinov, Hacı Lətif Əli oğlu, Hacı Abdulla Hacı Rəsul oğlu, Hacı Əbdül, Qafar Əfəndi oğlu, Mabud Əfəndi Əfəndiyev, Ələkbər Mahmudov, Ələsgər bəy Axundov, Həsən Mustafayev, Mürsəl bəy Sədrəddinov, Zəhid Cələbiyev, Qurbanəli Hacı Məmməd oğlu və b. Bələdiyyə üzvləri arasında ermənilər də var idi: Gerasim Gevorkov, Mkrtiç Hambarsumov.

¹ ARDA, c. 19, s. 1, iş 13, v. 1

² ARDA, c. 19, s. 1, iş 260.

³ Azərbaycan, 1919, 12 yanvar

⁴ Azərbaycan, 1918, 25 sentyabr

⁵ Azərbaycan, 1919, 29 aprel

G.Gevorkov həтта uzun müddət bələdiyyə sədri də olmuşdu.¹ Nuxa şəhər dumasının tərkibi hələ çarizm dövründə seçildiyindən, onun üzvlərinin əksəriyyəti ipəkçilik və digər sənaye məhsulləri sahibləri, ticarətçilər idi və bu tərkibli özünüidarə orqanı heç şübhəsiz mövcud reallıqlara cavab vermirdi. Şəhər başçısı bələdiyyənin iclasında seçilir və ona təbə idi.

1918-ci il dekabrın 31-də şəhər bələdiyyəsinin iclasında Şəki şəhərinin 1919-cu il üçün smetası (bütçəsi) müzakirə edilərək qəbul edildi. Şəhər idarəsi tərəfindən tərtib edilmiş bütçənin mədaxil hissəsi 9 maddədən, məxaric hissəsi isə 8 maddədən ibarət idi. Mədaxil hissə daşınmaz əmlakdan, ticarət və sənaye obyektlərindən, faytonlardan, müxtəlif yığım və rüsumlardan, şəhərin mülkiyyəti sayılan bina və tikililərdən və s. toplanan gəlirlər hesabına formalaşırdı. Xərclər isə hökumət idarələrinin, o cümlədən ictimai idarənin, hərbi mənzil idarəsinin saxlanılmasına, şəhərin abadlaşdırılmasına, səliqə-səhman yaradılmasına, təhsil, səhiyyə və sanitar sahələrinə, vergilərin ödənilməsinə yönəlirdi. Gəlirlərin və xərclərin həcmi ayrılıqda 171.387.90 manat təşkil edirdi.² Bütçənin 6760 manatı təhsilə, 36034 manatı isə səhiyyə, sanitar, veterinar sahələrə ayrılırdı. Lakin xərclərin artması şəhər bələdiyyəsinin 1919-cu il 30 aprelə 1919-cu ilin bütçəsinə yenidən baxmağa vadar etmiş, yeni mədaxil mənbələri müəyyənləşdirilmişdi.³

1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan parlamentinə seçkiləri keçirildi. Seçki qanununa görə Azərbaycanın ali qanunverici orqanına Nuxa qəzasından iki nəfər seçilməli idi. Mövcud qaydalar çərçivəsində keçirilmiş seçkilər nəticəsində Nuxa qəzasını Azərbaycan parlamentində Abdulla Əfəndiyev və Qərib Kərimov təmsil etməli idi. A.Əfəndiyev Nuxa şəhəri, Q.Kərimov isə qəza əhalisi tərəfindən seçilmişdi. Q.Kərimovun parlament fəaliyyəti nəzərə çarpmasa da, Abdulla Əfəndiyev ali orqanın ən

fəal və məhsuldar üzvlərindən biri idi. Hər iki deputat Əhrar fraksiyasına daxil idilər. A.Əfəndiyev isə bu partiyanın əsas liderlərindən biri idi.

Parlament iclaslarının stenoqrafik hesabatlarının təhlili göstərir ki, A.Əfəndiyev parlamentdə müzakirə olunan bütün məsələlərlə bağlı çıxışlar edərək, öz mövqeyini bildirirdi. Bu zaman o təkcə təmsil olunduğu bölgənin deyil, bütün Azərbaycanı maraq və mənafeələrindən çıxış edirdi.

A.Əfəndiyev Azərbaycan parlamentinin 1918-ci ilin dekabrın 26-da keçirilmiş iclasında Əhrar partiyasının bəyannaməsini təqdim etmişdi. Bəyannamədə partiyanın dövlətin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı mövqeyi açıqlanmış, ölkə həyatının müxtəlif sahələrində həlli vacib məsələlərə münasibət bildirilmişdi. Bəyannamədə güclü hakimiyyətin formalaşdırılması, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, ərzaq məsələsi, ordu quruculuğu, marif, səhiyyə rüşvətxorluqla mübarizə və s. məsələlər ön plana çəkilmişdi. Abdulla əfəndi xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, bizləri Azərbaycana sahib edəcək qüvvə, bizim ordumuz olacaqdır. Ordu sağlamlıq və möhkəm qüvvə təşkil edirsə, hökumət də ona istinadən iş görə bilər, millət də onun sayəsində tərəqqiyə iz qoyub millətlər sırasına keçir.¹ O bəyan etmişdi ki, «hökumət ciddi fəaliyyət və fədakarlıq etməyə doğrudan-doğruya hazır isə, arxasında Əhrar fraksiyasını görəcək və onun müavinətini qazanacaqdır».²

A.Əfəndiyev parlamentdə millətin və dövlətin taleyi ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində daim prinsipiallıq nümayiş etdirərək bütün siyasi qüvvələri vahid mövqedən çıxış etməyə dəvət edirdi. Hələ parlamentin ilk iclaslarının birində, 1918-ci il dekabrın 20-də o, Andranik başda olmaqla erməni quldurlarının Qarabağda və Zəngəzurdə törətdikləri vəhşiliklərlə bağlı çıxış edərək məsələnin sülh yolu ilə həllinə nail olmağı, bu mümkün olmazsa, başqa vasitələrə əl atmağa təklif etmişdi. Azərbaycanın zərur-

¹ ARDA, f. 19, s. 1, i.ş 296

² ARDA, f. 3, s. 1, i.ş 13, v. 15-16; f. 19, s. 1, i.ş 262, v. 22

³ ARDA, f. 19, s. 1, i.ş 196, v. 84

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, Bakı, 1998, s. 136-137

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 137

ri hərbi qüvvəsinin olmaması ilə bağlı fikrə münasibət bildiren A.Əfəndiyev bəyan etmişdi ki, millət böyük qüvvədir. Millət görür ki, vətən və istiqlalın müdafiəsinə durmaq lazımdır, dərhal çetəçilərin müqabilinə cümhuriyyətimizi müdafiə və mühafizə etməyə hazırdır. Hökumətimiz millətin belə hazırlığına istinad edərək məsələni sülh yolu ilə həll etmək mümkün olmasa, qüvvə müqaviləsinə qüvvə çıxara bilər.¹

Şəki qəzasının əhalisi Azərbaycan parlamentinə müraciət edərək ali orqanda onların məbuslarının (təmsilçilərinin – K.İ.) sayının artırılmasını tələb etmiş, parlament isə bu məsələni 1919-cu il yanvarın 8-də müzakirə etmişdi. Parlamentin Etibar-namə (Mandat) komissiyonu parlamentin müvəqqəti orqan oldu-ğunu, gələcəkdə Məclisi-Müəssisən (Müəssisələr Məclisi – K.İ.) çağırılacağını, qanuna görə parlament üzvlərinin sayının 120 olduğunu, şəkiliyərin tələbinin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə, digər əyalətlərdən də belə xahişlər gələcəyini nəzərə alaraq bu tələbin yerinə yetirilməsini mümkün hesab etmişdi.

Abdulla Əfəndiyev də şəkiliyərin təklifini müdafiə etmişdi. Əfəndiyev bu məsələ ilə bağlı çıxışında qeyd etmişdi ki, 1917-ci ildə Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinin seçkilər zamanı da Nuxa qəzası nümayəndəlikdən məhrum edilmişdi. İndi də 200 minlik qəza əhalisi bu hüquqdan məhrumdur və cəmi iki deputatla təmsil olunur. «Əhrar» partiyasının adından çıxış edən Əfəndiyev Nuxa qəzasından olan deputatların sayının artırılması təklifini ədalətli hesab edərək onu müdafiə etmişdi.²

Bu məsələ bir müddətdən sonra 1919-cu il yanvarın 28-də yenidən gündəliyə çıxarılmışdı. Ayrı-ayrı qəzaların və milli azlıqların nümayəndəliyi ilə bağlı mandat komissiyonu öz əvvəlki mövqeyində qalsa da A.Əfəndiyev Bakı, Gəncə, Nuxa şəhərlərinin, başqa şəhər və qəzaları əhalisinin statistik göstəricilərini parlament üzvlərinin diqqətinə çatdıraraq müsəlman əhalinin sayına

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 108-109
² Азербайджанская Демократическая Республика, 1918-1920, Парламент, Баку, 1998, с. 103.

görə Nuxanın Bakıdan sonra ikinci şəhər olduğunu, Bakı şəhərinin paytaxt olduğunu nəzərə alırsa müsəlman əhalisinin sayına görə Nuxa şəhərinin birinci yerdə olduğunu göstərmişdi. Onun məlumatına görə, Nuxada 52243 nəfərin 43635-ir müsəlman idi, Gəncədə onların sayı 38331, Şamaxıda 21172, Şuşada 19136, Lənkəranda 15329, Qubada 11465 nəfər təşkil edirdi. Yerdə qalan şəhərlərin əhalisi isə 5-6 mindən ibarət idi. Parlamentin yaradılması haqqında qanunun şəhərlərin parlamentdə təmsilçiliyi ilə bağlı məlum maddəsini ədalətsiz hesab edən A.Əfəndiyev nümayəndəliyin sayının qəzalara və şəhərlərə görə deyil, əhalinin sayına uyğun müəyyənləşdirilməsini təklif etmişdi.

O, «parlament üzvlərinin sayı 120-dən ziyadə olmamalıdır» fikrinin də böyük ədalətsizlik olduğunu, 120 ədədi 121-li əvəz etməyin elə bir problem yaratmayacağını vurğulamışdı.¹ «İttihad»ın nümayəndəsi S.M.Qənizadə də A.Əfəndiyevin mövqeyini müdafiə etmişdi. Məsəvat fraksiyasını və keçmiş Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə isə çıxış edərək Mandat komissiyasının mövqeyinin doğru olduğunu israr etmişdi. O, Şəki ilə bağlı müəyyən ədalətsizliyə yol verildiyini etiraf etsə də, «dövlətin və ölkənin mənafeyi naminə» mövcud qanuna əməl etməyi xahiş etmişdi.² Nəticədə Parlament səsvermə ilə deputatların sayının dəyişdirilməsi təklifini rədd etmişdi.

Ümumiyyətlə, həm Abdulla Əfəndiyev, həm də bütövlükdə Əhrar Partiyası Şəki qəzasının, onunla qonşu olan Ərəş qəzasının və Zaqatala quberniyasının həyatı ilə bağlı məsələlərə daim parlamentin və hökumətin diqqətini cəlb edir, onların həllinə çalışırdılar. 1929-cu il yanvarın 16-da Əhrar fraksiyası Nuxa və Zaqatala qəzalarında yolların vəziyyəti ilə bağlı Təriq və müavir (Yollar) nazirinə sorğu ilə müraciət edərək hökumətin bu xüsusda hansı tədbirlər görə biləcəyi ilə maraqlanmışdı.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 201-203

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 203-204.

A.Əfəndiyev, B.Kiçikxanov çıxışlarında bu yolların dövlət üçün əhəmiyyətini göstərərək Azərbaycanın «İkinci Bakısını» (Şəkinin) və Zaqatalanın yollarının pis vəziyyətdə olduğunu və təmirə ehtiyacı olduğunu, əhalinin iqtisadi vəziyyətinə, ticarətə mənfi təsir göstərdiyini vurğulamışdılar. Deputatlar yolun təmirinin hökumət xəzinəsinə təsir etməməsi üçün, Zaqataladan Gürcüstana aparılan mallardan 200 manat gömrük haqqı alınaraq bu məqsədlərə sərf etməyi təklif etmişdilər.

Sorğuda qeyd olunmuş məsələlərlə bağlı izahat verən Təriq və müavir (Yollar) naziri Xudatət bəy Məlikaslanov bildirmişdi ki, indi-yə qədər bu yollara yalnız yerli ticarət əhəmiyyətli yollar kimi baxıldığından yerli bələdiyyələrin xərci ilə təmir edildi. İndi isə bu yollar Azərbaycan hökuməti üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti kəsb etdiyindən onlar hökumətin tabeliyinə verilmişdir. Nazir nazirlikdə bu məqsədlə xüsusi qanun layihəsi hazırladığını və onun tezliklə hökumətə və parlamentə təqdim ediləcəyi barədə məlumat vermişdi.¹

1919-cu il yanvarın 25-də Parlamentində sarı yataqla mübarizə məqsədilə Gəncə bələdiyyə idarəsinə borc verilməsi ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı A.Əfəndiyev çıxış edərək Gəncə və Bakı şəhərlərinə yoxsul əhalinin müalicəsi, epidemiyaya və mübarizə məqsədi ilə pul buraxılmasına qarşı çıxmıyaraq, ölkənin hər yerində xəstəliyin fəlakət həddində olduğunu, yüz minlərlə insanın qırıldığını, xüsusən kəndlərdə vəziyyətin daha ağır olduğunu diqqətə çatdırmış, hökumətdən epidemiyaya və mübarizə üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi tələb etmişdi.²

Abdulla Əfəndiyev parlament siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, həm Nuxa şəhərində, həm də Bakıda çox səmərəli ictimai və pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olurdu. A. Əfəndiyev, Nuxa şəhərində və qəzasında bir sıra mədəni, maarif tədbirlərinin təşəbbüskarı və

təşkilatçısı olmuşdu. O, Bakıda həm yeni türk əlifbası üzrə komissiyaının işində yaxından iştirak edir, həm məktəblərdə müəhazirələr oxuyur, həm də kurslarda dərs deyirdi. Xatırladaq ki, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçiləndə A.Əfəndiyev Nuxa-Ərəş rayonu xalq məktəblərinin müfəttişi vəzifəsində çalışmışdı.

1920-ci ilin əvvəllərində Abdulla bəy Maarif Nazirliyinə özünün hazırladığı latın şriftli yeni türk əlifbasını təqdim etdi və onun variantı yeni əlifbanın əsası kimi qəbul edildi.¹ A.Əfəndiyev Bakıda milliləşdirilmiş kursların müəllimləri üçün açılmış xüsusi kurslara da rəhbərlik edirdi. Bu kurslarda əsasən türk dilində tədrisin hazırlanması və metodikası dərsləri keçirilirdi.²

Əhrar partiyasının digər üzvləri – Hüseyn Əfəndizadə, Bayram Niyazi Kiçikxanov, Muxtar Əfəndizadə, Aslan bəy Qardaşov, Abdulla Qabulov Nuxa, Zaqatala, Ərəş qəzaları ilə bağlı məsələlərin həllində yaxından iştirak edirdilər.

1919-cu il noyabrın 1-də Abdulla bəy Əfəndiyev parlamentə məktubla müraciət edərək Əhrar fraksiyasının sədrliyindən istefa verərək hələlik partiya fraksiyalarının heç birinə daxil olmayıb, özünü sol bitərəf elan etdiyini bildirdi. Lakin bundan sonra da o aktiv qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda davam etmiş, əsasən maariflə bağlı bir neçə qanun layihəsi ilə parlamentdə çıxış etmişdi. Abdulla bəyi müstəqil deputat kimi fəaliyyət göstərməyə vadar edən səbəblər arasında Azərbaycan parlamentindəki siyasi partiyalar arasında yersiz didişmə və təfriqələr, ümummilli məsələlərdə həmrəyliyin olmaması idi. Bunu onun parlamentin 19 aprel 1920-ci il tarixli iclasındakı çıxışı da təsdiq edir. Abdulla bəy parlamentin son dövrdəki fəaliyyətinə toxunaraq göstərmişdi ki, bu axır vaxtlarda nədənsə ümummillət və məmləkət üçün nəfisi qanun müzakirəyə qoyulanda qanunun əhəmiyyətli maddələri kənarda qalır, ortaya bir fırqəbazlıq gəlir... Qanunla ziyahlarımız fırqəçilik əvəzinə fırqəbazlıq edirlər. Əlbəttə, fırqə və məslək

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 180-182., *Азербайджанская Демократическая Республика, 1918-1920, Парламент*, с. 117-118

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 188

¹ Азербайджан, 1920, 24 марта.

² Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, Баку, 1919, с. 229.

mübarizəsi lazımdır, fəqət mühüm dövləti bir məsələyə ancaq fırqa hesabı soxmaq və bir dəfə deyil, kimisə belə raftar etməyi mən bu ali məclisə rəva görmürəm. İstiqlal uğrunda ölməyə lazım gəlsə, millətin qabağında olmalıyıq.¹

Şəkililər Azərbaycanda baş verən prosesləri yaxından izləyir, cümhuriyyətin həyatı ilə bağlı hadisələrə kütləvi mitinq və yığıncaqlar keçirərək öz münasibətlərini bildirirdilər.

1919-cu il martın 29-da şəhər əhalisinin kütləvi mitinqi keçirilmiş, mitinqdə şəhər idarəsinin üzvləri, Azərbaycan parlamentinin üzvü A.Əfəndiyev və başqaları çıxış etmişdilər. Mitinq yekdilliklə xarici dövlətlərin hökumətlərinin antimüsəlman siyasətinə, onların İstanbulu Türkiyədən qoparmaq cəhdlərinə etiraz qətnaməsi qəbul etmişdi.²

İki gün sonra, martın 31-də Şəki camaatı 1918-ci ildə Bakıda müsəlmanlara qarşı törədilmiş soyqırımı faciəsinin ildönümünü böyük hüznə qeyd etdi. Həmin gün bütün müəssisə və təşkilatlarda işlər dayandırılmış, şəhər matəm libasına bürünmüşdü. Şəhərin bütün məscidlərində faciə ilə əlaqədar mərasimlər keçirilmiş, şəhidlərin ruhuna dualar oxunmuşdu. Günorta çağı ikinci cümə məscidinin qarşısında əhalinin mitinqi təşkil olunmuşdu. Mitinqə toplaşanlar qarşısında bolşevik-daşnak bəndarlarını qurbanları üçün dualar oxunmuş, sonra isə axund Pişnamazadə, doktor Abbas Əfəndi və bir çox başqaları çıxış etmişdilər. Mitinq iştirakçıları qətnamə qəbul edərək mart hadisələri ilə bağlı Azərbaycan parlamentinə başsağlığı bildirmiş və bundan sonra 18 martı (köhnə stillə, yeni stillə martın 31-i - K.İ.) türk demokratiyasının milli matəm bayramı (qara bayramı), qeyri-ış günü elan edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdilər.³

Siyasi sabitliyin, asayişin təmin olunması, bölgələrdə hakimiyyət strukturlarının möhkəmləndirilməsi Nuxa qəzasında cənəbətliklə mübarizənin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərmiş-

di. Bu mübarizənin ən mühüm nəticəsi müxtəlif kəndlərdə fəaliyyət göstərən quldur dəstələrinin zərərsizləşdirilməsi idi. Qəzanın Zəyzid kəndində İsmayıl Əfəndi adlı türk zabitinin başçılıq etdiyi, ən yaxın köməkçisi Hüseyn Əfəndi ilə birgə fərarilərdən ibarət dəstə ətraf kəndlərin (Bideyiz, Küngüt, Muxas və b.) əhalisi arasında bolşevik təbliğat aparır, əhaliyə hədə-qorxu gələrək onu hökumətə qarşı üsyana qaldırmağa çalışırdı. Dəstə o qədər azğınlaşmışdı ki, onlar hətta Nuxa şəhərinə hücum edərək, şəhəri ələ keçirmək istəyirdi, lakin 1919-cu ilin fevralında bu dəstənin 44 üzvünü həbs etmək mümkün olmuşdu.¹

«Azərbaycan» (rusca) qəzeti yazırdı ki, 1919-cu il fevralın 27-də Nuxadan Gəncəyə 19 soyğunçu həbsxanaya aparılmışdır. Qəzet qeyd edirdi ki, bu soyğunçuların sayəsində qəzanın bəzi rayonlarında terror hökm sürürdü. Soyğunçular fərariliyə şərait yaradırdılar. İndi qəzada sakitlikdir. Quldur dəstəsinin başçısından 15 min manata yaxın pul götürülmüşdür.² Lakin görünür, yuxarıda adları çəkilmiş İsmayıl Əfəndi və Hüseyn Əfəndinin dəstəsini tam zərərsizləşdirmək mümkün olmamışdı. Belə ki, sovet tarixçisi G.Tokarjevski sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Nuxa qəzasında həmin şəxslərin başçılığı altında dəstənin sovet hakimiyyəti əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini yazır.³ Zənnimizcə, bu faktlar həmin dəstələrin hansısa siyasi məqsədlər uğrunda mübarizə aparmayan, sadəcə soyğunçuluq və quldurluqla məşğul olan dəstə kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

1919-cu ilin yayında M.Ə.Rəsulzadə Gəncə quberniyasının qəzalarına səfər edərək onlardakı vəziyyət haqqında məruzə hazırlamışdı. Məruzənin bəzi detalları «Azərbaycan» (rusca) qəzetinin 1919-cu il 23 iyul (№ 153) tarixli nömrəsində dərc edilmişdi. Nuxa qəzasından bəhs edərək Azərbaycan Milli hərəkatının lideri qeyd edirdi ki, Nuxa şəhəri və bütün Şəki əyaləti həmişə

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 955-956.

² Azərbaycan, 1919, 6 aprel.

³ Azərbaycan, 1919, 6 aprel.

¹ ARDA, f. 894, s. 4, iş. 84, v. 23-29

² Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, с. 305

³ Azərbaycan, 1919, 16 mart.

olduğu kimi nümunəvi qayda-qanuni və əmin-amanlığı ilə fərqlənilir. Nuxa və qəzası həmişə Azərbaycanın maraqların müdafiəsində durublar, onlar anarxiya zamanı qoşun təşkil edərək təkcə özlərinin deyil, həm də Azərbaycanın digər yerlərinin maraqlarını qorumağı bacarmışlar. Ona görə də şübhə yoxdur ki, onlar gələcəkdə də milli bayrağı yüksəkdə tutacaqlar.¹

1915-ci ildə formalaşmış Nuxa şəhər dumasının səlahiyyət müddəti 1919-cu ilin əvvəlində başa çatırdı. Lakin mövcud şəraitdə dumaya seçkilər keçirmək mümkün olmamışdı. Əslində Azərbaycan hökuməti bütün ölkə ərazisində geniş səlahiyyətlərə malik demokratik özünüidarələrin-bələdiyyələrin yaradılmasının özündə ehtiva edən islahatlar üzərində işləyirdi. N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət özünün ilk bəyannaməsində (14 aprel 1919-cu il) əhalinin öz hüquqlarını qorumaq üçün tez bir zamanda demokratik əsaslarla zemstvo (bələdiyyə) idarələrinin yaradılmasını zəruri hesab etmişdi.² Özünüidarə orqanları olan şəhərlərdən (Bakı, Gəncə, Quba, Şəki) başqa, digər şəhərlərdə də belə orqanların yaradılması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu iş üçün böyük vaxt və külli miqdarda vəsait tələb olunurdu. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 29-da şəhər ictimai özünüidarələrin - bələdiyyələrin üzvlərinin səlahiyyətlərinin uzadılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərarda bələdiyyə üzvlərinin səlahiyyət müddətinin yeni seçkilər keçirilməyə qədər uzadılması qeyd olunur və daxili işlər nazirinə şəhər bələdiyyələrinə seçkilər haqqında təcili qanun layihəsi hazırlayaraq hökumətin təsdiqinə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət yeni seçkilərin 1919-cu il aprelin 1-dən gec olmayaraq keçirilməsini planlaşdırırdı.³ Lakin bu müddət ərzində də yerli bələdiyyələri yenidən formalaşdırmaq mümkün olmadı.

Nəhayət, hökumət 1919-cu ilin yayında şəhərlərdə bələdiyyə seçkiləri haqqında qanun layihəsini parlamentə təqdim etdi. Qa-

¹ Azərbaycan, 1919. 23 июля

² Azərbaycanская Демократическая Республика, 1918-1920, Парламент, с.351

³ ARDA, № 19, s. 1, iş 295, v. 7; Azərbaycan, 1919, 5 февраля, № 26

nun layihəsi parlamentin 7 avqust 1919-cu il tarixli iclasında III oxunuşda qəbul edildi və təşhih (redaksiya) komissiyasına verildi.¹

Nuxa baxmayaraq, bütün ölkə ərazisində inzibati, siyasi islahatları həyata keçirmək mümkün olmamış, yalnız ayrı-ayrı şəhərlərdə bələdiyyələrin tərkibi yeniləşdirilmişdi. 1920-ci ilin martında Nuxa şəhər bələdiyyəsinin yeni tərkibi formalaşdırıldı. Əvvəlkindən fərqli olaraq bu bələdiyyə daha demokratik şəkildə, çoxpartiyalılıq və ümumi seçki əsasında formalaşmış, əhalinin daha geniş təbəqələrini təmsil edən orqan idi. Yeni bələdiyyənin ilk iclası 1920-ci il martın 31-də baş tutmuşdu. Həmin iclasda şəhərdə fəaliyyət göstərən bütün partiyaların iştirakı ilə şəhər idarəsinin rəyasət heyəti seçilmişdi. Şəhər başçısı vəzifəsinə yenidən Azad Mustafayev seçilmişdi. Bələdiyyənin qərarı ilə başçıya 10 min, onun müaviniyə 7 min, idarə üzvləri və katibə 6 min manat maaş təyin edilmişdi.²

Nuxa qəzasının əhalisi ordu quruculuğu işində yaxından iştirak edirdi. Bir sıra nəqsanlara baxmayaraq qəzada orduya çağırış və səfərbərlik işində xeyli irəliləyişlər baş vermişdi. Hələ Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda olarkən 1918-ci ilin iyun ayının 27-ə olan məlumatda bildirilirdi ki, Nuxa və Zaqatalada 2 min nəfərlik dəstə toplanmış və iyun ayının 3-nə oradan Yusif bəyin komandası altında böyük bir qrup cəbhəyə yola düşmüşdü.³ Hələ Azərbaycan hökuməti Gəncədə yerləşərkən səfərbərliklə bağlı bir sıra addımlar atmış, hərbi çağırış idarəsi – Əxzi-əsgər idarəsi yaradılmışdı. Çağırış və səfərbərlik işləri Daxili İşlər Nazirliyinə təbə etdirilmişdi.⁴

Hər qəzadan toplanan çağırışçılar konkret alaya təhkim olunmuşdular. Eyni zamanda çağırışın ərazi prinsipi qəbul edilmişdi. Şəki qəzasındakı alay əsasən yerli çağırışçılardan təşkil olunmuşdu. Alay ilk vaxtlar qala daxilindəki köhnə əsgər qışlasında

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild, s. 917

² Azərbaycan, 1920, 3 апреля, № 68

³ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, Bakı, 1999, s. 164

⁴ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s. 168

yerləşmişdi. Alayın ərzaq, heyvan, araba təminatı qəza əhalisinin üstünə düşürdü. Əsas çağırış və səfərbərlik işləri 1918-ci ilin yayından başlayaraq həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bir neçə gün ərzində Şəki dəstəsinə 285 əsgər toplanaraq cəbhəyə göndərilmişdi.

1918-ci il oktyabr ayının 11-də Azərbaycan hökuməti əsgəri mükəlləfiyyət haqqında müvəqqəti qanun qəbul etdi. Bu qanun çağırış və səfərbərlik işinin nizamlanması sahəsində ilk hüquqi addım oldu. Qanunla qəzalarda əxzi-əsgər komissiyalarına qəzanın vəzifəli şəxsləri rəhbərlik edirdilər. 1919-cu ilin əvvəlində Nuxada Əlahiddə Nuxa böliüyü yerləşirdi. Bu böliyə ştab-rotmistr Abakarılov komandanlıq edirdi. Nuxada hərbi rəis idarəsi də fəaliyyət göstərirdi.

Nuxa şəhərində yerləşən qoşun hissəsinin şəxsi heyətinin sayının artması ilə əlaqədar mövcud qışlalar artıq yetərli deyildi. Qışla 200 nəfər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Burada 14 otaqdan ibarət, mətbəxi və həkimlər üçün ayrıca məntəqəsi olan lazaret, zabıtlar üçün 3 otaqlı ayrıca ev də var idi.¹ Bütün binada qənaətbəxş olsa da əsgərləri yerləşdirmək üçün əlavə binaya ehtiyac var idi. Nuxa şəhərində qoşunların yerləşdirilməsi üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya qərara almışdı ki, Ter-Gevorkov ticarət evinin üzvü Gevork Ter-Gevorkovun Şeytan Bazaradakı fabriki qoşunların yerləşdirilməsi üçün boşaldılsın.

Lakin G. Ter-Gevorkov şəhər bələdiyyəsinə müraciət edərək komissiyanın bu qərarını ləğv edilməsini xahiş etmişdi. 1919-cu il avqustun 30-da bələdiyyə və məsələni müzakirə etmiş, bir sıra səbəbləri (fabrikin boşaldılmasının mürəkkəbliyini, maşın və avadanlıqların çıxarılmasının vaxt tələb etdiyini, bütün Qafqazda ən böyük ipəkayırıcı və ipəksayırıcı fabrikin bağlanması ilə öz xanədanlığının bir hissəsini satmaq imkanını itirmiş yerli əhalinin mənafehinə ağır təsir edəcəyini, 800 nəfər fəhlənin taleyinə mənfi təsir göstərəcəyini, fabrikin bağlanması nəticəsində dövlə-

tin və şəhər idarəsinin xalis gəlirinin böyük hissəsindən məhrum olacağını, son nəticədə bütün dövlət maraqlarına ziyan dəyəcəyini, bölgədə bütün ipəkçilik sənayesinin aşağı düşəcəyini və ipəyin bahalaşacağını nəzərə alaraq, eləcə də dövlətin maraqlarını da başa düşdüyünü bildirərək bələdiyyəyə ondan xəbərsiz və şəhər idarəsinin iştirakı olmadan yaradılmış komissiyanın qərarını yerinə yetirilməsini mümkün hesab etmiş və göstərmişdi ki, şəhərdə qoşunların yerləşdirilməsi üçün daha münasib və uyğun boş binalar vardır. Bələdiyyə şəhər başçısından xahiş etmişdi ki, adı çəkilən komissiyanın işində iştirak etsin, alay komandanlarından və qəza rəisindən komissiyanın qərarını ləğv etməyi, qoşun üçün başqa bina ayırımlarını xahiş etsin.¹

Qəzada fərariliyin qarşısını almaq üçün tədbirlər görüldü. Bu baxımdan hərbi nazir S.Mehmandarovun əhaliyə 1918-ci il 25 dekabr tarixli müraciəti mühüm rol oynadı. 1919-cu il yanvarın əvvəlinə qədər öz bölüklərinə qayıdanlara heç bir cəza təbiiq edilməyəcəyinə söz verən nazir, çağırışçıların məhəlli əxzi-əsgər idarələrinə müraciət etmələrini, bu müddət keçəndən sonra qeydiyyatda düşməyənlərin divani-hərbiyyəyə (hərbi məhkəmələrə) verilməsini vərğulamışdı.² Nazirin bu müraciəti bütün yaşayış yerlərində, görməli yerlərdə asılmışdı.

1918-ci ilin dekabrında S.Mehmandarov Gəncə qubernatoruna məktub yazaraq quberniyanı ərazisində fərariliyə qarşı ciddi mübarizə aparmaq üçün ciddi tədbirlər görməyi xahiş etmişdi.³ Qubernator Z.Vəkilov isə öz növbəsində bu məsələ ilə bağlı Nuxa qəza rəisinə tapşırıq vermişdi.

Çağırış və səfərbərlik sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə hərbi nazirin 5 fevral 1919-cu il tarixli əmri ilə ölkə ərazisində hərbi rəis idarələrinin sayı artırılaraq altıya çatdırıldı (Gəncə, Nuxa, Bərdə, Quba, Salyan və Göyçay). Nuxa şəhərində yerləşən hərbi rəis idarəsinə əvvəlcə rotmistr Qabulov başçılıq edirdi.

¹ ARDA, f. 19, iş 1, i, iş 296, v. 141-142

² Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920, Bakı, 1997, s. 274

³ ARDA, f. 2898, s. 1, iş 20, v. 36

¹ ARDA, f. 19, 4 s. 1, iş 425, v. 31

Sonra isə onun yerinə podpolkovnik Yusifbəyov təyin edilmişdi, onun Zaqatala üzrə müavini poruçik Yurtev idi. Bu idarəyə Zaqatala dairəsi, Nuxa və Ərəş qəzaları daxil idi.

Ordu quruculuğu və hərbi səfərbərliklə bağlı Nuxa qəzasında ki vəziyyətlə tanış olmuş üçün 1919-cu il mart ayının sonunda hərbi nazirin müavini Ə.A.Şixlinski Nuxaya gəlmişdi. Mart faciəsinin birinci ildönümü ilə bağlı şəhərdə təşkil edilmiş mitinqdə iştirak edən general əhali sürəkli alqışlarla qarşılanmış, «1918-ci ilin faciəvi aylarında Azərbaycanın qalan ərazisini bu faciələrdən qoruduğuna görə» ona öz minnətdarlığını bildirmişdi.¹

Çağırış və səfərbərliklə bağlı bütün məsələlərin hüquqi tənzirlənməsi baxımından Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il mayın 26-da qəbul etdiyi əxzi-əsgər idarələrinin təşkili haqqında qanun mühüm mərhələ oldu. Qanun «Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi, qəza, dairə və şəhər əxzi-əsgər idarələri haqqında Əsasnamə» adlanırdı. Burada mərkəzi və yerli idarələrin struktur vəzifələri öz əksini tapmışdı². Müvafiq idarə Nuxada da yaradılmışdı. Onun katibi A.Rezvin idi.

1919-cu ilin sonlarından Qarabağda və Zəngəzurd erməni hərbi qüvvələrinin fəallaşması Azərbaycan hərbi komandanlığına buraya əlavə qoşun hissələri göndərməyə vadar etdi. Qarabağa göndərilən dəstələr arasında Nuxa qəzasının əhalisindən toplanmış 3-cü Şəki süvari alayı da var idi.³ Alay 1919-cu il noyabr ayının əvvəllərində bir neçə ağır döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdi.⁴

1920-ci ilin yanvarın ikinci ongünlüyündə ermənilər Zəngəzurd yenidən fəallaşaraq bir neçə azərbaycanlı kəndini ələ keçirdikdən sonra Şuşa qəzasını ələ keçirmək üçün geniş hücum əməliyyatlarına başladılar. Ermənilərin işğalçılıq planları bütün

Azərbaycan əhalisində böyük hiddət və həyəcan doğurmuşdu. Genişlənən təcavüzün qarşısını almaq üçün bütün imkanlar səfərbər edilmişdi.

1920-ci il yanvarın sonlarından martın ortalarına qədər cəbhədə nisbi sakitlik yaranırsa da, Azərbaycan hökuməti Ermənistanın işğalçılıq planlarından yaxşı xəbərdar idi və bir sıra hərbi, siyasi, diplomatik əks tədbirlər gördü.¹

1920-ci ilin mart ayının 22-də Qarabağın və Zəngəzurun müxtəlif yerlərində ermənilərin hücumları ilə bölgədə vəziyyət yenidən mürəkkəbləşdi. Tərtəri ələ keçirmək istəyən erməni qüvvələrinə qarşı podpolkovnik Tonqiyevin başçılığı altında 3-cü Şəki süvari alayı döyüşürdü.

Genişlənən erməni hərbi təcavüzünün qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşən hərbi qüvvələr Qarabağa göndərildi. Milli hərbi qoşunlara bütün qəzaların əhalisi böyük maddi, mənəvi, əsgəri yardım göstərir, könüllü dəstələr yaradılaraq cəbhəyə yola salınırdı.²

Martın sonlarından Zaqatala piyada alayının tərkibinə daxil olan 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa yollanmaq əmrini almışdı.³

Azərbaycan ordusunun ermənilərə qarşı apardığı uğurlu əməliyyatlar, xüsusən aprelin 4-də Əsgəranın azad edilməsi haqqında xəbərlər bütün Nuxa ərazisində böyük sevincə qarşılanmışdı. «Azərbaycan» qəzetinin yazdığına görə Nuxa şəhər başçısı Mustafaeyevin göstərişi ilə şəhər milli bayraqlarla bəzədilmişdi. Bütün ictimai idarələr, ticarət müəssisələri bağlanmış, şəhər əhalisi qəhrəman əsgərlərimizin Əsgəranı azad etməsi ilə şəhərdən başlayaraq şənlək edirdi. Şəhər bayram, təntənəli görkəm almışdı.⁴

Partizanlara kömək məqsədi ilə doktor Kazımovun başçılığı ilə şəfəqət qardaşlarından ibarət xüsusi sanitar dəstə təşkil edil-

¹ Азербайджан, 1919, 6 апреля

² Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты, Баку, 1998, с. 59-62)

³ ARDA, f. 19, s. 1, i, 298

⁴ Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920, s. 381-385

¹ Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920, s. 396

² Азербайджан, 1920, 3 апреля

³ Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920, s. 400

⁴ Азербайджан, 1920, 4 апреля

mişdi. Qəzet yazırdı ki, Qarabağa qardaş salamı göndərilmiş və bildirilmişdi ki, bütün Nuxa qəzası və şəhər, bir nəfər kimi, öz qardaşlarının və dindəşlərinin - qarabağlıların müdafiəsinə qalxməğa hazırdırlar¹.

Cümhuriyyət dövründə Şəki bölgəsində siyasi vəziyyətin təhlili göstərir ki, bir sıra obyektiv və subyektiv problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq bölgədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, dövlət hakimiyyət strukturlarının və özüntüdar orqanlarının formalaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdı. Bu dövrdə ictimai həyatın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri Nuxa şəhər bələdiyyəsinin şəhərin idarə edilməsində, əhalinin sosial-iqtisadi məsələlərinin həllində yaxından iştirak etməsi idi.

Digər mühüm məqam nuxalıların siyasi fəallığı, ölkənin və dövlətin taleyi ilə bağlı məsələlərə vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmələri idi. Həmin illərdə Nuxa şəhərində və bir çox kəndlərdə Azərbaycanın siyasi partiyalarının özləri fəaliyyət göstərirdi, əhali ölkədə baş verən hadisələrə mitinq və müraciətlərlə reaksiya verirdi. Bu isə geniş əhali kütləsinin şüurunda milli dövlətçilik amilinin, ümumdövlət və ümummillət identikliyinə artıq kök atmağa başladığını göstərirdi.

2.2. Qəzada sosial-iqtisadi münasibətlər

Qəzanın mərkəzi olan Nuxa şəhəri Cümhuriyyət dövründə əhalinin sayına və iqtisadi potensialına görə Bakıdan sonra Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri idi. Həmin dövrdə şəhərdə 51000-dən çox əhali yaşayırdı ki, onların mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Bundan başqa şəhərdə ermənilər və ruslar da yaşayırdılar. Şəhər ərazi iki hissəyə bölünürdü: 30095 nəfər yaşadığı birinci hissədə qəza idarəsi, şəhər bələdiyyəsi, poçt-teleqraf şöbəsi, 20 ipəkəyriçi və 8 ipəkəyriçi zavod, 3 tənəki fabriki, 2 aptek yerləşirdi. Şəhərin bu hissəsində

həmçinin 14 məscid, kişi gimnaziyası, Müqəddəs Nina qadın məktəbi, bir kişi ali ibtidai məktəb, 2 qadın ibtidai məktəbi və şəhər xəstəxanası da var idi. Xan sarayı və məktəbin də yerləşdiyi bu hissəni şəkillilər Baş (yuxarı) məhəllə də adlandırırdılar.

Şəhərin ikinci hissəsində poçt-teleqraf kontoru, 45 ipəkəyriçi və ipəkəyriçi zavod, 1 aptek fəaliyyət göstərirdi. Bu hissədə həmçinin 5 rus-tatar ibtidai məktəbi və 1 erməni kilsə məktəbi də yerləşirdi. Burada həmçinin 20 məscid və 1 erməni kilsəsi də var idi. Göründüyü kimi, təkcə Şəki (Nuxa) şəhərində əhalinin dini ehtiyacları üçün 35 məscid, 1 erməni qriqoryan və 1 rus pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərirdi.¹

Artıq qeyd edildiyi kimi, Nuxa qəzası inzibati idarəçilik baxımından 4 sahəyə bölünürdü. Hər sahənin idarəçiliyini pristavlar həyata keçirirdi.

Qəzanın 1-ci sahəsinin mərkəzi Aşağı Göyntük kəndi idi. Sahənin 4 icmasının (cəmiyyətinin) 3-də əhalinin əksəriyyətini türklər, 1-də isə ermənilər təşkil edirdilər. 34120 nəfərlik sahə əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi.

II sahənin mərkəzi Əvvəllər Cəfərabad kəndi idi, lakin məlum hadisələr zamanı kənd ziyan çəkdiyindən, pristav sahəni Böyük Dəhnə kəndindən idarə edirdi. Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində sahə hər ikisində iki kənd icması olmaqla iki sahəyə ayrılsa da, bu dəyişikliyi sona çatdırmaq mümkün olmamışdı. 21983 əhalisi olan sahənin cənubunda yerləşən kəndlər taxılçılıq və qoyunçuluqla məşğul olurdular. Qəzanın başqa kəndləri ilə müqayisədə bu sahədə məhsuldar torpaqlar çox idi və burada başqa sahələrlə müqayisədə əhalinin vəziyyəti daha qənaətbəxş idi. Sahənin şimal hissəsinin kəndliləri isə taxılçılıq, heyvandarlıqla yanaşı, ipəkçiliklə də məşğul olundular.

Qəzanın III sahəsinin mərkəzi Vartaşen kəndi idi. Bu sahədəki 5 cəmiyyətdə (Padar, Xaçmaz, Calut, Cugutlar, Zərrab)

¹ Азербайджан, 1920, 6 апреля

¹ ARDA, f.894, s.10, iş 105, v.6-19; Азербайджанская Республика 1918-1920. Документы и материалы, Баку, 1998, с.169

Azərbaycan türkləri ilə yanaşı udinlər, yəhudilər, ermənilər, gürçülər yaşayırdılar. Zərrab kənd imasının əsasən ermənilərdən olan əhalisi Azərbaycan hökumətinə tabe olmaqdan imtina edərək əvvəlcə Gürcüstana, oradan isə çox hissəsi Ermənistanı keçmişdi. 2762 sakini olan sahənin əsas məşğuliyyəti taxılçılıq və maldarlıq idi.

Əhalinin sayına görə Nuxa qəzasının ən böyük sahəsi, mərkəzi Qutqaşen (Qəbələ) kəndi olan IV sahə idi. 48000 nəfərlik əhali burada 6 kənd cəmiyyətində yaşayırdı. Əhalinin əsas məşğuliyyəti taxılçılıq, maldarlıq və ticarət idi, ucqar dağ kəndlərində yaşayan ləzgilər qoyunçuluqla məşğul olurdu.¹

1919-cu ilin martında Nuxa şəhərindən 82 verst aralıda yerləşən IV sahənin Ərəş qəzasına birləşdirilməsi ilə bağlı məsələ ortaya çıxmışdı. Azərbaycan parlamentinin Ərəşdən seçilmiş deputatı Muxtar Əfəndizadə Daxili İşlər Nazirliyinə Ərəş qəzasının adının dəyişdirilməsi və Nuxa qəzasının III və IV sahələrinin bu qəzaya birləşdirilməsi ilə bağlı müraciət etmişdi.²

Nuxa qəzasının cənubunda yerləşən Ərəş qəzasının mərkəzi Ağdaş kəndi idi. Qəzanın adındakı «Ərəş» toponimi bu qəzanın II sahəsindəki Xaldan və Havarlı kəndlərinin ərazisinə daxil edilirdi. M.Əfəndizadə öz məktubunda mərkəzi Ağdaş olan böyük qəzanın kiçik bir ərazinin adı ilə adlandırılmasını ədalətsizlik hesab edərək, bu ədalətsizliyin rusların işğalı zamanı baş verdiyini və bunun guya Xaldan əhalisinin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin xahişi ilə edildiyini göstərirdi. Əfəndizadəyə görə xaldanlılar bununla öz kəndlərinin qəzanın mərkəzinə çevrilməsinə və onun inkişafına diqqətin artacağına nail olmağı düşünürdülər. Lakin buna baxmayaraq Ağdaş kəndi qəzasının inzibati mərkəzi olaraq qalmışdı. M.Əfəndizadə qəzaya Ağdaş adının verilməsi ilə bağlı Daxili İşlər nazirindən xüsusi sərəncam verməyi xahiş etmişdi. Məsələyə münasibət bildirən Gəncə qubernatoru və Ərəş qəza rəisi də parlament üzvünün təklifini müdafiə etmişdilər. Daxili İşlər naziri bu təklifləri nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti qərarında məsələ qaldırmış, hökumət isə öz növbəsində özünün 10 dekabr 1919-cu il tarixli iclasında Ərəş qəzasının Ağdaş qəzasına çevrilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.¹ Xatırladaq ki, hökumət hələ 1918-ci il avqustun 26-da Ağdaş şəhər statusunun verilməsi, Daxili İşlər nazirinə Ağdaş şəhərinin ərazisi, burada tətbiq olunacaq özlünüidarə forması haqqında xüsusi məruzə hazırlamağı tapşırırmışdı.²

M.Əfəndizadənin məktubunda Nuxa qəzasının mərkəzi Qutqaşen olan IV sahəsinin Ərəş qəzasına verilməsi təklifi irəli sürülmüşdü. Əsas argument kimi bu sahənin kəndlərinin Nuxa şəhərindən 100 verst uzaqda yerləşməsi, Ağdaşdan isə 50 verstlik məsafədə olması, sahə əhalisinin Ağdaşa birləşmək arzusu, iqtisadi cəhətdən sahənin Ağdaşla daha sıx tarixi əlaqələrə malik olması, Ağdaşın onlar üçün alış-veriş mərkəzi olması, bu rayonun inzibati və hərbi cəhətdən Nuxaya aid olmasına baxmayaraq Ağdaşla şose yolu ilə birləşməsi, IV sahəyə daxil olan Doruca və Qəmərvan kəndlərinin ərazilərinin Ağdaş əhalisinin yaylaq sahəsi olması və s. göstərilmişdi.

Parlament üzvü öz fikirlərini təsdiq etmək üçün belə bir faktı da diqqətə yetirirdi ki, inqilab dövründə Ağdaşla qonşu olan Nuxa qəzasının III sahəsi tamamilə dağıdılmış və yalnız bir kənd salamat qalmışdı. Bu sahənin IV sahə ilə birləşməsi Nuxa qəzasından ayraraq Ağdaşa verilməsi M.Əfəndizadə inzibati və iqtisadi cəhətdən də əhaliyə faydalı olacağını bildirərək daxili işlər nazirindən göstərilən məsələ ilə bağlı sərəncam verməyi xahiş edirdi.³

Bu məsələni M.Əfəndizadə (Muxtar Əfəndi – K.İ.) Parlamentin 19 aprel 1920-ci il tarixli iclasında Gəncə qəzasının iki

¹ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты, с.390

² Азербайджан, 1918, 8 октября, №6; Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.28.

³ ARDA, f.19, s.1, iş 320, v.4-4 arx.

¹ ARDA, f.894, s.10, iş 105, v.6-19; Азербайджанская Республика 1918-1920. Документы и материалы, с.169

² ARDA, f.19, s.1, iş 310, v.104 arx.

hissəyə bölünməsi haqqında qanun layihəsi müzakirə edilərkən də qaldırılmışdı.¹

Ərəş qəzasının rəisi də prinsipə Nuxa qəzasının IV sahəsinin Ərəş qəzasının tərkibinə qatılmasını dəstəkləmiş və göstərmişdi ki, bu sahənin Ərəş birləşdirilməsi Ərəş qəzasının inzibati idarəciliyində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmayacaqdır. O həmçinin Sultan Nuxa kəndinin III sahəyə birləşdirilməsini və beləliklə, Ərəş qəzasının 4 sahədən olacağını bildirir, Nuxa qəzasının IV sahəsinin əhalisinin Ağdaşla sıx iqtisadi əlaqələrə malik olduğunu, onunla əlverişli yollarla bağlandığını və bütün bunlara görə inzibati və həyatı məsələlərlə bağlı problemlərinin daha tez həll etmək imkanı qazanacaqlarını bildirirdi.

Gəncə qubernatoru məsələ ilə bağlı Nuxa qəzası rəisinin də münasibətini öyrənmişdi. Nuxa qəza rəisinin məsələ ilə bağlı məktubundan ballı olur ki, IV sahənin əhalisi sahənin Ərəş qəzasına birləşdirilməsinə qarşı çıxaraq, III və IV sahələrdən ibarət yeni qəza yaradılmasını təklif etmiş, bununla bağlı qətnamə (priqovor) tərtib etmişdi. Gəncə qubernatoru Vəkilov isə ayrıca qəzanın yaradılmasına ehtiyac olmadığını, xalqın arzusunu nəzərə alaraq Nuxa qəzasının inzibati sahələrinin dəyişməz saxlanılmasına qərar verərək bu barədə daxili işlər nazirinə məlumat vermişdi.² Xatırladaq ki, 1930-cu ildə Azərbaycan SSR-də inzibati rayonlar yaradılarkən keçmiş IV sahənin ərazisini əhatə edən Qutqaşen rayonu təşkil edilmişdi. 1963-cü ilin yanvarında rayonun ərazisi Ağdaş rayonunun tərkibinə daxil ediləndə, bir ildən sonra yenidən ayrıca inzibati rayona çevrilmişdi.

1919-cu il sentyabrın 14-də Dağıstan vilayətinin Samur dairəsinin iki icmasının (cəmiyyətinin) - Borq, İnov (Xnov), Qdim kəndlərinin sakinləri qətnamə qəbul edərək bu kəndlərin Azərbaycana, Nuxa qəzasına birləşdirilməsi ilə bağlı müraciət etdilər. Bu kəndlərin əhalisinin müraciəti ilə əlaqədar Nuxa qəza

raisinin Gəncə qubernatoruna məktubunda bildirilirdi ki, onsuz da adı çəkilən kəndlərin sakinlərinin yarısı Nuxa qəzasında daimi yaşayır, digər hissəsi isə heyvandarlıqla məşğul olaraq, yalnız yayda öz kəndlərinə baş çəkirlər. Buna görə də qəza rəisi həmin kəndlərin Nuxa qəzasına birləşdirilməsini həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən faydalı və zəruri hesab edərək sakinlərin müraciətinə müsbət cavab verməyi təklif edirdi. Qubernatorun dərəkənəri ilə məktub sentyabrın 29-da Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə göndərilmiş və Dağıstan kəndlərinin qətnamələri məktuba əlavə olunmuşdu.¹ Borq kəndinin 270 sakinin müraciətində onların Azərbaycana birləşmək arzusu ifadə olunmuşdu. Borqlular həmçinin Denikinə qarşı mübarizə aparan müsəlmanlara kömək məqsədi ilə 300 nəfərdən ibarət dəstə topladıklarını və onlara bu məqsədlə silah və patron verilməsini xahiş edirdilər. Eyni məzmunlu müraciəti Xnov və Qdim kəndlərinin sakinləri (400 nəfər) də göndərmişdilər.²

1919-cu il dekabrın 1-dən Azərbaycanda dövlət əmanət kassaları (o dövrün dililə «etimad sandıqçaları» - K.İ.) fəaliyyət göstərməyə başladı. Qəzalarda poçt-teleqraf məəssisələri yanında poçt-teleqraf kassaları açılmışdı. Nuxa qəzasında bu kassalar şəhər poçt-teleqraf kontorunda, şəhərin yuxarı hissəsində, Vartaşen, Nic və Qutqaşen kəndlərində fəaliyyət göstərirdi. Nuxada Dövlət Bankının və Qafqaz Bankının şöbələri də fəaliyyət göstərirdi.

Cümhuriyyət dövründə Nuxada qəza rəisi vəzifəsində Əyyub bəy Rəfibəyov, onun baş köməkçisi Zəhid bəy İbrahimbəyov, katibi A. Tarnovski işləyirdi.³

Nuxa şəhərinin pristavı Ə.Hacəmbəyov, 1-ci hissənin pristavı M.Sədrəddinbəyov, II hissənin pristavı M.Əhmədov idilər. Ərəş qəzasının rəisi isə Rəhimbəy Şixlinski, onun müavini İskəndər bəy Şeyxzamanov idi.⁴

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 339; f.894, s.7, iş 15, v.2-4.

² ARDA, f.894, s.7, iş 15, v.5.

³ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.299

⁴ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.286

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1918-1920, Parlament, II cild, s.976

² ARDA, f.19, s.1, iş 320, v.10.

Cümhuriyyət yarandıqdan sonra Nuxa bölgəsində siyasi sabitlik və asayiş təmin edilsə də, sosial-iqtisadi sahədə ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Çarizmdən qalma sosial, aqrar münasibətlər əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gərginlik yaradır, yeni hakimiyyətə etimadsızlığı artırır. Başqa qəzalarla müqayisədə Nuxa qəzasında torpaq məsələsi kəskin hiss edilməyə dəyərdilər yenə də mülkədarlar, bəylər, hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Bunu bölgənin müxtəlif yerlərindən quberniya mərkəzi Gəncəyə, Azərbaycan hökumətinə göndərilən şikayət məktubları da təsdiq edirdi.

Qəzanın 4-cü sahəsinin sakinləri Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə göndərdikləri şikayət məktubunda göstərirdilər ki, Azərbaycan hökuməti yarandıqdan, «azadlıq və bərabərlik» zamanı yetişdikdən sonra biz müsəlmanlar, bizim üçün yaranmış vəziyyətdən sevinərək fikirləşirdik ki, həmişəlik zülmədən azad olmuşuc. Lakin biz öz inamımızda yanılmışıq.

Sakinlər yaşadıkları ərazidə yenə də vəziyyətin əvvəlki kimi qalığını, pristavdan tutmuş həbsxanadakı nəzarətçiyə qədər bütün vəzifələrin mülkədarlar tərəfindən tutulduğunu, rüşvətxorluğun, zorakılığın, özbaşınalığın adi hal aldığını göstərər və qeyd edirdilər ki, heç kim bu vəziyyətə fikir vermir və həyatın dinc keçdiyini bəhanə edirlər: «IV rayonun əhalisi hər şeylərini itiriblər». Mərkəzi hökumətdən uzaqda olduğumuzdan mülkədarlar əllərimizdə nə var, tutub alıblar və öz hərəkətlərindən utanmırlar. Biz isə hara gedəcəyimizi və nə edəcəyimizi bilmirik». Kendililər hökumətdən müxtəlif vəzifələr tutan mülkədarların hərəkətlərinə diqqət yetirməyi, rüşvətxorluğu aradan qaldırmağı, ədaləti və qayda-qanunu təmin etməyi xahiş edir və sonda bildirirdilər ki, hətta şikayətləri yoxlamaq üçün təyin edilmiş məmurlar belə mülkədarları müdafiə edir və işi düzgün araşdırmırlar.¹

Onların vəziyyətləri ilə maraqlanmayan hakimiyyət strukturlarının laqeydliyinə cavab olaraq kəndlilər bir çox yerlərdə özlə-

ri təşkilatlanır, özlərinə kəndxudalar, başçılar, hakimiyyətlə dəyişikliklər aparmaq üçün nümayəndələr seçirdilər.¹

IV sahənin Nic kəndinin sakinləri də Azərbaycan parlamentinə müraciətlərində öz vəziyyətlərindən şikayət edir, onlardan yığılan uşura vergisini ləğv etməyi xahiş edirdilər.² Lakin uşura vergisini Azərbaycan hökuməti hələ 1919-cu ilin yanvarın 27-də ləğv etmişdi.³ Görünür, bu qərar qəzalara hələ gedib çatmamışdı və bir sıra kəndlərdə uşur vergisi yerli məmurlar tərəfindən qanunsuz olaraq hələ də yığılırdı.

Nuxa şəhəri çarizm dövründə bütün Qafqazda ipəkçiliyin mərkəzi hesab edilirdi və onun məhsulları hətta Avropada tanınırdı. Öz xammalı ilə regionun bir çox tikici fabriklərini təmin edən Nuxada ipəkəyrici fabriklərin sayı 90-a çatırdı. Qəzadə bir o qədər də ipəksarıyıcı fabrik fəaliyyət göstərirdi.

Lakin 1917-1918-ci illərin təlatümlü hadisələrinin təsisi nəticəsində qəza iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik öz əvvəlki qüdrətini tamamilə itirmişdi. Ənənəvi satış bazaları ilə əlaqələrin pozulması, avadanlıqların köhnələrək sıradan çıxması, yenilərinin isə gətirilməməsi, ipəkçilik sənayesini tamamilə iflic vəziyyətinə salmışdı. Sahənin tənəzzülünə səbəb olan amillərdən biri də əsas xammal olan baramanın (qrenanın) idxalının tamamilə dayanması idi. Əvvəllər ipək emalı üçün barama həm Nuxa qəzasının özündə yetişdirilir, həm də Ərəş, Göyçay, Zaqatala qəzalarından, Kutaisi quberniyasından alınır. Lakin əsas barama kütləsi Türkiyədən idxal edilərək ipək müəssisələri və əhali arasında bölüşdürülürdü.

Bütün fabriklərdə 15 minə qədər adam işləyirdi, lakin Birinci Dünya müharibəsi, 1917-1918-ci illərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində qrenanın gətirilməməsi, fabriklərin fəaliyyətinin da-

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 662, v.13

² ARDA, f.895, s.1, iş 16, v.267; Азербайджанская Республика 1918-1920. Документы и материалы, с. 197-198

³ Азербайджан, 1919, 5 февраля

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 662, v.10-10 arx; yenə orada, s.3, iş 26, v.10

yanmasına səbəb olmuşdu. Bütün bunlar qəzada əslində bütün sənayeni iflic vəziyyətinə salmışdı.¹

Düzdür, Nuxa şəhərində və qəzada 1918-ci ilin II yarısında sabitliyin əldə olunması ticarətin, ipəkçiliyin bir qədər canlanmasına səbəb olmuşdu. İpəyin bazarda qiyməti bir qədər artmışdı (2000 manatdan 2500, 2990 manata), ipək fabrikləri tədricən öz fəaliyyətlərini bərpa edirdilər. İpək sap istehsalı əvvəlki intersivliklə davam edirdi və yaxşı qiymətə gədirdi.² Lakin şəhərdə vəziyyət ağır olaraq qalırdı, bahalıq günbəgün artırdı.

İpəkçilik sənayesinin gənc dövlətin, o cümlədən Şəki qəzasının iqtisadiyyatında yerini və əhəmiyyətini yaxşı başa düşən hökumət və yerli hakimiyyət orqanları onun bərpası üçün müəyyən yollar axtarırdılar. Nuxa şəhər bələdiyyəsində ipəkçilik sənayesinin vəziyyəti müntəzəm müzakirə edilirdi. Bələdiyyənin 1919-cu ilin noyabrın 29 tarixli iclasında məsələ növbəti dəfə müzakirəyə çıxarıldı. İclasda çıxış edən şəhər başçısı A.Mustafayev bildirdi ki, şəhər idarəsi Türkiyədən barama gətirilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökumət qarşısında məsələ qaldırmışdır. Şəhər başçısının məruzəsi bələdiyyə üzvləri arasında qızğın müzakirələrə səbəb olmuşdu. A.Mustafayevin qaldırdığı məsələlərin həlli, o cümlədən şəhərin sənaye müəssisələrinə lazım olan materialların istehsal olunduğu dövlətlərlə əmtəə mübadiləsinin təşkili məqsədi ilə bələdiyyə üzvləri Nuxa şəhəri idarəsi yanında səhmdar cəmiyyəti yaratmaq qərarına gəldilər. Səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasına qədər isə onun funksiyaları şəhər idarəsinə həvalə edilmişdi. Azərbaycan hökuməti qarşısında həmçinin Nuxada istehsal olunan ipək xammal, frizon, yun və başqa malların satışını və ya mübadiləsini genişləndirmək məsələsi də qaldırılmışdı.³

Bələdiyyənin həmin tarixli iclasında həmçinin qeyd edilmişdi ki, qəzada bahalığın və ərzaq çatışmazlığının əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatında, əkinçilikdə məhsuldarlığın aşağı

səviyyədə olmasıdır. Məhsuldarlığın aşağı olmasını şərtləndirən amillər arasında torpağın hələ də primitiv üsullarla becərilməsi, maşın və avadanlıqların olmaması idi. Ona görə də hökumət qarşısında həm ipəkçilik sənayesi, həm də kənd təsərrüfatı üçün maşınlar alınması ilə bağlı məsələ qaldırılmışdı.¹

Şəhərdə elektrik stansiyası olsa da, onun avadanlıqları sıradan çıxdığından, yeni maşın və avadanlıqlar tapılmadığından stansiya fəaliyyət göstərmirdi. Bütün bunlar isə şəhərdə kütləvi işsizliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bələdiyyə üzvləri şəhərin abadlaşdırılması, küçələrin işıqlandırılması məqsədi ilə xüsusi elektrik stansiyasının yaradılması, bunun üçün isə müvafiq avadanlıqların alınması məsələsini də hökumət qarşısında qaldırmışdılar. Bu məqsədlə şəhər idarəsinin nümayəndəsi Yaqub Səfərliyev Bakıya ezam edilmişdi.²

Azərbaycan hökuməti yoxsul və işsiz əhəlinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Bakı, Gəncə, Şuşa və bir sıra kənd yaşayış məntəqələri ilə yanaşı Nuxa şəhərində xalça-kəlağayı emalatxanası yaratmaq barədə qərar qəbul etmişdi.³

1918-ci ildə Türkiyə hökuməti Nuxa şəhərində sahibkarlardan ipək və yun satın almış, lakin naməlum səbəblərdən onları apara bilməmişdi. Şəhərin vergi müfəttişi malları üzə çıxardıqdan sonra həmin malların taleyi ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il avqustun 19-da bu məsələni müzakirə edərək qərara gəlmişdi ki, üzə çıxarılmış bütün ipək və yun mallar xəzinənin mülkiyyətinə verilsin və bu malları sonra dəmiryol materiallarına dəyişmək üçün Yollar Nazirinin sərəncamına verilsin. Qərarda Yollar Nazirindən ipəyin və yunun dəyərinin müəyyən edilməsi, bu malların keçmiş sahibləri ilə qəti haqq-hesab çəkmək üçün nazirliyin nümayəndəsinin sədrliyi, yerli vergi müfəttişi, yerli administrasiyası-

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.180

² Азербайджан, 1919, 6 марта

³ Азербайджан, 1919, 23 марта; ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.180 arx.

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.180 arx.

² ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.180 arx.

³ ARDA, f.895, s.3, iş 181; s.3, iş 191, v.1-2

nın nümayəndəsi və əhalinin seçdiyi şəxsin iştirakı ilə komissiya yaratmaq tövsiyə edilmişdi.¹

Azərbaycan hökumətinin 27 mart 1919-cu il tarixli qərarı ipəkçiliyin bərpasına dəstək istiqamətində növbəti addım oldu. Qərara görə Gürcüstan hökumətinə 2 min pud kültürdün ixracına icazə verilir, o şərtlə ki, qonşu dövlətin hökuməti öz ərazisindən Azərbaycan əhalisinin ehtiyacları üçün 4 min qutu baramanın maneəsiz alqı-satqısını və ixracını təmin edəcəkdir.²

Azərbaycan hökuməti 1920-ci il fevralın 25-də Sənaye, Ticarət və Ərzaq Nazirliyi tərəfindən A.Tağıyevə və İ.Pappoya şəkər tozu-na dəyişməklə ipək və frizona satılması barədə müqavilə bağlamağa razılıq verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Qərarı pudu 60 manat olmaqla 320 min pud ipək və pudu 12 min manat olmaqla 155 pud frizon Bakıdakı qiyməti 2 min manat olan 10 min pud Amerika ağ şəkər tozu-na satılaraq dəyişdirilməsi nəzərdə tutuldu. Bu isə Nuxa şəhərində yığılıb qalmış ipək mallarının realizə edilməsinə imkan yaradırdı.³ Həmin ayın 21-də Nazirlər Şurası adı çəkilən Nazirliyə Rus-İtaliya Qaradəniz Cəmiyyəti ilə Azərbaycanın növbəsinə olaraq 50 pud frizon, 373 pud ipək və 366 pud 16 funt ipək qalığı ixracı haqqında müqavilə bağlamağa icazə verdi. Qərarı ixrac edilən malların qiymətləri müəyyənləşdirilmiş (frizonun pudu 17 min, ipəyin pudu 95 min manat və ipək qalığının pudu 2500 manat – K.İ.) və Cəmiyyət qarşısında şərt qoyulmuşdu ki, ixrac edilən malların dəyərində ekvivalent olaraq satılmış malların məbləğində Azərbaycana şəhər tozu (pudu 2700 frank qiymətində) gətirəcəkdir.⁴ Bu qərarlar, birinci növbədə, Azərbaycanda ipəkçilik sənayesinin dirçəldilməsinə hesablanmışdı.

¹ ARDA, f.84, s.1, iş 23, s.2, v.112; Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты, с.346-347

² Азербайджан, 1919, 4 апреля

³ ARDA, f.24, s.1, iş 539, v.44; Вестник Правительства Азербайджанской Республики, 1920, 10 марта, №18

⁴ Азербайджан, 1920, 28 апреля, №84; ARDA, f.24, s.1, iş 3, v.27

Şəhər bələdiyyəsi əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müəyyən addımlar atırdı. Məsələn, 1919-cu il aprelin 30-da bələdiyyənin iclasında şəhər körpüsünün təmiri, şəhərdə telefon çəkilişi, şəhər xəstəxanasında ödənişlərin məbləği, ətraf meşələrin qırılmasının qadağan edilməsi, şəhər əmlakının icarəyə verilməsi, şəhərin işıqlandırılması, feldşərə maaş təyin edilməsi, müxtəlif güzəştlər, pudluq yığımlar haqqında məsələlər müzakirə edilmişdi.¹

Şəhər və qəza hakimiyyət orqanları əsas malların qiymətinin artmasına, möhtəkirliyə qarşı mübarizə məqsədi ilə müəyyən inzibati-iqtisadi tədbirlər hazırlamışdı. Bahalaşmasının əsas səbəblərindən biri də qəzadan düyü, pendir, yağ, bal, hazır dəri, tumac (keçi dərisi) və s. məhsulların gizli çıxarılması idi. Nəticədə bu məhsulların qiyməti artır, şəhər əhalisinin onları münasib qiymətə almaq imkanları azalırdı. Şəhər bələdiyyəsi əhalinin vəziyyətini nəzərə alaraq elə 30 aprel 1919-cu il tarixli iclasında həmin məhsulların ixracına şəhərin nəfəsinə pudluq rüsum müəyyənləşdirmişdi: düyüyə görə – 25 manat, pendirə görə 40 manat, yağ və bala görə 80 manat, hazır dəriyə görə 10 manat, tumaca görə 20 manat. Malları gizli şəkildə çıxarılmasına görə tacirlər malın ikiqat qiymət həcmində cərimə ödəməli idilər.²

Şəhər bələdiyyəsi ilk dəfə bahalaşma ilə mübarizə üçün ixrac mallarına pudluq rüsumların artırılması üsuluna 1917-ci il sentyabrın 5-də Abdulla bəy Əfəndiyevin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasında əl atmış, ³ sonra isə dəfələrlə bu metoddan istifadə etmişdi (Nuxa bələdiyyəsinin 7 yanvar 1919-cu il, 30 aprel 1919-cu il, 29 may 1919-cu il tarixli qərarları). Eyni mahiyyətli qərarlar Nuxa qəza rəisi tərəfindən də qəbul edilmişdi.

Məsələn, bələdiyyənin 7 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə pudluq rüsum tətbiq edilən əmtəələrin siyahısı artırılmış, buraya əsas ərzaq məhsulları ilə yanaşı, yeni sənaye və ərzaq malları da

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.13

² ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.12-13

³ ARDA, f.19, s.1, iş 298, v.7

(ipək, qoz, buğda, arpa, un, kerosin, tənəkə, manufaktura, frizon, quru barama, baqqalıyya, un, keçə və s.) əlavə edilmiş, bəzi malların ixracına isə ümumiyyətlə qadağa qoyulmuşdu.¹ Həsən Mustafayevin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasda şəhərin kerosinlə təmin edilməsi məsələsi də müzakirə edilmiş və qərara alınmışdı ki, gətirilən kerosinin 10%-i şəhərin sərəncamına verilməli və hər manatdan 20 qəpik rüsum alınmalıdır. Kerosin yanacağıının Bakıdan Nuxaya gətirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün Yaqub Səfəraliyevə xüsusi tapşırıq verilmişdi.² Ümumiyyətlə Y.Səfəraliyev bir növ Nuxanın Bakıda səlahiyyətli nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərirdi.

Lakin Nuxa bələdiyyəsinin və qəza rəisinin bu qərarlarına Gəncə qubernatoru və Azərbaycan daxili işlər naziri etiraz edərək, onların qanunsuz hesab etmiş və ləğv olunmasını tələb etmişlər. Daxili İşlər Naziri həmçinin Gəncə inzibati məhkəməsinə də bu qərarı ləğv etmək üçün Gəncə quberniya idarəsinə göstəriş vermişdi.³ Bu zaman ona istinad edilmişdi ki, pudluq rüsum yığmaq hüququ yalnız dəmir yolu və limanı olan şəhərlərə aid edilə bilər. Nuxa bələdiyyəsi bu etirazlara məhəl qoymayaraq özünün 14 sentyabr 1919-cu il tarixli iclasında ixrac edilən mallara yeni pudluq rüsumlar tətbiq etmişdi.⁴

Pudluq rüsumun ləğv edilməsi ilə bağlı Gəncə qubernatorunun məktubu 1919-cu il avqustun 9-da bələdiyyədə müzakirə edilmişdi. Bələdiyyə üzvləri əvvəlki qərarların qanuna uyğun olduğunu əsaslandıraraq göstərmişdilər ki, 1 avqust 1919-cu il - 1 yanvar 1920-ci il ərzində şəhərin xəzinəsinə daxil olacaq 107503 manat vəsait şəhərin səhiyyə, ərzaq, idarəetmə, abadlıq, işıqlandırma ilə bağlı xərclərinin cüzi hissəsinə belə kifayət etməyindən, pudluq rüsumun tətbiqi qaçılmazdır.

Pudluq rüsum tətbiq edilmədən şəhərin idarə edilməsinin mümkünlüyünü nəzərə alaraq Nuxa şəhər bələdiyyəsi pudluq

rüsumun davam etdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş, bu məqsədlə Bakıya nümayəndələr göndərilmişdi.¹

Eyni zamanda şəhər bələdiyyəsi öz qanuni hüquqlarını və şəhərin maraqlarını müdafiə etmək üçün hüquqi vəsaitlərdən istifadə etmək qərarına gəlmiş, bu məqsədlə 1919-cu il oktyabrın 28-də Gəncə dairə məhkəməsinə müraciət edərək qubernatorun pudluq rüsumun tətbiqi ilə bağlı Nuxa şəhər bələdiyyəsinin qərarının qanunsuzluğu ilə bağlı sərəncamını ləğv etməyi tələb etmişdi. Gəncə quberniya məhkəməsi isə məsələyə baxaraq Nuxa şəhər bələdiyyəsinin qərarının qanuna uyğun hesab etmişdir.² Gəncə qubernatoru məhkəmənin qərarından ali instansiyaya - Azərbaycan Məhkəmə Palatasına etiraz etsə də, Palata Gəncə məhkəməsinin qərarını qüvvədə saxlayaraq qubernatorun etirazına baxmaqdan imtina etmişdi.³ Əslində bu, gənc Azərbaycan demokratiyasının mühüm qələbəsi, ölkədə hüquqi cəmiyyətin, yerli özünüidarənin təşəkkülə istiqamətində qazanılan müsbət təcrübənin mühüm təəcəssümü idi.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 27 iyul tarixli «İdxal və ixrac olunan yüklərdən şəhərlərin nəfinə pudluq vergilərinin yığılması haqqında müvəqqəti Qaydalar haqqında» Qanunu bütün mübahisələrə son qoyulmalı idi.⁴

Həmin qanuna əsasən şəhər ictimai idarələrinə (bələdiyyələrə) idxal və ixrac olunan mallardan şəhərin xeyrinə rüsum yığmağa icazə verildi. Qanun bələdiyyələrə bu rüsumları tamamilə və ya qismən, adi gəlir mənbəyi olaraq ümumi şəhər xərclərinə sərf etməyə, rüsumların həcmi, qaydalarını, şərtlərini müəyyənləşdirməyə icazə verirdi.⁵

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.121

² ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.191-192

³ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.178-178 arx.

⁴ ARDA, f.895, s.3, iş 55, v.3-4; Азербайджан 1919, 31 июля, №160

⁵ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты, с.92-93

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.97

² ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.99

³ ARDA, f.1, s.1, iş 296, v.69, 75-77

⁴ ARDA, f.1, s.1, iş 296, v. 21, 83

Lakin Daxili İşlər Nazirliyi yenə də öz mövqeyində təkid edərək 28 iyul 1919-cu il tarixli qanunun Nuxa şəhərinə şamil edilmədiyinə israr edərək 1920-ci il 7 yanvarda Nuxa şəhər bələdiyyəsinin pudluq rüsum yığmaq hüququnu tanımaqdan imtina etmişdi. 1920-ci il yanvarın 27-də Daxili İşlər Nazirliyi Gəncə qubernatorundan Nuxa şəhər idarəsinin pudluq rüsum yığmasını dərhal dayandırılmasını tələb etmişdi, 1920-ci il fevralın 20-də nazirlik qubernatora dərhal təsirli tədbirlər görmək barədə ikinci dəfə məktub yazmışdı.¹

Nuxa şəhərinin və yaxın kəndlərin əhalisini narahat edən ən ciddi problemlərdən biri də Kiş çayının tez-tez daşaraq şəhərə və qəzanın kənd təsərrüfatına ziyan vurməsi idi.

Daşqın təhlükəsi ilə mübarizəyə hələ 1885-ci ildə başlanmışdı. O zaman müvəqqəti bəndlərin tikilməsi ilə sellərin qarşısını almaq cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi. 1902-ci ildən sonra sellə mübarizəyə 500.000 manat xərclənmişdi. Meşələrin vəhşicəsinə qırılması ilə əlaqədar daşqınların intensivliyinin artması şəhəri dağılma təhlükəsi altında qoymuşdu. 1910-cu ilin iyulun 6 və 10-da baş vermiş böyük sel də çırpı-daş tərkibli dambaların (bəndlərin) çatışmazlığını üzə çıxardı. 1911-ci ildə mühəndis-hidravlik Pılçov bəndin çəkilməsi üçün yeni layihə hazırladı. 211 sajen uzunluğundakı bəndin inşasına o vaxtki pul ilə 235,607 manat xərclənməsi nəzərdə tutulurdu. Bu isə 2000-dən çox evin, onların ipək fabrikinin, min hektarla torpağın qorunmasını demək idi.²

Selə qarşı görülən tədbirlər yalnız müvəqqəti xarakter daşıyır, ciddi sərəmə vermirdi. O vaxta qədər Nuxa şəhərini seldən qorumaq üçün çırpı-daş tərkibli bəndlər tikilirdi ki, bu da müvəqqəti effekt verirdi. Bu bəndlərin tikintisinə hər il böyük məbləğdə maliyyə vəsaiti, məşə materialı sərf olunurdu. Çırpı əsasən Kiş dərəsindən gətirilirdi ki, bu da oradakı meşə massivlərinin

məhv edilməsinə səbəb olurdu. Nuxa şəhərinin 2/3 hissəsini, əksər ipək fabriklərini, Nuxa-Qışlaq kəndini, şəhər ətrafındakı torpaqları, Yevlax-Nuxa yolunu xilas etmək üçün daha ciddi tədbirlərə ehtiyac var idi. Yalnız bu yolla hər il həyata keçirilən və nəticəsi olmayan mühafizə işlərindən yaxa qurtarmaq olardı. Mühərribə illərində, 1917-1918-ci illərdə bəndlərin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı işlər aparılmadığından vəziyyət daha da pisləşmişdi.

Şəhər bələdiyyəsinin xahişi ilə Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 27 fevral tarixində Nuxa şəhərinin qorunması üçün çırpı-daş yarımbəndi təmirinə vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ticarət və Dövlət Əmlakı Nazirliyi müvafiq qanun layihəsi hazırlayaraq hökumətə və parlamentə təqdim etmişdi. Qanun layihəsi parlamentin Bütçə-maliyyə komissiyasında müzakirə olunduqdan sonra parlamentin müzakirəsinə verilmişdi. Qanun layihəsinə təqdim edən A. b. Əmircanov göstərmişdi ki, hələ 1902-ci ildə Nuxa şəhərini və Nuxa-Yevlax yolunu daşqınlardan qorumaq üçün şəhərin vəsaiti hesabına Kiş çayı məcrasında 220 sajen uzunluğunda çırpı-daş yarımbənd inşa edilmişdi. Sonralar yarımbənd bir neçə dəfə təmir edilmiş, bu işlər Nuxa su sahəsinin texniki heyətinin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi. Lakin 1918-ci il avqustun 12-də baş vermiş daşqın nəticəsində yarımbəndin 50 sajenlik hissəsi tamam dağılmış, qalan hissəsinə isə ciddi ziyan dəymişdi. Vurğulanmışdı ki, çırpı-daş tərkibli yarımbənd müvəqqəti qurğu olsa da, Nuxa şəhərinin aşağı hissəsində 3000 desyatin torpağı və Nuxa-Yevlax sahəsini mühafizə edir. 1918-ci ilin sonunda başlamış təmir işlərini 1919-cu ilin may ayına qədər başa çatdırmaq üçün 20 poqon sajenlik iş görülməsi və bəndin 0,66 sajen yüksəldilməsi tələb olunurdu. Dövlətə aid meşələrdən zəngin ağac materiallarının pulsuz buraxılması təqdirdə, bu işlərə təqribən 211 min manat pul tələb olunurdu.

Ticarət və sənaye nazirinə 12 fevral 1919-cu il tarixli təqdimatında Gəncə qubernatoru Nuxa ipək sənayesinin dövlət üçün

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.180

² ARDA, f.894, s.5, iş 13, v.4

əhəmiyyətini və daşqınların gecə baş verəcəyi təqdirdə çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələncəyini nəzərə alaraq Nuxa şəhərinin səldən mühafizəsini dövlət xəzinəsinin vəsaitləri hesabına təmin etməyi xahiş etmişdi. Ticarət və sənaye naziri öz tərəfindən bu məsələ ilə əlaqədar təcili tədbirlər görməyi xahiş edirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hökumət bu məqsəd üçün özünün 20 milyonluq fondundan 211 min manat ayırmışdı. Parlamentin Bütçə-maliyyə komissiyası qanun layihəsini təsdiq etməyi təklif edərkən eyni zamanda arzu etmişdi ki, vəsaitlərin xərclənməsini nəzarətin həyata keçirilməsində həm də şəhər bələdiyyə rəisi iştirak etsin.¹ Beləliklə, 1919-cu il apreli ayının 24-də Parlament yekdilliklə Kiş çayının daşqınlarından Nuxa şəhərini və Nuxa-Yevlax şosesini mühafizə etmək üçün çırpı-daş yarımbəndinin təmiri məqsədi ilə Ziraət və Dövlət Əmlakı Nazirinin sərəncamına dövlət xəzinəsindən 211 min manat pul ayrılması haqqında qanunu qəbul etdi.²

Lakin bu qərar da məsələnin köklü şəkildə həllinə kömək edə bilməzdi. Çünki çırpıdan hörülmüş bəndlər atmosferin təsiri altında çürüyərək sıradan çıxırdı, 2-3 il ərzində baş vermiş sellər bəndləri tamam dağıdırdı. Buna görə də şəhər bələdiyyəsi hökumət qarşısında Kiş çayı boyunca möhkəm bəndin tikilməsini məsələsini qaldırmış, tikintiye milyonlarla vəsaitin xərcləncəyini nəzərə alaraq, bu xərclərin dövlət xəzinəsindən ayrılmasını xahiş etmişdi. Nuxalıların «allahın qoşunu» adlandırdıqları selin vura biləcəyi ziyanın qarşısını almaq üçün şəhər idarəsi su təsərrüfatı idarəsinin işçiləri ilə birgə müəyyən işlər aparmış, görülməli işlərin smetasını hazırlamışdı. Bu məqsədlə Ziraət Nazirliyinin nümayəndələri Nuxada olmuş, görüşləri işlər barədə geniş arayış hazırlamışlar. Arayışda bəndin çəkilməsi üçün xüsusi tədqiqatların aparılması, Nuxa bağlarının suvarılması üçün Kiş

¹ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Парламент, с.365-367.

² Азербайджан, 1919, 29 апреля, №87; Азербайджанская Демократическая Республика, Законодательные акты, с.43.

çayından kanalların çəkilməsi, Kişçayın hövzəsində meşələrin qırılmasının qadağan edilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdı. Bələdiyyə bu məqsədlə Ələsgər Axundovu və Yaqub Səfərlievə Bakıya ezam etmişdi.¹

Ziraət naziri H.Sultanov və su müfəttişi A.Rüstəmbəyovun Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə 21 yanvar 1920-ci il tarixli məktubunda Kiş çayı boyu daha etibarlı bəndin tikilməsi təklif olunmuşdu. Hesablamalara görə betonun tikilməsi nəzərdə tutulan bəndin inşasına 127 min kub sement xərclənməli idi. Bütün işlərin dəyəri yeni kursla 40. 460.000 manat təşkil edirdi. İşlərə 1920-ci ilin martın 1-dən başlanılması və işlərin hissə-hissə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Təbii ki, şəhərin bu qədər vəsaiti olmadığından, bütün xərclərin dövlət xəzinəsindən ödənilməsi təklif olunmuşdu. Layihə ətrafı hazırlandıqdan sonra təsdiq olunmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim olunmuşdu.²

Nazirlər Şurası müvafiq qanun layihəsini hazırlayaraq Parlamentə təqdim etmiş, Parlament bu məsələyə özünün 26 aprel 1920-ci il tarixli iclasında baxmışdı.

Qanun layihəsini təqdim edən A.Əfəndizadə göstərmişdi ki, əgər Kiş çayı boyu daş bəndin inşasına başlanılmasa, Nuxa şəhəri dağıntı təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Buna görə də o qanun layihəsini qəbul etməyi və hökumət tərəfindən artıq bu məqsəd üçün ayrılmış 10 mln. manat məbləği təsdiq etməyi, qalan məbləği isə növbəti il ayırmağı təklif etdi. «Əhrar» fraksiyasının üzvü Aslan bəy Qardaşov layihəni müdafiə edərək göstərirdi ki, hələ o ziraət naziri olarkən Kişçaya baxmış və əmin olmuşdu ki, əgər çay boyu möhkəm daş bənd tikilməsə, şəhəri böyük təhlükə gözləyir. Bütçə-maliyyə komissiyasının üzvü A.Əminov da komissiyanın və Müsavat fraksiyasının adından çıxış edərək bu qanunu təcili qaydada qəbul etməyi etməyi təklif etmişdi.³ Nəticədə, elə

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.163.

² ARDA, f.894, s.5, iş 13, v.4-5.

³ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Парламент, с.958-959.

həmin gün ali qanunverici orqan Nuxa şəhərini Kiş çayının daş-qınlarından qorumaq üçün daş bəndin inşasına 40.460.000 manat vəsait ayrılması haqqında qanun qəbul etdi. Yeri gəlmişkən, bu qanun Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi son qanun idi.¹ Təəssüf ki, bir gün sonra Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğalı Azərbaycan hökuməti və parlamentinin qəbul digər qərar və qanunlar kimi bu qanunun da həyata keçməsinə imkan vermədi.

Aqrar münasibətlər sahəsində əsas məsələlərdən biri, kənd əhalisinin torpaqla təmin edilməsi, anarxiya və hərbi əməliyyatlar zamanı Azərbaycanın tərk etmiş erməni və rus əhalisinin eləcə də qəzaya gəlmiş azərbaycanlı qaçqınların yerləşdirilməsi və torpaqla təmin edilməsi idi. Bütün bu işlərlə Ziraət və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin torpaq şöbəsi, Daxili İşlər və Himayəçilik nazirliklərinin müvafiq şöbələri məşğul olundular.

Cümhuriyyət yaranana qədər Azərbaycanda mövcud olmuş anarxiya və onun nəticəsində müəyyən qrup əhalinin öz yaşayış yerlərini tərk etməsi qəzanın torpaq münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər gətirib çıxarmışdı. Bir tərəfdən qəzada yaşayan ermənilərin qəzanı tərk etməsindən sonra onlara məxsus olan torpaq sahələri istifadəsiz qalmış, digər tərəfdən isə vəziyyətdən istifadə edən müəyyən ünsürlər dövlət və xüsusi torpaqlarını öz başına tutmağa başlamışdılar. Qəzada hələ Seym dövründə yaranmış torpaq komitələri faktik olaraq fəaliyyət göstərmirdilər. Ona görə də bu komitələr ləğv edilmiş, onların səlahiyyətləri Ziraət Nazirliyinin Torpaq şöbəsinə, sonra isə onun əvəzinə yaranmış aqrar islahat şöbəsinə verilmişdi. Azərbaycanın bütün ərazisində aqrar islahatlar həyata keçirilənədək bu şöbə əsasən ölkədə torpaq münasibətlərinin vəziyyəti, torpağın özbaşına tutulmasının qarşısının alınması, kənd əhalisinin cari ehtiyaclarının və tələblərinin ödənilməsi, əhalinin tərk etdiyi torpaqların

mühafizəsi və istifadəsi məsələləri ilə məşğul olurdu.¹ Bu məsələ bütün istifadəsiz qalmış torpaqlar müvəqqəti olaraq xəzinənin ixtiyarına verilmişdi. Bu torpaqlara yerlərdə Ziraət, Daxili İşlər və Maliyyə nazirliklərinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş komissiyalar sərəncam verirdilər. Nuxa və Ərəş qəzalarında ermənilərin və rusların tərk etdikləri kəndlərdəki torpaqlar və malikanələr ehtiyacı olan kənd cəmiyyətlərinə (icmalara) və ya ayrı-ayrı kəndlilərə, ya da belələri olmadıqda xüsusi şəxslərə icarəyə verirdi.²

Nuxa, Ərəş, Şamaxı və Göyçay qəzalarının istifadəsiz qalmış üzüm və meyvə bağları da torpaq şöbəsinin müvəqqəti sərəncamına verilmişdi, həmin bağların icarəyə verilməsi xəzinəyə müəyyən gəlir gətirirdi (adı çəkilən bu dörd qəzada 400 min manat – K.İ.).

1919-cu ilin fevralında Ziraət Nazirliyinin torpaq şöbəsi tərəfindən ölkədə qaçqınlar məsələsini nizamlamaq üçün məruzə təqdim olunmuşdu. Məruzədə idarələrarası xüsusi orqanın yaradılması və ona qaçqınların qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və təminatı ilə bağlı bütün məsələlərin həvalə edilməsi təklifi də öz əksini tapmışdı. Bir sıra səbəblərdən bu məsələ yalnız 1919-cu ilin avqustunda öz həllini tapmışdı, 1919-cu il avqustun 11-də Nazirlər Şurası Ziraət Nazirinə yerlərdə qaçqınların vəziyyətinin öyrənmək üçün mərkəzi və yerli komissiyalar yaratmaq tapşırığı vermiş, eyni zamanda Mərkəzi Komissiyaya millətdən asılı olmayaraq həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində olan bütün qaçqınların boş torpaqlarda yerləşdirilməsi layihəsini hazırlamağı və hökumətin təsdiqinə verməyi tapşırırmışdı.

Mərkəzi Komissiyanın sədri torpaq şöbəsinin müdiri təyin edilmiş, əməkdaşlarından isə komissiyanın dəftərxanası yaradılmışdı. Torpaq şöbəsi qaçqınların vəziyyəti, sayı, tərkibi və s. haqqında əvvəlki materiallarla yanaşı, yeni materiallar da top-

¹ «Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты. 1918-1920 гг.» sənədlər toplusunda bu qanunun yanlış olaraq 4 mart 1920-ci ildə qəbul olunduğu qeyd edilir (s.157).

¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.218.

² Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.219.

layaraq, İrəvan quberniyasından qovulmuş 40 mindən çox müsəlman qaçqın da daxil olmaqla bütün qaçqınların yerləşdirilməsi ilə bağlı layihə tərtib etmişdi. Mərkəzi Komissiyanın məruzəsi bəzi əlavələrlə Parlamentin təsdiqinə verilmişdi. Buna qədər isə hökumətin 8 noyabr, 8 və 10 dekabr 1919-cu il tarixli qərarları ilə qaçqınların yerləşdirilməsi ilə bağlı bütün məsələlər müvəffəqiyyəti olaraq Himayəçilik Nazirliyinə həvalə edilmişdi. (Bu haqda ətraflı fəslin IV paragrafında - K.İ.).

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə İrəvan quberniyasının qaçqın düşmüş müsəlman əhalisinin bir hissəsi Nuxa və Ərəş qəzalarının ermənilər tərəfindən tərk edilmiş kəndlərində yerləşdirilirdi. Lakin bir çox hallarda bu kəndlərdə həmin qəzalarda yaşayan və ya Dağıstandan olan ləzgilər ya özbaşına məskunlaşmış, ya da həmin kəndlərin torpaq sahələri hakimiyyət strukturları tərəfindən onlara müvəqqəti olaraq icarəyə verilmişdi. Nəticədə bu kəndlərdə məskunlaşmış qaçqınlarla ləzgilər arasında müəyyən narazılıqlar yaranmışdı. Qaçqınlar Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək həmin torpaq sahələrinin onlara verilməsini tələb edir, ləzgilər isə icarəyə götürdükləri torpaqdan qanuni istifadə hüquqlarının olduğunu bildirirdilər.

Belə münaqişəli vəziyyətin yarandığı kəndlərdən biri də Mirzəbəyli kəndi idi. 1918-ci ildə ermənilər bu kəndi tərk etdikdən sonra Qəmərvan kəndinin sakinləri bu kəndin torpaq sahələrini icarəyə götürmüşdülər. 1920-ci ilin yanvarında icarə müddəti 10 aylığa uzadılmışdı. Qəza rəhbərliyi qaçqınların kənddən çıxarılması haqqında sərəncam verəndən sonra, onlar bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan hökumətinə və Parlamentinə müraciət etmişlər.

Azərbaycanın Himayəçilik və Ziraət nazirlikləri 1920-ci ilin yazında bütün qaçqınların tam və qəti yerləşdirilməsinə qədər qarşılıqlı razılıq əsasında ləzgilərin Mirzəbəyliydə müvəqqəti qalmasını təklif etmişdi. Gəncə qubernatoru X.B.Rəfibəyli isə 1920-ci il fevralın 28-də Nuxa qəza rəisinə qaçqınların çıxarılmasını dərhal dayandırmağı tələb etmişdi.¹

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 388, v.6.

Nəhayət kompromis kimi qaçqınların Mirzəbəyli kəndində yerləşdirilməsi, öz kəndlərində evləri olmayan 10 ailə istisna olmaqla, buraya köçmüş bütün ləzgilərin çıxarılması, onların müqavilə ilə icarəyə götürüldükləri, lakin əkilə-becərmədikləri torpaqların qaçqınlara verilməsi qərara alınmışdı.¹

Ümumən Nuxa şəhərinin və qəzanın mövcud sənaye və kənd təsərrüfatı potensialı bölgənin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Bu baxımdan yerli hakimiyyət strukturlarının bu istiqamətdə müəyyən addımlar atır, xüsusən iqtisadi münasibətləri vergilər vasitəsi ilə tənzimləməyə, əhalinin ərzaq problemlərini həll etmək üçün idxal və ixrac üzərində nəzarəti gücləndirməyə çalışırdı.

Azərbaycan hökuməti də öz iqtisadi siyasətini həyata keçirərkən regionların, o cümlədən Nuxa qəzasının və Nuxa şəhərinin spesifik maraqlarını, ipəkçilik sənayesinin inkişaf etdirilməsi xəruriliyini nəzərə almağa çalışırdı. Bu baxımdan bölgə əhalisini Azərbaycan Parlamentində təmsil edən deputatların, xüsusən Abdulla bəy Əfəndiyevin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Lakin hökumətin bir çox iqtisadi məsələlərin, xüsusən aqrar məsələlərin həllində qərarlılığı əhalidə milli hökumətə qarşı inamsızlıq yaradır, sosial gərginliyin artmasına rəvac verir.

2.3. Nuxa bölgəsində «erməni qaçqınları» məsələsi

Türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra erməni siyasi dairələri «erməni qaçqınları» məsələsini ortaya ataraq bundan Azərbaycana qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə başladılar. Azərbaycanın müxtəlif qəzalarından, o cümlədən Nuxadan ermənilər Bakıda və Tiflisdə fəaliyyət göstərən müxtəlif strukturlara, erməni milli təşkilatlarına müraciət edərək guya türk qoşunlarının Cənubi Qafqazda olduqları zaman onlara dəymiş maddi və mənəvi zərər haqqında məlumatlar ötürür, buna görə Azərbaycan hökumətindən əvvəllər malik olduqları mülkiyyətin

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 388, v.4-5.

və sərəvətın qaytarılmasını, dəymiş zərərə görə kompensasiya ödənilməsinə tələb edirdilər. Qeyd edək ki, Tiflisdə, Bakıda, Gəncədə, Şuşada və digər şəhərlərdə erməni təşkilatları tərəfindən I Dünya müharibəsində və türk qoşunlarının Cənubi Qafqazda olduqları müddətdə guya erməni əhalisinin verdiyi qurbanların müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif komissiyalar, komitələr, bürolar yaradılmışdı. Məsələn, Tiflisdə Erməni Milli Şurası nəzdində Dünya müharibəsi dövründə ermənilərə qarşı zorakılıq hərəkətlərinin təhqiqi üzrə komissiya fəaliyyət göstərirdi. Yeri gəlmişkən, ermənilərin Tiflisdə yaratdıqları komissiya 1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin yaratdığı Fövqəladə təhqiqat komissiyasına alternativ olaraq yaradılmışdı. Bununla bağlı Erməni komissiyasının üzvü A.Lonqinovun bir fikri maraqlıdır. O qeyd edirdi: «Komissiyanın gördüyü işlərin tarixi əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının analoji komissiyasının işlərində şübhəsiz, birtərəfli işıqlandırılacaq hadisələrin obyektiv əks olunması zərurəti ilə müəyyənəşir. Eşitdiyimə görə Azərbaycan Respublikasının analoji komissiyasına senator səlahiyyətləri verilib, zəruri təhqiqat vasitələri ilə yaxşı təmin edilib və güclü şəxsiyyət, dairə məhkəməsinin üzvü alman Kluqe ona rəhbərlik edir.»

Bakıda isə Müttəfiqlərin Komandanlığı yanında yaradılmış Nəzarət komissiyası türk qoşunları dövründə dəymiş ziyanı qeydiyyatı ilə məşğul olurdu. Müxtəlif qəzalardan ermənilərin Bakı Erməni Milli Şurasına daxil olan ərizələri Şura Nəzarət komissiyasına təqdim edirdi.²

1918-ci ilin 5 dekabrında Tiflisdə yaradılan erməni komissiyası müxtəlif rayonlarda yaşayan ermənilərin izahatlarını toplamışdı. Bu izahatlar əsasında 2003-cü ildə İrəvanda «Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов» (Rus və erməni dillərində) adlı toplu çap edilmişdir.

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.273.

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.223-239.

Erməni təşkilatları müştəkkil şəkildə bütün qəzalarda ermənilərdən məlumatlar toplayaraq Antantanın Cənubi Qafqazdakı komandanlığına, xarici dövlətlərə, Paris konfransına göndərirdilər. Məqsəd isə aydın idi: müharibə dövründə yalnız erməni xalqının müsibətlər yaşaması, bu müsibətlərin səbəbkarlarının Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri olması haqqında dünya ictimai rəyində fikir formalaşdırmaq və bununla da öz siyasi-millî məqsədlərinə çatmaq.

Belə məlumatların ən çox gəldiyi bölgələrdən biri də Nuxa-Ərəş bölgəsi idi¹.

Antanta qoşunları Bakıya daxil olduqdan sonra Nuxa erməni qaçqınları Komitəsi Yelizavetpol quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarında qaçqın ermənilərin guya dəhşətli və çıxılmaz vəziyyəti haqqında Bakı Erməni Milli Şurasına yazılı məruzə göndərmiş, Şura isə bu məruzə əsasında Müttəfiq qoşunların Bakıdakı komandanı, general Tomsona müraciət edərək, ondan erməni qaçqınlara yardım göstərmək üçün bölgəyə Erməni Milli Şurasının nümayəndələrinin də daxil olduğu ingilis nümayəndə heyətini göndərməyi xahiş etmişdi. Müraciətdə Nuxada və Ərəşdə erməni qaçqınların vəziyyəti yalnız qara rəngdə təsvir olunur və ingilis komandanlığından qaçqınların əvvəlki yerlərində yerləşdirilməsi, onların əmlakının qaytarılmasını təmin etmək təklifləri ifadə olunmuşdu.²

Bu müraciətlərin nəticəsi olaraq 1919-cu ilin fevralında İngilis komandanlığının nəzdində fəaliyyət göstərən qaçqınların məsələsi üzrə müfəttiş mayor A.Hibbonun nümayəndəsi kapitan Druitt Şekidə və Zaqatalada oldu. Səfərin əsas məqsədi qaçqınların və köməyə ehtiyacı olan əhalinin sayının müəyyənəşdirilməsi idi. Yerlərdən ermənilərin özlərinin verdikləri məlumatlara görə Ərəş və Nuxa qəzalarında 12000 qaçqın var idi ki, onlardan 1173-ü Nuxa şəhərində, 1600-ü Nicda, 1400 Vartaşendə, 400-ü

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 162-164, 181-182, 222-288

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с. 165

Calutda, 400-ü Qışlaqda yerləşmişdi. Bu kəndlərdə əsasən xristianların yaşadığını nəzərə alsaq, ingilis missiyasına məhz erməni qaçqınların sayı haqqında məlumat verilmişdi. Ermənilər öz təminatları və təhlükəsizlikləri üçün Şekidə ingilis missiyasının təsis edilməsinə təkid edirdilər.¹

1919-cu ilin martında Azərbaycan Parlamentinin Erməni fraksiyası Nuxa və Ərəş qəzalarında yaşayan erməni qaçqınlara kömək göstərilməsi ilə bağlı hökumətə sorğu vermiş, sorğuya Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyindən cavab gəlmişdi. Cavabdan belli olur ki, nazirlik təsəvvüfənən qaçqınların ümumi ehtiyac-ları üçün Nuxa şəhərinə teleqraf-la 350.000 manat vəsait köçürül-müşdü ki, bu vəsaitin 48.000 manatı erməni uşaqları üçün yara-dılmış yetimxanaya ayrılmışdı. Yetimxananın gələcəkdə saxla-nılmasını Azərbaycan hökuməti öz üzərinə götürmüşdü. Bunun üçün yerli hakimiyyət orqanlarından müvafiq xərclər smetası tələb edilmiş və Parlamentə müvafiq kredit ayrılması ilə bağlı müraciət edilmişdi.²

Azərbaycan hökuməti imkan daxilində Şekidəki erməni qaç-qınlarına yardım göstərirdi. 1919-cu il aprelində onlara 1000 pud taxıl və 1000 manat pul köməyi göstərilmiş, həmin il martın əvvəllərində isə Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən 170000 manat pul ayrılmışdı. Şəki şəhərindəki erməni yetim uşaqlar evinin büt-ün xərclərini hökumət aprel-in 1-dən öz üzərinə götürmüşdü.³

Nuxa və Ərəş qəzaları Kəndli İttifaqının sədri B.Balayansın göstərdiyinə görə, bu qəzalardakı 60 000 erməni əhalidən 25000 hələ də öz yerlərində yaşayırdı.⁴

1919-cu il, mayın 14-18-də Amerikanın Yaxın Şərqdə Yardım Komitəsinin üzvləri L.Lisisian və Qrinlif Nuxa və Ərəş-də ermənilərin vəziyyətini araşdırmaq üçün bölgədə olmuşdular.

Onların hazırladığı məruzədə¹ belli olur ki, Nuxa şəhərində keşiş Saak Ter-Paqosyanın sədri olduğu Milli Şura fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Himayəçilik naziri Sultanovun məluma-tına görə, şəhərdə 240 kişi, 348 qadın və 463 uşaq olmaqla 1051 erməni qaçqını var idi. 176 yetim qaçqını Himayəçilik Nazirliyi öz himayəsinə götürmüşdü. Ümumilikdə isə şəhərdə 400 yaxın yetim var idi, bundan əlavə, hökumətin hesabına 800 nəfərlik yeməkkhana da açılmışdı. Amerika Komitəsi yetim və imkan-sızlara yardım göstərmək üçün Qafqaz Bankının Nuxa şöbəsinin müdiri Gerasim Ter-Gevorkova 50.000 manat pul ayırmışdı.

Vartaşen kəndindəki vəziyyəti səciyyəyləndirən məruzəçi burada 600 evlik qriqoriyan udinin (məruzəçi onları erməni adlandırır) 300 evlik udin-vraçinin (provoslav) və 300 evlik yəhudinin olduğunu bildirir. Məruzədə burada kütləvi talanların baş vermədiyi göstərilirdi. Vartaşendə provoslav udinlərin, ya-hudilərin ziyan çəkmədikləri də xüsusi vurğulanırdı. Məruzədə Vartaşendə və qonşu Qışlaq kəndində 1000-dən çox erməni qaçqının olduğu qeyd edilirdi.

Məruzədə Calut və Nic kəndlərində yaşayan udinlərin də vəziyyətinə toxunan müəllif onları da erməni əhali kimi qələmə verərək, Calutda 300 erməni evinin, 155 erməni qaçqının oldu-ğunu, Nicdə isə 900 evdən 747-ni qaldığını, 82 tatar (azərbay-canlı) evinin olduğunu, burada 1400 erməni qaçqının qaldığını bildirilirdi. Məruzəçilər Ermənistanın fərqli olaraq Nuxa qəza-sının ermənilərinin ərzaq baxımından daha yaxşı vəziyyətdə ol-duqlarını, ərzağın bol və nisbətən ucuz olduğunu, Padar, Varta-şen, Nic kəndlərində həftənin müəyyən günləri yarmarkaların təşkil olunduğunu da qeyd etməyi unutmamışdılar.² Təqribi he-sablamalara görə Nuxa şəhərində 7000 yerli erməninin yaşadığı göstərilirdi. Vartaşendə yaşayan 4300, Nicdə yaşayan 5500, Ca-lutda yaşayan 1200 yerli əhalini erməni hesab edən məruzəçilər,

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.246.

² Азербайджан, 1919, 25 марта.

³ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.289.

⁴ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.290.

bundan başqa Nuxada 1051, Vartaşen və Qışlaqda 1000, Nicedə 1400, Calutda 155 qaçqın erməninin müvəqqəti yaşadığını qeyd etmişdilər. Məruzədə türk kəndlərində 3600-ə qədər erməni girovun olduğu iddia edilirdi. Azərbaycan hökumət komissiyasının isə bu rəqəmin həqiqəti əks etdirmədiyini göstərirdi.

Məruzənin ümumi rəhu, oradakı məlumatlar onları tərtib edənlərin Azərbaycan hökumətinə, ümumiyyətlə azərbaycanlı əhaliyə qərəzli, hətta düşmən münasibət bəslədiklərini təsdiq edirdi. Bu təkcə bölgənin tarixi, etnik mənzərəsi, bütün qeyrimüsəlmanların-yəhudi və udinlərin ermənilər kimi qələmə verilməsi ilə məhdudlaşmırdı. Yalnız ermənilərin problemlərinin qabardılması, azərbaycanlı əhalinin vəziyyətinə isə ümumiyyətlə toxunulmaması amerikalı nümayəndələrin niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu sübut edirdi. Baxmayaraq ki, Azərbaycan hökuməti, yerli hakimiyyət orqanları missiyanın normal fəaliyyəti üçün bütün şərait yaratmış, onların qəzadə sərbəst hərəkətinə mane ola biləcək heç bir addım atılmamışdı.

Ermənistan hökuməti də Nuxa qəzasında yaşayan ermənilərin vəziyyəti haqqında gerçəkliyi əks etdirməyən məlumatlar yayaraq bundan Azərbaycan hökumətinə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə salmışdı. Bunu Ermənistanın Xarici İşlər Naziri G.Tiqranyanın Azərbaycan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi 23 may 1919-cu il tarixli notası da təsdiq edirdi. Notada Nuxa və Ərəş rayonunun dinc erməni əhalisinin guya sisteməlik olaraq zorakılıqlara və talanlara məruz qalması, 50 dağıdılmış kəndin 20 min erməni əhalisinin tam asılı vəziyyətdə yaşadığı, onların köçməsinin silahlı yolla qarşısının alındığı, ermənilərin zorla islamı qəbul etdirilməsi vurğulanırdı. Bütün bu sadalananlardan sonra Azərbaycan hökumətindən 6 bənddən ibarət tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunurdu.¹

Nuxa, Ərəş, Şamaxı, Göyçay qəzalarını ermənilərini "dözülməz" vəziyyəti haqqında D.Davidxanyan soyadlı şəxsin Ermə-

nistan Himayəçilik nazirinə teleqramında da məlumat verilir və təcili tədbirlər görülməsi zəruriliyi vurğulanırdı.¹

1919-cu il avqust-sentyabr aylarında Tiflisdə yaşayan Nuxa və Ərəş qəzaları ermənilərinin həmyerlilər Təşkilatı Zaqafqaziya ali komissarı polkovnik Haskelə növbəti dəfə müraciət edərək bu qəzaların erməni əhalisinin vəziyyəti barədə ona məlumat vermişdi. Məlumatda, bölgədə yaşayan ermənilərin 26700 nəfərinin (50%-nin) qırıldığı, yalnız 27000-nin xilas olduğu və onların da 10 minin qaçqın və yetim kimi Nuxa qəzasında yaşadığı məlumat verilir. Qaçqınların çoxunun Nicedə (1400 nəfər), Vartaşendə (1000 nəfər), Şəki şəhərində (1050 nəfər), Calutda (155 nəfər), Gəncədə (2000) və Gürcüstanda (1500 nəfər) yaşadığı göstərilirdi. A.Ter-Avakovun imzaladığı məktubda həmçinin Nuxa şəhərində və rayonunda 400, Vartaşendə 200, Calutda 100, Nicedə 150, Gürcüstanda 300 (cəmi 1150) yetim erməninin olduğu göstərilirdi. Məlumatda 15-dən çox kənddə 4790-a qədər erməni əsirin müsəlmanların əlində olduğu iddia edilirdi.

Burada diqqəti cəlb edən mühüm məlumat Şəki şəhərində (3000) və üç kənddə – Vartaşen (2500), Nic (4800) və Calutda (1100) (cəmi 11400-ə qədər) yerli erməninin yaşadığını qeyd olunmasıdır. Beləliklə, ermənilər Nuxa qəzasının adı çəkilən üç kəndində yaşayan müxtəlif məzhəblərə mənsub udinləri və yəhudiləri də erməniləşdirməkdən çəkinmirdilər.²

Azərbaycan parlamentinin üzvü, portfelsiz nazir Hamaspur Daxili İşlər Nazirinə məktubla müraciət edərək ondan Bakıdan Azərbaycanın müxtəlif qəzalarına qayıdan erməni qaçqınların təhlükəsizliyini və qayıdışını təmin etmək üçün tədbirlər görməsini xahiş etmişdi. Erməni deputat etiraf edirdi ki, Ərəş, Nuxa, Şamaxı qəzalarından gəlmiş ermənilərin dediklərinə görə, müsəlman kəndlilər öz köhnə erməni qonşularına dözümlü və mülayim münasibət bəsləyir.³

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.324.

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.393-394.

³ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.338.

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.321-322.

Azərbaycan hakimiyyəti bölgədə yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların mülkiyyətinin toxunulmazlığının qorunması üçün bütün tədbirləri görür, təsərrüfat fəaliyyəti üçün şərait yaradırdı. Həmin dövrdə Nuxa ermənilərini ən çox narahat edən məsələ onların əvvəllər istifadə etdikləri torpaqların geri qaytarılması idi. Yerli hakimiyyət orqanları bu məsələ ilə bağlı edilən müraciətlərə də reaksiya verir, imkan daxilində onları müsbət həll etməyə çalışırdı. Məsələn, Nuxa qəzasının Sultan Nuxa kəndinin erməniləri Parlamentin Erməni Fraksiyasına müraciət edərək, 1918-ci ilin sonlarında onların kəndlərini özbaşına tutmuş ləzgilərin çıxarılmasını tələb etmişdilər. Ermənilər ləzgilərin onların öz torpaqlarını ələ keçirməyə imkan vermədiklərini söyləyərək, bu işdə onlara kömək göstərilməsini xahiş edirdilər. Məsələyə Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyi müdaxilə edərək Gəncə qubernatorundan ermənilərin tələblərinin yerinə yetirilməsi imkanlarını öyrənməyi, eləcə də ləzgilər tərəfindən Sultan Nuxa kəndini tutulması səbəblərini araşdırmağı xahiş etmişdi.¹

1919-cu ilin yayında Azərbaycanda yaşayan ermənilərin və Ermənistan Respublikasında yaşayan müsəlmanların qarşılıqlı köçürülməsi məsələsi ortaya çıxdı. Nuxada yaşayan ermənilər də buna isti münasibət bəsləyirdilər. Bu barədə Nuxa Erməni Milli Şurasının sədri Saak Ter-Paqosyanın Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökumət naziri Həməspura məktubunda da məlumat verilir.²

Bu məsələnin hökumətlər səviyyəsində həlli ilə bağlı danışıqlar gedirdi. Lakin hökumətlərarası danışıqlara baxmayaraq, Ermənistan hökuməti birtərəfli qaydada Azərbaycandan getmiş qaçqınların Ermənistan Respublikasının ərazisindəki müsəlmanların yaşadığı kəndlərdə yerləşdirməkdə, bu kəndlərin müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxarmaqda davam edirdi. Bu isə İrəvan

quberniyasının türk-müsəlman əhalisini öz doğma yerlərindən kütləvi qovulması ilə nəticələnirdi. Ermənistan Respublikası hökumətinin 21 iyun 1919-cu i. tarixli qərarı ilə bu ölkənin Tiflisdəki konsuluna Gürcüstanda yaşayan Nuxa və Ərəş erməni qaçqınlarına Ermənistan vətəndaşı pasportlarının verilməsinə icazə verilmişdi. Ermənistan Respublikası ərazisində Nuxadan, Ərəşdən, eləcə də Azərbaycanın başqa qəzalarından gəlmiş ermənilərin yerli azərbaycanlılara qarşı təhrik edilməsi halları, özü də bu hərəkətlərin Ermənistan hökuməti tərəfindən təşkil edilməsi kralları o qədər artmışdı ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı Diplomatik Nümayəndəsi Təkinski Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə şifəli teleqram göndərərək Azərbaycanda yaşayan ermənilərin Ermənistanı köçürülməsini müvəqqəti dayandırmağı xahiş etmişdi.¹

Ermənistan hökumətinin, müxtəlif erməni mərkəzlərinin erməni qaçqınları məsələsindən Azərbaycan hökumətinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək cəhdləri ciddi nəticə vermədi. Azərbaycan hökuməti bəyan etdiyi demokratik prinsiplərə sadiqliyini nümayiş etdirərək bütün digər əhali qrupları kimi Nuxa və Ərəş qəzalarını erməni əhalisinin, o cümlədən elə erməni millətləri dairələrinin siyasətinin güdazına getmiş erməni qaçqınların problemlərinin həlli üçün bütün imkanlardan istifadə etmiş, onların yerləşdirilməsi, həyat vasitələri ilə təmin edilməsi üçün mümkün addımları atmışdı.

2.4. İrəvan quberniyası qaçqınlarının Nuxa qəzasında yerləşdirilməsi

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında duran, həlli ən vacib məsələlərdən biri Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələr nəticəsində öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış qaçqın və köçkünlərin yerləşdirilməsi, onların minimum həyat ehtiyaclarının ödənilməsi idi. Yarandığı ilk gündən

¹ Азербайджан, 1919, 18 апреля.

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.378.

¹ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.379.

başlayaraq Cümhuriyyət hökuməti qaçqınlıq problemi ilə yaxından məşğul olmalı olmuş, problemin həlli istiqamətində siyasi-diplomatik addımlar atmış, külli miqdarda maliyyə vəsaiti xərcləmişdi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar hərəkətlərinin genişlənməsi, İrəvan quberniyasından, Zəngəzurdan azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası nəticəsində yüz minlərlə türk-müsləman doğma torpaqların tərk edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə pənah gətirməli olmuşdu. Adı həyat vəsitələrindən belə məhrum olmuş bu insanlar yerləşdirmək, müvəqqəti yaşayış yeri ilə təmin etmək, adi ehtiyaclarını ödəmək vəzifəsi gənc Azərbaycan dövlətinin onsuz da ağır maliyyə-iqtisadi vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ Cümhuriyyət yaranmamışdan əvvəl regionda baş vermiş hadisələr nəticəsində Azərbaycanın ərazisində müxtəlif millətlərdən olan böyük qaçqın ordusu var idi. Qaçqınların müəyyən kütləsi isə ölkə ərazisini tərk etmişdi. Cümhuriyyət yarandıqdan sonra Azərbaycanda siyasi sabitliyin bərqərar olması ilə erməni və rus millətlərindən olan qaçqınlar qeyri-müəssəkkil şəkildə əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmağa başlamışdılar. Onların problemlərinin həlli də Azərbaycan hökumətinin üzərinə düşmüşdü, baxmayaraq ki, həmin qaçqınlar ordusunun yaranmasında AXC hökumətinin heç bir günahı və məsuliyyəti yox idi. Buna baxmayaraq hökumət elan etdiyi humanist və demokratik prinsiplərə sadıq qalaraq, milliyyətdən, vətəndaşlığından asılı olmayaraq bütün qaçqınların problemlərini həll etməyə çalışırdı. Hökumətin strukturunda qaçqınların problemləri ilə məşğul olan xüsusi orqan – Ümuri-xeyriyyə (Himayəçilik) Nazirliyi və onun tərkibində qaçqınlar şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, hökumətin qərarı ilə qaçqınların vəziyyətinin araşdırılması üzrə Ziraət Nazirliyi nəzdində mərkəzi komissiya və onun yerli şöbələri yaradılmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 11 avqust 1919-cu il tarixli qərarı ilə Mərkəzi Komissiyaya Azərbaycan ərazisində olan, milliyyətdən asılı olmayaraq bütün qaç-

qınların boş torpaqlarda yerləşdirilməsi layihəsini tərtib edərək əkinçilik naziri vəsaiti ilə hökumətin təsdiqinə təqdim etməsi tapşırılmışdı. Qərarla Komissiyanın və onun yerli bölmələrinin ştat cədvəli, xərclər smetəsi təsdiq edilmiş, zəruri maliyyə vəsaiti ayrılmışdı.¹

Qərarın icrası ilə əlaqədar olaraq Mərkəzi Komissiya Gəncə quberniya komissiyasına, Gəncə və Bakı quberniyalarının qəza komissiyalarına yerlərdə qaçqınların vəziyyəti, sayı, tərkibi və s. haqqında məlumatları toplayaraq Komissiyaya təqdim etməyi tapşırırmışdı.

Sərəncamında olan məlumatlar əsasında Mərkəzi Komissiya 1919-cu ilin oktyabrına qədər Azərbaycan ərazisində olan qaçqınlar haqqında arayış hazırlayaraq Nazirlər Şurasına təqdim etmişdi. Vurgulayaq ki, bu arayış yalnız rəsmən qeydə alınmış qaçqınlar haqqında və komissiyaya təqdim edilmiş məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdu və real vəziyyəti tam əks etdirmirdi. İkincisi, arayışdan da məlum olur ki, komissiya vaxt azlığından və vəsait çatışmadığından vəziyyəti tam öyrənə bilməmiş və yeni məlumatlar toplaya bilməmişdi. Üçüncüsü, Komissiya İrəvan quberniyasının Vedi, Şəur-Dərələyəz, Naxçıvan qəzalarında, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında qaçqınların vəziyyətini və sayını ümumiyyətlə nəzərə almamışdı. Arayışda Azərbaycan daxilində olan (əsasən erməni və rus qaçqınlar, Şamaxı şəhərindən və qəzadan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar) və ermənilərin təzyiqi nəticəsində İrəvan quberniyası və Zəngəzurdan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar haqqında (təqribi sayları, müvəqqəti yerləşdikləri yerlər, vəziyyətləri və s.) ayrıca məlumat verilmişdi. Qeyd olunurdu ki, vaxtilə öz yerlərin tərk etmiş ermənilərdən Göyçay rayonuna qayıdanların sayı 4000, Şamaxıya qayıdanların sayı 6000 yaxındı. Gəncə, Ərəş və Nuxa qəzasına da ermənilərin bir hissəsinin qayıtdığı qeyd olunur, Nuxa və Ərəşdən olan erməni qaçqınların bir hissəsinin Nuxa və Gəncə şəhərlə-

¹ ARDA, f.894, s.1, iş 24, v.22

rində, Nuxa qəzasının Nic və Vartaşen kəndlərində məskunlaşdığı göstərilirdi.¹

Maraqlıdır ki, Göyçay qəzasından (3280 nəfər), Şamaxı qəzasından (4387) və Bakı qəzasından olan erməni qaçqınların böyük hissəsi Bakı şəhərində, Gəncə quberniyasından olan erməni qaçqınların bir hissəsi isə Gəncə şəhərində məskunlaşmışdılar. Onların əksəriyyəti Ermənistan Respublikasına köçməkdən imtina etmişdilər. Yalnız Nuxa və Ərəş qəzalarından olan və Gəncədə yaşayan erməni qaçqınlar Ermənistanı köçmək istədiklərini bildirmişdilər. Həm erməni, həm də rus qaçqınların köməyə ehtiyacı olsa da onların yerləşdirilməsi Azərbaycan hökuməti üçün ciddi çətinliklər yaratmırdı. Ən mürəkkəb məsələ İrəvan quberniyasından, Qars vilayətindən qaçqın düşmüş müsəlmanların yerləşdirilməsi ilə bağlı idi. Qaçqın düşən müsəlmanların ardi-arası kəşilmirdi, hər gün yüzlərlə qaçqın Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə gəlirdi. Təkcə 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Ermənistan Respublikası ərazisində 70-ə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və məhv edilmişdi ki, onların əhalisi öz canlarını qurtarmaq üçün qaçıb Azərbaycana gəlmişdilər.²

1919-cu il oktyabrın 1-ə qədər Azərbaycan ərazisində (Naxçıvan istisna olmaqla) İrəvan quberniyasından 30 741 qaçqın müsəlman qeydə alınmışdı ki, onların əksəriyyəti Gəncə və onun ətrafında, Xaçbulaqda, Gədəbəyda, Qazax, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Şamaxı qəzalarında yerləşmişdilər. Onların yalnız cüzi hissəsi ermənilərin tərk etdikləri kəndlərdə məskunlaşmışdılar, əksəriyyəti isə açıq səma altında, alaçıqlarda ac-susuz yaşamağa məhkum olmuşdular. Onların təminatı bütünlüklə dövlətin üzərinə düşmüşdü.

Qaçqınların ağır vəziyyətini nəzərə alaraq Mərkəzi Komissiya onları təcili olaraq müxtəlif yerlərdə məskunlaşdırmağı və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaları üçün şərait yaradılmasını zəruri hesab etmişdi.

Açıq havada yaşayan İrəvan qaçqınlarının yerləşdirilməsi üçün Komissiya Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarının tərk edilmiş erməni kəndlərini münasib bilmişdi. Bu zaman Komissiya azərbaycanlı qaçqınları yerləşdirərkən, bütün tərk edilmiş kəndləri və torpaqları məskunlaşdırmağı zəruri hesab etməmişdi. Bakıda və digər yerlərdə yaşayan erməni qaçqınları öz yerlərinə qayıtmaları üçün onların kaf. miqdarda kənd və torpaq sahələri ehtiyatda saxlanılmışdı.¹

Komissiya Gəncə və ətrafında müvəqqəti məskunlaşmış 2500, Gədəbəy rayonunda məskunlaşmış 2500, Xaçbulaqdakı 1500 və Qazaxdakı 2250 (cəmi 8750) azərbaycanlı qaçqını Ərəş qəzasının Əmirvan, Bəylərbənd, Bılıx, Sirt-Yengicə, Hirdadul, Tosik, Zirik, Xoşkəşen, Çanaq-bulaq, Çaykənd, Qayabaşı, Böyük Söyüdlü, Bala Söyüdlü kəndlərində yerləşdirməyi qərara almışdı. Qazax qəzasında yaşayan 3250 qaçqın və Şuşa qəzasında yaşayan 3340 (cəmi 6590) qaçqını isə Nuxa qəzasının 14 kəndində yerləşdirmək nəzərdə tutulmuşdu. Bunlar aşağıdakı kəndlər idi: 1) Corlu - 30 tüstü (ailə), 2) Mirzəbəyli - 30; 3) Sultan Nuxa - 40; 4) Cucamış - 50; 5) Əliyar - 57; 6) Göybulaq - 1301; 7) Cəfərabad - 71; 8) Göybəyli - 144; 9) Qozlu - 88; 10) Daşbulaq, Tərəkə və Çorqat - 292; 11) Aydınbulaq - 69; 12) Ağpələnd - 107; 13) Yenikənd - 24; 14) Salıbəyli (Şiləyli) - (oxunmur); 15) Məclis - 67.²

İrəvan qaçqınlarını yerləşdirmək üçün kəndlər seçilərkən onların yerli müsəlmanların yaşadığıları məntəqələrə yaxınlığı da nəzərə alınmışdı ki, onlar öz qaçqın soydaşlarına ilk vaxtlarda zəruri yardım göstərə bilsinlər.

Müsəlman qaçqınları yerləşdirərkən Mərkəzi Komissiya Erməni Milli Şurasının müəyyən təkliflərini də nəzərə alırdı. Məsələn, müsəlman qaçqınları ermənilərin hələ də yaşadığıları məntəqələrə yaxın kəndlərdə mümkün qədər yerləşdirməməyə çalışı-

¹ ARDA, f.896, s.2, iş 3, v. 5-6

² ARDA, f.896, s.2, iş 3, v. 6

¹ ARDA, f.896, s.2, iş 3, v. 7

² ARDA, f.896, s.2, iş 3, v.7 arx., v.16

sır, üzüm bağları üçün ən məhsuldar sahələr ya onlara verilmir, ya da qaçqınlara ayrılmış kəndlərdəki üzüm bağlarının dəyərinin əvvəlki sahiblərinə ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Lakin Nuxa və Ərəş qəzalarının əvvəllər ermənilər yaşamış kəndlərində də yaşayış üçün demək olar ki, şərait yox idi, anarxiya dövründə bütün tikililər dağıdılmışdı. Məsələn, Ərəş qəzasının İrəvan qaçqınlarının yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş kəndlərində cəmi 279 bina yaşayış üçün yararlı idi ki, onların 50-i Əmirvanda, 175-i Böyük Söyüdlüdə, 45 – Xoskəşəndə, 9-ü Bılıxdə idi. Nuxa qəzasının müsəlman qaçqınlara verilməsi planlaşdırılan kəndlərində isə cəmi 269 bina salamat idi ki, onların 36-ı Corlu, 26-i Mirzəbəyli, 100-ü Sultan Nuxa, 29-u Əliyar, 72-i Göybəyli, 12-i Yenikənddə idi.¹

Bütövlükdə Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarında yaşayış üçün müsəlib cəmi 1024 bina var idi. Komissiyanın müəyyənləşdirdiyi qaydaya görə, hər binada 3 tüstü (ailə) yerləşdirilməli idi ki, bu da cəmi 3072 tüstü və ya 15360 nəfər təşkil edirdi, qalan 1204 tüstü və ya 7403 qaçqının müvəqqəti olaraq yaxın müsəlman kəndlərində, sakinləri sıxlaşdırılması yolu ilə yerləşdirmək nəzərdə tutulmuşdu. Qaçqınların daşınması, yerləşdirilməsi və s. məsələləri bir ay müddətində, soyuqlar düşənə qədər həyata keçirilməli idi.

Komissiyanın tərtib etdiyi «Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində yaşayan İrəvan quberniyası müsəlman qaçqınların məskunlaşdırılması və yerləşdirilməsinə dair xərclər smeta»sında qaçqınların daşınması, ərzaq təminatı və tibbi yardım göstərilməsi ilə bağlı xərclərin məbləği öz əksini tapmışdı. Məsələn, qaçqınların Gəncədən, onun ətrafından, Xaçbulaq, Gədəbəy və Qazax rayonlarından Ərəş qəzasına gətirilərək yerləşdirilməsi 150 min manata, Qazax və Şuşa qəzalarından Nuxa qəzasına gətirilərək yerləşdirilməsi də həmin məbləğə başa gəlirdi. Bu işlərlə məşğul olanların xərcləri müvafiq olaraq 380 minə başa

gəlirdi. Ərəş qəzasında yerləşdirilən 1750 ailəyə əkin materialı almaq üçün 5.250 min manat, iş heyvanı almaq üçün 26.250 min, araba almaq üçün 1.750 min manat, kotan almaq üçün 1.095 min manat, digər kənd təsərrüfatı alətləri üçün 1.750 min manat xərclənməli idi. Nuxa qəzasında yerləşdirilən 1111 ailə üçün isə bu xərclər müvafiq olaraq, 3.333 min, 16.665 min, 1.111 min manat, 695 min, 11111 manata başa gəlirdi.¹

Bu məqsədlə dövlətin bütün imkanları səfərbər edilmiş, qaçqınları daşımaq üçün vaqonlar, arabalar ayrılmış, qaçqınların yerləşdirilməsi ilə bağlı bütün səlahiyyətlər Ziraət Nazirliyinin Qaçqınlar üzrə Mərkəzi Komissiyasına həvalə edilmişdi. Bu işlərin qısa müddətdə başa çatdırılması üçün Daxili İşlər Nazirliyi, Yollar Nazirliyi ilə sıx koordinasiya yaradılması, ən təcrübəli mütəxəssislərin bu işə cəlb olunması ilə bağlı hökumət bir sıra addımlar atmışdı. Qaçqınların daşınması, yolda qidalanmaları, onlara tibbi xidmət göstərilməsi ilə bağlı bütün xərclərin smetası tutulmuşdu. Lakin əsas xərclər qaçqınların yerlərdə məskunlaşdırılması ilə bağlı idi ki, buraya əkin materialları, iş heyvanı arabaları, kənd təsərrüfatı alətləri daxil idi. Bütün bunlar üçün 130.855.531 manat vəsait tələb olunmuşdu. Komissiyanın hazırladığı sənədlərdə hər bir qəza üzrə qaçqınların yerləşdirilməsinə xərclənən vəsaitin miqdarı, yolun uzunluğu, daşınma istiqaməti və s. məsələlər bütün xırdalıqlarına qədər hesablanmışdı². Bundan əlavə, evlərin tikintisi və digər təsərrüfat ehtiyacları üçün meşə materialları da tələb olunurdu. Lakin bütün bunları qısa müddət ərzində həyata keçirmək üçün tələb olunan vəsait və imkanlar yox idi. Buna görə də Mərkəzi Komissiya hökumət qarşısında belə təkliflə çıxış etmişdi ki, yerli əhaliyə müraciət edilərək qaçqınların ayrılmalı torpaqların (hər ailəyə iki desyatin torpaq ayrılmalı – K.İ.) əkilməsində onlar da iştirak etsinlər (hər desyatin torpağın şumlanmasına 1000 manat verilməsi nəzərdə

¹ ARDA, f.896, s.2, iş 3, v. 17-18

² ARDA, f.896, s.2, iş 3, v.20-42

¹ ARDA, f.896, s.2, iş 3, v.8-8 arx.

tutulurdu. Bu təqdirə kənd təsərrüfatı alətlərinə, arabalara, iş heyvanlarına xərclər dəfə azalmış olurdu.¹

Komissiyanın verdiyi məlumata görə, göstərilən tarixə qədər Şamaxı qəzasında 6000 yaxın, Göyçay qəzasında 4000-ə yaxın, Nuxa və Ərəş qəzasında 2746-a yaxın, Gəncədə isə 2016 (onlardan 1500-ü Nuxa və Ərəş qəzasından olanlar idi) erməni qaçqını var idi. Erməni Milli Şurasının verdiyi məlumata görə Bakıda və digər rayonlarda Şamaxı qəzasından 4387 nəfər, Göyçay qəzasından gəlmiş 3280 nəfər erməni qaçqın yaşayırdı. Bu qaçqınlardan Gəncədə yaşayan və Ermənistana köçmək istəyən 1500 erməni qaçqından başqa hamısı öz əvvəlki yerlərinə qayıtmaq arzusunu bildirmişdilər. Komissiya erməni qaçqınları Şamaxı qəzasının 14 kəndində (onların adları göstərilmişdi), Göyçay qəzasının 10 kəndində yerləşdirməyi planlaşdırırmışdı. Nuxa qəzasının Nic və Vartaşen kəndlərindən başqa, Zərrab (142 ailə), Top (42 ailə) və Yaqublu (207 ailə) kəndlərində erməni ailələrin yerləşdirilməsi təklif olunurdu. Ərəş qəzasında isə erməni qaçqınların yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmamışdı.

Erməni Milli Şurası sədrinin müavini Ter-Mikaelyan Mərkəzi Komissiyaya müraciət edərək Nuxa qəzasında ermənilərin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş həmin üç kəndin əvəzinə Ərəş qəzasının Əmirvan, Sultan Nuxa və Bılıx kəndlərini təklif etmişdi. O öz təklifini onunla əsaslandırmışdı ki, belə olduqda Nuxa qəzasının erməniləri ilə Göyçay qəzası erməni kəndləri arasında əlaqə yaranmış olur (həmin kəndlər coğrafi cəhətdən yaxın ərazidə yerləşirdilər – K.İ.).

Lakin Komissiya Zərrab, Top, Yaqublu kəndlərinin müsəlman yaşayış məntəqələrindən uzada yerləşdiyini, Əmirvan, Sultan Nuxa və Bılıx kəndlərinin isə müsəlman kəndlərinin arasında yerləşdiyini, orada ermənilərin yerləşdiriləcəyi təqdirdə Komissiyanın müəyyənləşdirdiyi yerləşdirmə prinsiplərinin pozulacağını nəzərə alaraq Erməni Milli Şurasının xahişini rədd etmişdi.

Qaçqınlarla və digər yardımçı ehtiyacı olan qruplarla işi asanlaşdırmaq məqsədi ilə ölkə ərazisi idarəetmə baxımından 6 dövlət himayədarlığı dairəsinə bölünmüşdü. Bakı (Bakı şəhəri, Bakı və Quba qəzaları), Gəncə (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), Şamaxı (Şamaxı və Göyçay qəzaları), Qarabağ (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), Lənkəran (Lənkəran və Cavad qəzaları) və Nuxa (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası). Hər dairənin başında himayədarlıq müfəttişləri dururdu.¹

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ünvən-Təqvimində 1919-cu ilin sonlarına olan məlumata görə Nuxa dairəsində 5100 qaçqın olduğu qeyd olunurdu. Qaçqınların əsas toplaşdığı və onlara kömək göstərdiyi məntəqələr Nuxa şəhəri, Ağdaş, Seyidlər, Nic və Vartaşen kəndləri idi. Nazirlik tərəfindən qaçqınlar və imkansızlar üçün Zaqatala şəhərində və Qax kəndində 2623 pud taxıl paylanmış, Nuxa şəhər idarəsinə 1730 pud taxıl alınmış, Nuxa şəhərində 500 nəfərlik yeməxana açılmış, müsəlmanlar üçün 50 nəfərlik bir, ermənilər üçün isə 290 nəfərlik iki uşaq sığınacağı təşkil edilmişdi.²

Azərbaycan hökuməti qaçqın soydaşlarının vəziyyətini qismən də olsa yüngülləşdirmək üçün mümkün olanı edirdi. Qaçqınların əsas kütləsinin kəndlilər olduğunu nəzərə alaraq, onları 1920-ci ilin yazına qədər müvəqqəti olaraq Ərəş və Nuxa qəzalarının müsəlmanlar yaşayan kəndlərində yerləşdirmək qərara alınmışdı. Qaçqın soydaşlarına yerli əhali də zəruri yardım göstərirdi. Bu qəzaların 49 kəndinin sakinləri könüllü olaraq 5000-ə qədər qaçqına sığınacaq verməyə razı olmuşdular.

Zirəət Nazirliyi istilər düşəndən sonra onları Nuxa, Ərəş, Göyçay və Şamaxı qəzalarındakı boş torpaqlarda daimi yaşamaq üçün yerləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Qalan qaçqınların da əsasən bu qəzalarda, Gəncə şəhəri ətrafında məskunlaşdırmaq planlaşdırılırdı. Bu məqsədlə Azərbaycan Parlamenti 1920-ci ilin yanvarında 21.000.000 manat pul ayırmışdı.³

¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.253

² Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.256-257

³ Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.258-259

¹ ARDA, f.896, s.2, iş 3, v.10.

Lakin 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Daşnak hökumətinin həyata keçirdiyi soyqırım və deportasiya siyasəti nəticəsində Ermənistan Respublikası və Zəngəzur qəzası ərazilərindən yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurda-yuvalarını tərk etməli oldu. Azərbaycan Respublikası yeni, daha kütləvi qaçqın ordusunu qarşılamaq və yerləşdirmək məcburiyyətində qaldı. İrəvan quberniyasından qaçqın düşmüş azərbaycanlılar əvvəlcə Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında qarşılanır, sonra isə digər qəzalara – Ərəş, Nuxa, Göyçay, Şamaxı, Cavad qəzalarına bölüşdürülürdü. Nuxa və Ərəş qəzalarında onlar bu dəfə ermənilərin vaxtilə yaşadıkları kəndlərdə məskunlaşdırılırdılar.

Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəmanlığı, Nuxa və qonşu qəzaların əhalisinin fədakarlığı sayəsində Azərbaycanın digər bölgələrində müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri kütləvi terror və vəhşilikləri daşnaklar Azərbaycanı şimal-qərb regionunda reallaşdırma bilmədilər. Əksinə, burada daşnak avantürası tam iflasa uğradı. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri, türk qoşunlarının bölgəni tərk etməsi, müttəfiq qoşunların gəlməsi ermənilərdə əvvəllər malik olduqları imtiyaz və məvqələrinin bərpası olunacağı ümidləri yaratmışdı.

Müxtəlif erməni təşkilatları ingilis hərbi komandanlığına saysız-hesabsız müraciətlər edərək Azərbaycan hakimiyyəti haqqında mənfi rəy formalaşdırmağa, guya Azərbaycanda ermənilərə qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yerildiyini sübut etməyə çalışırdılar. Bu istiqamətdə Bakı Erməni Milli Şurası, Daşnak partiyasını Bakı təşkilatı, Azərbaycan Parlamentinin erməni fraksiyası xüsusi canfəşanlıq edirdilər.

Nuxa və Ərəş qəzalarının bir sıra erməni kəndlərinin sakinləri də ingilis komandanlığına, Azərbaycan hökumətinə, Gəncə qubernatoruna və qəza rəislərinə saysız-hesabsız şikayətlər edərək guya onların ayrı-seçkiliyə, təqiblərə məruz qaldıklarını iddia edirdilər. Ermənilərin şikayətinin yoxlanılması ilə bağlı Azərbaycan Daxili İşlər Naziri Gəncə qubernatoruna xüsusi sərəncam vermişdi. Ermənilərin şikayətini yoxlamaq üçün Gəncə

qubernatoru 1919-cu ildə Nuxaya xüsusi komissiya göndərməyi qərara almışdı. Komissiya qəzanın ermənilər yaşayan kəndlərində, Şəkidə olmuş, ona daxil olan bütün məlumatları yoxlamışdı. Təhqiqat zamanı bəzi məmurların qanunsuz fəaliyyəti üzə çıxarılmış və onlar cəzalandırılmışdılar.¹

Bu addımlar Azərbaycan hökumətinin milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olduğunun bariz nümunəsi idi. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti 1918-ci il hadisələri zamanı itkin düşmüş ermənilərə bağlı məsələyə də biganə qalmamışdı. Türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra müxtəlif erməni təşkilatları Müttəfiqlər Ordusunun Qafqazdakı nümayəndəliyinə, başqa ünvanlara məktublar göndərərək guya Nuxa və Ərəş qəzalarında minlərlə erməninin müsəlmanların əlində əsir olduğunu iddia edərək, onların azad edilməsini tələb etmişdilər. Nuxa-Ərəş ermənilərinin Tiflis Həmyerlilər Cəmiyyətinin sədri A.Ter-Avakovun Antantanın Ermənistandakı və Zaqafqaziya ali komissarı Haskelə məktubunda bu qəzalarda dağıdılmış erməni kəndləri, həlak olmuş və qaçqın düşmüş ermənilərlə yanaşı, bir neçə min erməninin əsirlikdə olduğu, onların bir çoxunun zorla islamı qəbul etdirildiyi qeyd olunurcu.² O məktubunda 4790 erməninin 15-dən çox müsəlman kəndində girov qaldığını iddia etmişdi.

Eyni məzmunlu memorandum Ərəş-Nuxa rayonunun erməni əhalisi tərəfindən Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilmiş B.Balayan tərəfindən Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə də göndərilmişdi.³ 1920-ci il fevralın 12-də Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi Gəncə qubernatoruna Nuxa və Ərəş qəzalarının müsəlman əhalisinin əlində olduğu iddia edilən erməni qaçqınlarının siyahısını (bu siyahını Nazirliyə Erməni Milli Şurası təqdim etmişdi – K.İ.) göndərərək bu siyahını yoxlamağı və girovluqda olan qaçqınların

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 197, v.5, 7, 11, 12, 15

² Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.393-394; 454-455

³ Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях..., с.368-369

azad edilməsi üçün tədbirlər görməyi xahiş etmişdi.¹ Erməni deputatların tərtib etdiyi bu siyahıda 379 nəfərin adı çəkilirdi. Siyahıda onların yaşadıkları kəndlərin və girovluqda olmaları güman edilən kəndlərin də adları göstərilmişdi.² Siyahıda adı keçən kəndlərdə aparılan yoxlamalar nəticəsində bu məlumatların əksəriyyətinin həqiqətə uyğun olmadığını təsdiq edilmişdi. Bir sıra hallarda isə müsəlman ailələrində yaşayan erməni qadın və uşaqlar kimsəsiz, ac qalmamaq üçün şüurlu olaraq azərbaycanlı ailələrə sığındıklarını, islamı könüllü qəbul etdiklərini, azərbaycanlıların onlara öz doğmaları kimi baxdıqlarını təsdiq edərək, ermənilərin yanına qayıtmaq arzusunda olmadıqlarını bildirmişdilər. Doğrudan da bir çox azərbaycanlı kişilər erməni qadınlarla nikah bağlayaraq onlara evlənmişdilər, erməni uşaqlarını övladlığa götürənlər də az deyildi. Bununla da onların nisbi həyat şəraiti, təhlükəsiz yaşayışı təmin edilirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında da bu məsələ bir neçə dəfə qaldırılırsa da erməni qaçqınlar yeni ailələrini tərk etməkdən imtina etmiş, bununla da artıq məsələ milli məhiyyətini itirərək sırf sosial məsələyə çevrilmişdi.

2.5. Maarif, mədəniyyət, səhiyyə

Nuxa qəzasında sənayenin inkişafı, sahibkarlar və ziyalı təbəqələrinin mövcudluğu Gəncə quberniyasının başqa yerləri ilə müqayisədə burada maarifin, məktəb işinin daha geniş yayılmasını şərtləndirmişdi. Cümhuriyyətin yaranması ərafəsində Nuxa şəhərində 1 kişi gimnaziyası, 1 Müqəddəs Nina qadın məktəbi, 1 kişi ali ibtidai məktəb, 2 qadın ibtidai məktəbi, 7 rus-tatar ibtidai məktəbi, erməni kilsəsinin nəzdində məktəb fəaliyyət göstərirdi. Qəzanın sahələrinə gəldikdə isə 1-si sahədə 2 ikisininlik və 3 birsininlik məktəb, 2-ci sahədə 2 məktəb, 3 sahədə 5 məktəb, 4-cü sahədə isə 5 kişi və 2 qadın məktəbi mövcud idi. Nuxa şəhərindən fərqli olaraq sahələrdəki məktəblərin əksəriyyəti xüsusi evlərdə (əsasən ermənilər yaşayan kəndlərdə) fəaliyyət göstərirdi.

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 697, v.10

² ARDA, f.19, s.1, iş 697, v.11-18 arx.

1917-ci il – 1918-ci ilin əvvəlində bölgədə cərəyan etmiş proseslər, özbaşınalıq və anarxiya maarif sistemində də mənfi təsir göstərmiş, məktəblərin, xüsusən kənd məktəblərinin əksəriyyəti bağlanmış, binaları sıradan çıxmışdı. Məsələn, müəllimlərə əmək haqqı verilmədiyindən 4-cü sahənin bütün məktəbləri hələ 1918-ci ilin martında bağlanmışdılar. Fəaliyyət göstərməyən məktəblərin çoxu əhalisinin tərk edildiyi erməni kəndlərinin payına düşürdü.¹

Fevral inqilabından sonra ictimai həyatın demokratikləşdirilməsi, milli hərəkatın genişlənməsi Nuxa qəzasında maarif sahəsində də öz təsirini göstərirdi. Bakıda və başqa sahələrdə olduğu kimi, Şəkidə də yerli ziyalılar türk əhalisi sırasında milli-demokratik ideyaların yayılması, məktəblərin yad ünsürlərdən təmizlənməsi, tədrisin ana dilində aparılması uğrunda təşəbbüslə çıxış edirdilər. Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayının (1917-ci il aprel, Bakı), Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayının (1917-ci il may, Moskva) qərarları, o cümlədən məktəblərin milliləşdirilməsi, ümumi, icbari və pulsuz ibtidai tədrisin geniş tətbiqi ilə bağlı qərarlar Nuxada geniş əks-səda doğurmuşdu. Nuxada fəaliyyət göstərən rus-tatar məktəblərin bir çox müəllimləri yuxarıdan göstərilən baxışla məktəblərdə tədrisi ana dilində aparmağa başlamışdılar. Nuxada təhsilin milliləşdirilməsi uğrunda hərəkatın önündə görkəmli Azərbaycan ziyalısı Abdulla bəy Əfəndiyev gedirdi.

1917-ci il sentyabrın 5-də Şəki şəhər bələdiyyəsinin A.Əfəndiyevin sədrliyi ilə keçirilmiş fəvqəladə iclasında maarif işi ilə bağlı iki mühüm qərar qəbul edilmişdi. Bələdiyyə üzvləri Şəki şəhərində ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında məsləhiət müzakirə edərək, sahədəki bütün ibtidai məktəblərin və Nuxa ali ibtidai məktəbin I sinfinin tam həcmdə milliləşdirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdilər. Yeni gəlmişkən, Nuxa şəhər bələdiyyəsinin məktəbin milliləşdirilməsi haqqında qərarı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Qafqaz tədris dairəsində Xalq Maarif Na-

¹ ARDA, f.894, s.10, iş 105, v.10-19

zirliyiinin tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Əsasnaməni qəbul etməsindən (1917-ci il, 10 sentyabr) 5 gün əvvəl qəbul edilmişdi.

Nuxa ziyalıların nəcib təşəbbüsünə baxmayaraq, məktəblərin milliləşdirilməsi ciddi çətinliklərə üzlaşdı. Əsas problem isə ana dilində - türk dilində müvafiq dərslilər və dərslərsaitlərinin yoxluğu idi. Buna görə də müəllimlər əksər hallarda özləri yeni proqramlar tərtib edir, bununla da məktəb islahatının əsas iştirakçısına çevrilirdilər.

Maarif sahəsində yaranan digər mühüm problem məktəblərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı ortaya çıxan çətinliklər idi. Xüsusən 1917-ci ilin II yarısından başlayaraq ölkədə cərəyan edən hadisələr, mərkəzi hakimiyyətin dağılması bütün sahələr kimi maarifin də maliyyələşdirilməsinə öz mənfi təsirini göstərirdi.

Əsas problemlərdən biri də pedaqoq kadrların çatışmaması idi. Bu problemi nəzərə alan Nuxa bələdiyyəsi Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar (türk) şöbəsinin Nuxaya köçürülməsi təklifi ilə çıxış etmişdi. Qəbul edilmiş qərarda şöbənin Nuxaya köçürülərək müstəqil seminariyaya çevrilməsi təklif edilmiş, bu təklifin yerinə yetirilməsi mümkün olmadıqda, Nuxada ayrıca seminariya yaradılması, onun üçün şəhərdə 2-5 desyatın torpaq sahəsi ayrılması ilə bağlı qəbul edilmişdi. Yeri gəlmişkən, Nuxa ziyalıları bir neçə dəfə Cənubi Qafqazda Bakıdan sonra müsəlman əhalinin sayına görə ikinci şəhər olan Nuxada seminariya yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdilər. Hələ 1913-cü il dekabrın 31-də Şəki şəhərinin keçmiş müvəkkillərinin iclasında Romanov müəllimlər seminariyasının açılması ideyası irəli sürülmüş, bunun üçün hətta ayrıca yer təklif edilmişdi.¹

Lakin 1917-ci ilin payızından 1918-ci ilin payızınadək, təqribən bir ildən çox davam etmiş gərgin siyasi vəziyyət, Cənubi Qafqazda yeni hakimiyyət sistemini yaratmaq cəhdlərinin uğursuzluğu, bolşevik-daşnakların bütün regionu ələ keçirmək üçün

həyata keçirdikləri təcavüzkarlıq siyasəti, Azərbaycan milli qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi - bütün bunlar, maarif sahəsində nəzərdə tutulan köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycan hökumətinin ölkənin bütün ərazisində suverenliyin təmin etməsi ilə bütün sahələrlə yanaşı, maarif sahəsində də mütləq islahatların aparılması üçün münbit şərait yarandı. 1918-ci ilin oktyabrın 15-də bəzi istisnalarla, əksər qəzalarda tədris ilinə başlandı. Məktəb binalarının çatışmaması, mövcud binaların isəyararsız vəziyyətdə olması, maliyyə problemləri, müəllim kadrların yoxluğu, bütün bunlar ciddi çətinliklər yaradırdı. Lakin buna baxmayaraq, yerli hakimiyyət orqanları, şəhər bələdiyyəsi maarif işini canlandırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi.

İlk növbədə məktəblərə köhnə rəhbərlik sistemi ləğv edilmiş, əvvəllər mövcud olmuş qəza xalq məktəbləri müdiriyyəti əvəzinə xalq məktəbləri müfəttişliyi (inspeksiyası) yaradılmışdı. Bütün ölkə üzrə 10 xalq məktəbləri müfəttişliyi yaradılmış, hər müfəttişliyin öz dəftərxanası təşkil edilmişdi. Nuxa-Ərəş rayonunun xalq məktəblərinin müfəttişi A.B.Əfəndiyev, ali ibtidai məktəblərin müfəttişi isə A. Məhmudov idi.²

Azərbaycanda maarif işinin nizama salınmasında məktəb müfəttişlərinin qurultayı (13-23 dekabr 1918-ci il) mühüm rol oynadı. Qurultayda ölkədə maarifin və məktəb həyatının mühüm məsələləri müzakirə edilmiş, hökumət qarşısında məktəb sisteminin yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra təkliflər (pulsuz ibtidai tədrisin tətbiqi, məktəblərə dövlət və özəl yardımların göstərilməsi, qəzalarda pedaqoji kursların təşkili, müəllim və şagirdlərin hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsi, yeni proqramların,

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.98

¹ Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Законодательные акты, с.22.

² Назарли А., Народное образование в Азербайджанской Республике, Б., 2008, с.54-55.

dərslərlərin yaradılması, milli tarixə, ədəbiyyata dair kitabların nəşri, yaşlı əhəlinin savadsızlığının ləğvi və s.) irəli sürülmüşdü.

Yeri gəlmişkən, sonrakı aylarda Azərbaycan Hökuməti və Parlamenti tərəfindən bu təkliflərin həyata keçirilməsi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılmışdı.

Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də ərəb əlifbası ilə bağlı məsələ oldu. Əksəriyyət ərəb əlifbasının türk dilinə uyğun olmadığı qənaətində idi. Bunu nəzərə alaraq qurultay A.Əfəndiyevə və Bakı quberniyası xalq məktəblərinin direktoru S.M.Qənizadəyə əlifba islahatı ilə bağlı öz mülahizələrini Maarif Nazirliyinə çatdırmağı tapşırırdı. A.Əfəndiyev, H.Şahtaxtinski, X.B.Məlik-Aslanov ərəb qrafikalı əlifbanın latın qrafikası ilə dəyişdirilməsi uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparırdılar. A.Əfəndiyev latın şrifli türk əlifbasını hazırlayaraq Maarif Nazirliyinə təqdim etmişdi.¹

Nuxa qəzasının əhalisi yeni məktəb quruculuğunda fəal iştirak edirdi. Qəzanın müxtəlif kəndlərindən insanlar qəza rəisliyinə, qubernatora, Xalq Maarif Nazirliyinə müraciətlər yollayaraq məktəb açılmasında onlara köməklik göstərməyi xahiş edirdilər.

1919-cu il martın 18-24-də xalq məktəbləri müfəttişi Ələsgər Mahmudovun təşəbbüsü ilə Nuxa xalq müəllimlərinin qəza qurultayı keçirildi. Qurultayda xalq məktəblərinin proqramları və digər məsələlər müzakirə edildi.²

Artıq 1919-cu ildə Ərəş-Nuxa rayonu xalq məktəbləri müfəttişliyinin təbəçiliyində 61 məktəb var idi. Onlardan 12-si Ərəş qəzasında, 49-u Nuxa qəzasında yerləşirdi.³ Lakin onların əksəriyyəti bir sıra səbəblərdən fəaliyyət göstərmirdi. Ciddi problemlərdən biri də məktəblərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bir çox məktəblər əvvəllər yerli bələdiyyələr hesabına fəaliyyət göstərirdi. Lakin iqtisadi dağınlıq, yerli gəlirlərin azalması məktəblərin maliyyələşdirilməsini mümkünəş etmişdi. Buna

görə də Nuxa qəzasının nümayəndələri Xalq Maarif Nazirliyinə müraciət edərək qəzadakı məktəblərin xəzinədən maliyyələşdirmək imkanlarını nəzərdən keçirməyi xahiş etmişdilər. 1919-cu ildə Azərbaycanda dövlət hesabına fəaliyyət göstərən 15 ali ibtidai məktəbin biri də Şəki şəhərində yerləşirdi. Burada əvvəllər sənət məktəbi olsa da, o da fəaliyyət göstərmirdi.¹

Şəki müəllimləri yaşlı əhəlinin savadsızlığının aradan qaldırılmasında da yaxından iştirak edirdilər. Şəhər bələdiyyəsinin qərarı ilə şəhərdə fəhlələr üçün axşam kursları təşkil edilmişdi ki, burada savadsızlar işdən sonra yazıb-oxumağı öyrənirdilər. Şəhər məktəblərinin qadın müəllimlərinin təşəbbüsü ilə məktəbə gəlməyən qızların və yaşlı qadınların savadlanması məqsədi ilə bir neçə məktəbin nəzdində qadın savad kursları da yaradılmışdı.

1919-cu il sentyabrın 15-dən Azərbaycanın 6 şəhərində (Bakı, Gəncə, Şuşa, Zaqatala, Qazax və Şəki) böyükklər üçün türk dili axşam kursları açılmışdı. Kurslar iki semestrə bölünmüşdü: I semestr 15 sentyabr – 15 dekabr 1919-cu il, II semestr 1 yanvar – 1 aprel 1920-ci il.

Kurslarda 3 şöbə var idi. I şöbədə türk dilini bilməyənlər, savadı olmayanlar, II şöbədə dili bilənlər, ancaq az savadı olanlar, III şöbədə isə xüsusi terminləri qavramağa və türk dilində tədrisin metodikası və üsullarını öyrənməyə ehtiyacı olanlar oxuyurdu.²

Şəkilli müəllimlər 1919-cu ilin avqustunda keçirilmiş Azərbaycan türk müəllimlərinin qurultayında fəal iştirak etmişdilər.³ Avqustun 13-də keçirilmiş iclasda Müsəlman Müəllimlər İttifaqının Azərbaycan Müəllim və Müəllimələr İttifaqına çevrilməsi qərara alınmışdı.

Qeyd edildiyi kimi, Şəki şəhərində kişi gimnaziyası ilə yanaşı, Müqəddəs Nina gimnaziyası da fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan hökuməti onların normal fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən addımlar atırdı. 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Na-

¹ Азербайджан, 1919, 24 марта

² Азербайджан, 1919, 6 апреля

³ ARDA, f. 52, s.1, iş 6, v.95-96

¹ Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.228

² Адрес-календарь Азербайджанской Республика на 1920 год, с.228-229

³ Азербайджан, 1919. 10, 21, 27,30 августа. 5,6,10 сентября

zirlər Şurası Nuxa kişi gimnaziyasına vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən bu məqsəd üçün Xalq Maarif Nazirinin sərəncamına 21 min 46 manat 62 qəpik ayrıldı.¹ Bundan əvvəl, 1918-ci il dekabrın 18-də Nazirlər Şurası Gəncə və Nuxa Müqəddəs Nina məktəblərinin xəzinədən maliyyələşdirilməsi haqqında qəbul etmişdi.² 1919-cu il avqustun 11-də Azərbaycan hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina məktəblərinin adlarını dəyişərək Bakıda Müqəddəs Nina məktəbini Azərbaycan birinci milli qadın gimnaziyası, Gəncə Nina məktəbini Gəncə qadın gimnaziyası, Nuxa qadın məktəbini isə Nuxa qadın gimnaziyası adlandırdı.³ Hökumətin növbəti qərarı ilə qadın və kişi gimnaziyaların statusu və proqramları da bərabərləşdirildi. Bununla da qadın gimnaziyalarının məzunları ali məktəblərə daxil olmaq hüquq qazandılar.⁴

Müəllim kadrlara olan ehtiyac nəzərə alaraq Azərbaycan parlamenti Bakı, Gəncə, Qazax, Şuşa, Quba, Zaqatala ilə yanaşı şəki şəhərində 1919-cu il iyulun 1-dən ikiaylıq pedaqoji kursların açılması, bu məqsədlə 2.390 mln. manat ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdi.⁵ Kurslara 50 nəfərin qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Şəki, Gəncə və Bakıda həm qadın, həm də kişi kursları təşkil olunmuşdu.⁶ Lakin qısa müddətli pedaqoji kurslar ümumi tədris üçün kifayət deyildi. Ona görə də 1919-1920-ci il tədris ilinin əvvəlindən Gəncədə, Qazaxda, Şəkiddə, Şuşada kişi, Gəncədə, Nuxada Bakıda ikillik qadın pedaqoji kursları, Bakıda həm də ali ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlamaq üçün birillik kurslar təşkil edilmiş, bütün bunlar üçün isə 1400240

¹ ARDA, f.51, s.2, iş 185, v.50; Azərbaycan, 1919, 8 октябрь.

² Azərbaycan, 1919, 27 февраля, №44; Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты, с.255.

³ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.55.

⁴ Назарли А., Народное образование в Азербайджанской Республике с.120.

⁵ ARDA, f.895, s.3, iş 78, v.15; Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты, с.70.

⁶ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.56.

manat ayrılmışdı.¹ Pulsuz olması nəzərdə tutulan kursların imkansız dinləyiciləri üçün təqaüdlər də nəzərdə tutulmuşdu. Kurslara iki sinif təhsili olanlar daxil ola bilərdilər. Şəkiddə kişi kursları, kişi gimnaziyasının, qadın kursları isə qadın gimnaziyasının nəzdində təşkil olunmuşdu. Qadın və kişi kurslarına rəhbərlik kişi gimnaziyasının direktoruna həvalə olunurdu. Kurslarda dərs demək üçün yerli ali ibtidai və orta təhsil məktəblərinin müəllimləri dəvət olunurdular. Kurslarda türk dili, ədəbiyyatı, metodikası, hesab, həndəsə, pedaqogika, milli tarix, coğrafiya, vətənpəşnaslıq, təbiətşünaslıq, rəsmxət, gigeniya və s. dərslər keçirilirdi.²

Bu qanun layihəsi ilə bağlı Xalq Maarif Nazirliyinin təqdim etdiyi izahat vərəqində qeyd edilirdi ki, keçmiş mütləqiyyətin geniş müsəlman əhalisinin hökumət məktəblərinə inamsız münasibət yaradan ruslaşdırma siyasəti, mədəni-maarif tədbirləri sahəsində özəl təşəbbüsü yaxın buraxmaması, Rusiya ərazisində yaşayan bütün müsəlman xalqların, o cümlədən Azərbaycan əhalisinin ümumi geriliyinə səbəb olmuşdu. Bu geriliklə mübarizədə əsas vasitə olan ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, məktəb şəbəkəsinin təcili genişləndirilməsi məsələləri müəllimlərin tam çatışmaması səbəbindən həyata keçirilə bilməz. Nazirliyin məlumatına görə hətta mövcud məktəblərdə müsəlman müəllimlər çatışmırdı. İkiillik müəllim kursların açılması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.³

Müəllim kadrlar ilə bağlı problemlərin həlli məqsədi ilə müxtəlif şəhərlərdə seminariyaların açılması nəzərdə tutulurdu. Hələ cümhuriyyətin ilk aylarında müxtəlif şəhərlərdən ziyahlar Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsinin onların yaşadığı şəhərə köçürülməsini və ya müstəqil seminariyanın açılmasını təklif edirdilər. Bu təşəbbüslə Şəki, Zaqatala, Qazax, Bakı, Quba, Salyan, Lənkəran,

¹ Азербайджанская Республика. Документы и материалы, с.299-300.

² ARDA, f.895, s.3, iş 201, v.14-15

³ Азербайджанская Республика. Документы и материалы, с.360

Şuşa şəhərləri çıxış edirdilər. Məlum olduğu kimi hökumət Qori seminariyasının müsəlman şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi haqqında hələ 1918-ci ilin yayında qərar qəbul etmiş və o 1919-cu ilin fevralında fəaliyyətə başlamışdı. Gəncə müəllimlər seminariyası milliləşdirilmiş, Bakıda 1919-cu ilin aprelin 1-dən kişi müəllim seminariyası fəaliyyətə başlamışdı.

Xalq Maarif Nazirliyi başqa şəhərlərdə yanaşı Şəki şəhərində də müəllimlər seminariyasının təsis edilməsini planlaşdırırdı. 1919-cu il avqustun 19-da nazirlik Şəki şəhər idarəsinin başçısına məktubla müraciət edərək aşağıdakı məlumatları çatdırmağı xahiş etmişdi: 1) Nuxa şəhərinin hansı yerində və nə səbəbə seminariya yaratmaq lazımdır? 2) Şəhərdə hansı məktəblər var və hansı şərtlərlə seminariyaya daxil olmaq olar? 3) yerli ictimaiyyət seminariya xərclərinin ödənilməsində iştirak edə biləcəkmi? 4) Seminariya üçün yer, torpaq, bağ və s. ayrılacaqmı? 5) Seminariya binası tikilənə qədər müvəqqəti bina ayrılacaqmı və onun icarə haqqı nə qədər olacaqdır?

Nuxa şəhər bələdiyyəsi 1919-cu il avqustun 30-da nazirliyin sorğusunu geniş müzakirə edərək və Nuxa şəhərini maraqlarını nəzərə alaraq aşağıdakı bəndlərdən ibarət qərar qəbul etmişdi: Nuxa şəhərində seminariya açılması vacibdir; nazirliyin qoyduğu məsələlərə xalq məktəbləri müfəttişi cavab hazırlasın; dövlət binasının tikilməsinə qədər seminariya üçün şəhərin hesabına müvəqqəti bina ayrılın; seminariyanın tikintisinə və saxlanılmasına zəruri yardım göstərilsin; seminariya üçün bina tikilməsi, bağ, bostan və digər kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün şəhərin ikinci hissəsində, poçt yolunun yanında Ağalarova məxsus olan torpaq sahəsi ayrılın. Həmin sahə satın alınaraq, Xalq Maarif Nazirliyinə verilsin; dövlətə məxsus bina tikilənə qədər seminariya üçün Allahverdi Hüseynova məxsus olan ev kirayələnsin.¹

Şəkidə kişi və qadın, Şuşada kişi, Bakıda qadın seminariyalarının açılması ilə bağlı qanun layihəsinə dair izahatnaməsində xalq maarif naziri Azərbaycanda müəllimlərdə bağlı yaranmış vəziyyəti təsvir edərək göstərirdi ki, ölkədə cəmi 3 müəllim

seminariyası vardır ki, onlar da ildə cəmi ən çoxu 500 müəllim buraxa bilərlər, əksəriyyət məktəblərin fəaliyyət göstərmədiyi və hər il müəllimlərin sayının azaldığı şəraitdə müəllimlərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq aydın olur ki, bu 3 seminariya mövcud məktəblər üçün kifayət qədər müəllim kadr yetişdirə bilməz. İkiillik və qısamüddətli pedaqoji kursların müvəqqəti tədbir olduğunu bildirən nazir, daha 4 yeni müəllimlər seminariyasının açılmasını təxirəsalınmaz məsələ olduğunu vurğulayır və seminariyaların məhz bu şəhərlərdə təşkilini həmin şəhərlərin xüsusi əhəmiyyəti ilə əlaqələndirirdi.

Nuxa şəhəri ilə bağlı nazir qeyd edirdi ki, bu şəhər respublika ərazisində Bakıdan sonra ən böyük müsəlman əhalisi (47 min) olan şəhərdir, qonşu qəzalarla birgə buranın əhalisinin sayı 500 minə çatır. Nuxanın qədimdən Zaqatala dairəsinin, Ərəş və qismən də Göyçay qəzalarının mədəni və ticarət-sənaye mərkəzi olduğunu, hazırda respublikanın ən əhəmiyyətli milli-mədəni mərkəzlərindən biri olduğunu, şəhərdə uğurla fəaliyyət göstərən milliləşdirilmiş məktəblərin mövcudluğunu, təşkili nəzərdə tutulan tədris müəssisələrinin təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından zəngin təbiətə, gözəl iqlim şəraitinə malik olması Nuxanın seminariya açılması məsələsində önəmini artırır, Nuxa və qəzadakı təhsil müəssisələrində kifayət sayda şagirdlərin olması təhsil alması seminariyada zəruri tələbə kontingentinin olacağına təminat verirdi. Nazirlik Nuxada seminariya açarkən o faktı da nəzərə alırdı ki, bu bölgədəki kəndlərdə yaşayan gənclər seminariya nəzdində onlar üçün təşkil olunacaq pansionlarda yaşayacaq və kənd həyatından uzaqlaşmayacaqlar.

1919-cu il oktyabrın 30-da Xalq Maarif Nazirliyinin orta məktəblər şöbəsinin müdiri Nuxa şəhər idarəsinə gələcəkdə şəhərdə 2 (qadın və kişi) seminariyanın, onların nəzdində hər birində 40 kişi və 40 qadın yaşayacaq 2 pansionun təşkil ediləcəyini məlumat vermiş, idarədən şəhər bələdiyyəsinə müraciət edərək ondan seminariyalar və onların direktorları üçün bina və ev ayır-

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.140

¹ ARDA, f.895, s.3, iş 199, v.1-2

mağı xahiş etdi. Şəhər bələdiyyəsi özünün 29 noyabr 1919-cu il tarixli iclasında nəzirliyin müraciətini müzakirə edərək dövlət hesabına bina tikiləndək şəhərin vəsaiti hesabına qadın seminariyası, onun nəzdində 40 nəfərlik pansion və nümunəvi məktəb, camaşırxana və digər xidmətlər üçün Arakel Qusakovun evini, direktor üçün isə Muradovun evini, kişi seminariyası və onun nəzdində eyni məqsədlər üçün isə Mirzəyevin evini təklif etdi.¹

Nuxa şəhər başçısı A.Mustafayev Xalq Maarif Naziri Ə.Əmircanova və Nuxa qəzasından deputat seçilmiş parlament üzvü A.Əfəndiyevə teleqramında şəhər bələdiyyəsi tərəfindən 1919-cu ilin noyabrında Nuxa şəhərində seminariyalar və əlavə xidmətlər üçün zəruri binaların, müəllimlər üçün isə mənzillərin ayrıldığını bildirərək, onlardan seminariyaların artıq 1920-ci ildə açılmasını xahiş etmişdi. Müvafiq qanun layihəsi Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq parlamentə təqdim edilmişdi. Qanun layihəsinin parlamentin maliyyə-büdcə komissiyasında müzakirə edilərək parlamentin ümumi müzakirəsinə verilməsi nəzərdə tutulurdu.² Layihə hələ 1919-cu ildə parlamentə təqdim olunsada onun qəbul edilməsi müxtəlif səbəblərdən təxirə Salınırdı. Təəssüf ki, vaxt azlığından Cümhuriyyətin mövcudluğu dövründə Şəki bölgəsinin gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu layihəni (seminariyanın təşkilini) həyata keçirmək mümkün olmadı.

Şəki şəhəri Azərbaycanın patriarxal şəhərlərindən biri olmasına baxmayaraq özünəməxsus mədəni ənənələrə malik idi. 1919-cu ilin yayında Azərbaycanın siyasi liderlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə ölkənin müxtəlif bölgələrinə etdiyi səfərlər haqqında qələmə aldığı təəssüratlarında Şəki şəhərinin mədəni həyatından bəhs edərkən şəhərin Avropa mədəniyyəti baxımından geri qaldığını, lakin burada özünəməxsus müsəlman mədəniyyətinin mövcudluğunu da qeyd edirdi. Şəmimi mədəni geriliyinin

əsas səbəbini M.Ə.Rəsulzadə başlıca mədəniyyət mərkəzlərindən uzaqda yerləşməsi, eləcə də bölgədə dəmir yolunun olmaması ilə əlaqələndirirdi. Bu geriliyi aradan qaldırmaq üçün o burada dəmiryol xəttinin çəkilməsini vacib hesab edirdi.¹

Cümhuriyyət dövründə şəhərin mədəni həyatında əsas rol müəllimlər oynayırdı, məhz onlar mədəni və xeyriyyə tədbirlərinin əsas təşəbbüsçüləri və iştirakçıları idilər.

Bələ tədbirlərdən biri 1918-ci il dekabrın 18-də, Məhəmməd peyğəmbərin mövludu günü keçirilmişdi. Həmin gün Nuxa Müqəddəs Nina məktəbinin qadın müəllimlərinin rəhbərliyi altında R.Əfəndiyevin «Qan ocağı» pyesinin uğurlu tamaşası təşkil edilmiş, tamaşada yuxarı siniflərin qız şagirdləri də iştirak etmişdi. Baş rollarda Nailə və Cəmilə xanım Əfəndiyevələr, Suğra xanım Əxliyeva və D.Nəbibəyova çıxış etmişdilər. Tamaşadan toplanmış 2000 manatın həmin məktəbin yoxsul şagirdlərinin nəfinə xərclənməsi qərara alınmışdır. Bu tədbirin əsas təşəbbüsçüləri və rəhbərləri isə Xanım, Dilarə, Humay Əmircanovlar və Mahmabən xanım Əfəndiyeva idilər.²

1919-cu ilin martın 24-də Nuxa ibtidai məktəblərinin müəllimləri tərəfindən «Səbəb» və «Axsam səbri xeyir olan» komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. Tamaşalardan əlavə edilmiş 4323 manat Müəllimlər İttifaqının kassasına verilmişdi. Martın 28-də Müqəddəs Nina məktəbinin şagirdləri tərəfindən şəhərin məktəbli qızları üçün uşaq tamaşası göstərilmişdi. Əbdürrəhman Əfəndinin rəhbərliyi altında şagird xorunun çıxışından əldə edilmiş 600 manat da xeyriyyə məqsədləri üçün xərclənmişdi.³

Bir qrup Nuxa ziyalıları öz qüvvələri hesabına türk dilində «Şəki» ictimai-ədəbi qəzet nəşr etmək qərarına gəlmiş və hər həftə aktual mövzularda dair mühazirələr təşkil etmək qərarına gəlmişdi. Qəzetin nəşridə həkimlər, yerli təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələrindən iştirak etməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin şəhərdə çap yığıcılarının olmamasına görə qəzeti müvəqqəti ola-

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 296, v.182

² Azərbaycan, 1920, 24 fevral

¹ Azərbaycan, 1919, 23 iyul

² Azərbaycan, 1919, 5 yanvar

³ Azərbaycan, 1919, 6 aprel

raq ayda bir dəfə çıxarmaq, gələcəkdə isə imkan yaranacağı təqdirdə həftəlik qəzet buraxmaq qərara alınmışdı. Həmin dövrdə Nuxa şəhərində sahibkar, bələdiyyə üzvü Həsən Mustafayevə məxsus mətbəə fəaliyyət göstərdi. S.Mustafayevin qeyd etdiyinə görə, mətbəədə Rəşid bəy Əfəndizadənin «Türk qiraəti» dərsliyi, Abdulla Əfəndizadənin «Ya ölüm, ya Türkiyə» və «Nuxa hüriyyəti-maarifi» (1919) kitabçaları nəşr edilmişdi.¹

Mühazirələr isə çox uğurla təşkil olunurdu. Məsələn, doktor Abbas Əfəndi və müəllim Məbud Əfəndi «Yatalaq və onunla mübarizə», doktor Süleyman Əfəndi «Nuxa şəhərinin cari işləri» mövzusunda mühazirələr oxumuşdular.²

Müəllimlər və ziyalılar qəza rəhbərliyinə, şəhər bələdiyyəsinə müraciət edərək mədəni tədbirlərin keçirilməsi üçün vəsait və bina ayrılmasını tələb edirdilər. Bakıdan teatr truppaları Şəkiyə gələrək şəhərlilər qarşısında bir neçə tamaşa göstərmişdi. Şəkililər bu tamaşaları böyük rəğbətlə qarşılaşmışdılar.

Şəkiddə mədəniyyətin, maarifin yayılmasında, xeyriyyəçiliyin inkişafında 1917-ci il Fevral inqilabından sonra mütləq gənc ziyalıların yaratdıqları «Hurriyyəti-maarifi» cəmiyyəti mühüm rol oynayırdı.³ O zaman Şəkiddə yaşayan əksər sahibkarlar və ziyalılar cəmiyyətin işində yaxından iştirak edirdilər. Cəmiyyət öz vəsaiti hesabına məktəblər, qiraətxanalar, klublar təşkil edir, əhali arasında müxtəlif maarifləndirmə işləri aparırdı. Cəmiyyətin fəxri sədri Nurməhəmməd Əfəndiyev idi. Cəmiyyətin sayı ilə şəhərdəki ali ibtidai məktəb öz fəaliyyətini bərpa etmişdi.

Gənclərin ictimai fəallığının artırılmasında, onlarda milli-vətənpərvərlik ruhunun gücləndirilməsində 1919-cu ilin yayında yaradılmış Nuxa Müəllimlər (tələbələr) İttifaqının rolu böyük idi. Nuxa gənclərinin nümayəndələri 1919-cu il 1-2 iyununda Bakıda keçirilmiş Azərbaycan tələbə gənclərin I qurultayında iştirak etmişdilər.¹

¹ S.Əfəndiyev, Şəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində (1918-1920-ci illər), Bakı, 2003, s.20-21

² Азербайджан, 1919, 5 января

³ Каспий. 1917, 12 апреля

rak etmişdilər.¹ Gənclər siyasi partiyaların yerli özəklərində, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin işində yaxından iştirak edirdi. Gənclər arasında milli ideyaları yaymaq, Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə oymatmaq üçün elə gənclərin özlərinin iştirakı ilə geniş mədəni maarif tədbirləri təşkil edilirdi.

Həmin dövrdə Nuxa qəzasının ən ciddi problemlərindən biri səhiyyənin, tibbi xidmətin aşağı səviyyədə olması idi. Vəba, yatalaq, ispanka xəstəlikləri qəzada geniş yayılmışdı. Əhalinin ağır sosial vəziyyəti, zəruri tibbi xidmətin olmaması sanitar-tibb vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Epidemik xəstəliklərin geniş yayılması ölüm hallarının sayını artırırdı. «Azərbaycan» (rusca) qəzetinin yazdığına görə, xüsusən kəndlərdə tibbi xidmət olmadığından epidemiyadan ölənləri, saymaqla qurtarmaq mümkün deyildi. Arabalarda şəhərə gətirilən xəstələrin çoxu elə yoldaca ölürdü.² Tif xəstəliyi nə kasıba, nə varlıya, nə də həkimə fərq qoymurdu. Xəstəlikdən ölənlər arasında milliyonçu Qriqori Ter-Qriqoryan, feldşer D.Axundov, türkəçarə həkimləri Hacı Həkim, Lütifbəy və başqa tanınmış insanlar var idi. S.İsmayilov adı çəkilən kitabçasında yatalaq xəstəliyindən 52403 nəfər şəhər əhalisinin 33 mininin tələf olduğunu, kəndlərdə isə ölənlərin sayının 38 mindən olduğunu çox qeyd edir. Əhaliyə tibbi xidmət işini genişləndirmək, yeni xəstəxanalar açmaq, onları tibbi ləvazimat, avadanlıq və dərmanlarla, kafi sayda həkim, feldşerlərlə təmin etmək tələb olunurdu.

Cümhuriyyəti zamanında Şəki şəhərində 1 müalicə müəssisəsi, 2 aptek, Qutqəşəndə və Vartaşəndə feldşer məntəqəsi mövcud olsa da, həkimlərin olmaması, dərman çatışmamazlığı onların fəaliyyətini iflic etmişdi.

1918-ci il dekabrın 9-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin Səhiyyə Nazirliyi Nuxa şəhər bələdiyyəsinə müraciət edərək şəhərin tibbi-sanitar müəssisəsinin fəaliyyəti, hökm sürən xəstəliklər

¹ Азербайджан, 1919, 3,4,8 июня

² Азербайджан, 1919, 12 января

və epidemiyalar haqqında hesabat hazırlamağı, orada tibbi-sanitar işinin yaxşılaşdırılması üçün görülməli tədbirlər və xəstəliklərlə mübarizədə hansı tədbirlərin görüldüyü barədə məlumatları əks etdirməyi tapşırırmışdı. Həmin ayın 21-də Nuxa şəhər idarəsinin göstərişi ilə şəhərin sanitar həkimi Ağa Hüseynov, Nuxa qəza həkimi Ter-Osipov, həkimlər V.Tixonikov və A. Qədimovun iştirakı ilə şəhərdə yataqlıq əleyhinə sanitar tədbirlərin hazırlanması ilə bağlı müşavirə keçirilmişdi. Müşavirədə aşağıdakı tədbirlərin zəruriliyi bildirilmişdi: 1) dükanların yanında klozetlər düzəltmək; 2) Xocan çayın çirkəndirilməsinə diqqət yetirmək; 3) yolxucu baraklar təşkil etmək; 4) dezinfeksiya vasitələri hazırlamaq; 5) ilkin kameralar almaq; 6) içməli sudan istifadəyə diqqət yetirmək.¹ Bu təkliflər müşavirənin protokolu ilə birgə Nuxa şəhər dumasının (bələdiyyəsinin) üzvlərinə çatdırılmış və 1918-ci ilin dekabrın 31-də bələdiyyənin iclasında müzakirə edilmişdi. Müzakirədə şəhərin sanitar həkimi çıxış edərək göstərmişdi ki, şəhərin sanitar vəziyyətinə təsir edən amillərdən biri zibilin vaxtında yığılmasıdır. Bələdiyyə zibili yığıldırmaq üçün kafi sayda arabaya malik olmadığından sanitar həkim əlavə sayda arabalar almağı təklif edirdi.

Şəhərdə stasionar xəstələr üçün heç bir müalicə müəssisəsi, xəstəxana yox idi, yalnız ambulator xəstələr üçün müalicə məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bu da 40 min əhalisi olan şəhər üçün kifayət deyildi. 1918-ci ildə Şəkidə ospa (çiçək), yataqlıq, vəba, dizinteriya xəstəliyi geniş yayılmışdı. Bu xəstəliklərə tutulmuş xəstələri təcrid etmək üçün şəhərdə müvafiq yolxucu baraklar mövcud deyildi. Dezinfeksiya vasitələri, səyyar kameralar çatışmadığından görülməli tədbirlər bir nəticə vermirdi.² Xüsusən qəzada yataqlıq xəstəliyinin geniş yayılması yerli hakimiyyət orqanlarını, ictimaiyyəti ciddi narahat edirdi. Epidemiya ilə mübarizədə zəruri vasitələrə, tibbi ləvazimatlara, maliyyə

qaynaqlarına malik olmayan şəhər və qəza rəhbərliyi bir neçə dəfə Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək ondan kömək istəmişdi. Müraciət əvvəlcə Gəncə qubernatoruna göndərilmiş, o isə öz növbəsində Daxili İşlər Nazirinə müraciət etmişdi. Şəkidə sanitar-tibbi vəziyyət haqqında məlumatlar Daxili İşlər Naziri X.Xasməmmədovun Azərbaycan Parlamentinə 13 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda öz əksini tapmışdı.¹ Daxili İşlər Nazirliyi müvafiq qanun layihəsi hazırlayaraq parlamente təqdim etmişdi. Nuxa şəhər bələdiyyəsi hökumətə müraciətində şəhərin ağır maliyyə vəziyyətini nəzərə alaraq yataqlıq mübarizə üçün ona geri qaytarılmayan kredit (ssuda) verilməsini xahiş edirdi, lakin nazirliyin hazırladığı layihədə kreditin faizsiz olaraq, dörd il ərzində qaytarılması nəzərdə tutulmuşdu. Parlamentin maliyyə-büdcə komissiyası isə məsələni müzakirə edərək Nuxa bələdiyyəsinə krediti başqa bələdiyyələrə verilən şərtlərlə, yəni qaytarılmayan faizsiz şərtlərlə verilməsini məqbul hesab etmişdi. Parlamentdə məsələnin müzakirəsi zamanı deputat Ə.Qabulov Şəki şəhərinin əhalisinin müharibə illərində yoxsullaşdığını, əhalinin beşdə dörd hissəsinin vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu qeyd edərək daha çox vəsaitə ehtiyac olduğunu, buna görə də 200 min manatın qaytarılmamaq şərti ilə verilməsini təklif etmişdi.² A.Qardaşov da bu təklifi müdafiə etmişdi. 1919-cu il martın 17-də Azərbaycan Parlamenti yataqlıq xəstəliyi epidemiyası ilə mübarizə üçün Nuxa şəhər ictimai özünüidarəsinə (bələdiyyəyə – K.İ.) 200 min manat ayrılması haqqında Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən Nuxa bələdiyyəsi bu krediti 1920-ci ildən başlayaraq, 4 il ərzində dövlət xəzinəsinə faizsiz qaytarmalı idi.³ Lakin ayrılmış vəsait Nuxa şəhərinə gəlib çatmadığından şəhər bələdiyyəsi 1919-cu il mayın 10-da Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət edərək epidemiya ilə mübarizə məqsədi ilə zəruri sanitar

¹ ARDA, f.894, s.5, iş 25, v.5-6² ARDA, f.894, s.5, iş 25, v.5-6¹ ARDA, f.894, s.5, iş 25, v.8-12² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild., s.2 96-297.³ Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты, с.30; ARDA, f.894, s.5, iş 25, v.12; ARDA, f.19, s.1 iş 209, v.41

və digər tədbirlərin görülməsi üçün həmin pulların təcili buraxılması məsələsini həll etməyi xahiş etdi.¹ İyunun 9-da şəhər başçısı A.Mustafayev də məsələ ilə bağlı birbaşa Nazirlər Şurasının sədri M.Yusifbəyliyə müraciət etdi. Bu müraciətdən sonra Məliyyə Naziri Əliqası Həsənov Daxili İşlər Naziri Xəlil bəy Xas-məmmədova məktub yazaraq Nuxa şəhər bələdiyyəsinə müvafiq vəsaitin ayrılması üçün Xəzinə müdürünə sərəncam verməsini xahiş etdi.² Nəhayət, iki gün sonra, dekabrın 27-də ayrılmış vəsaitin bir hissəsi – cəmi 100 min manat həcmində pul buraxıldı.³

1919-cu il noyabrın 29-da Nuxa şəhər bələdiyyəsi şəhərdə tibbi xidmətin vəziyyətini növbəti dəfə müzakirə etdi. Bələdiyyə, şəhər başçısının məruzəsini dinləyərək və 40 minlik Nuxa şəhərinin imkansız əhalisinin xəstəxanaya təcili ehtiyacı olduğunu, mövcud şəhər müalicəxanasının – ambulatoriyanın sakinlərin tələbatını ödəmədiyini lakin bunun üçün şəhərin vəsaitinin olmadığını nəzərə alaraq müvafiq hökumət strukturları qarşısında xəzinənin vəsaiti hesabına Nuxa şəhərində 40 çarpayılıq xəstəxananın açılması ilə bağlı məsələ qaldırmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.⁴

Mövcud qaydalara görə, müraciət ilkin olaraq quberniya rəhbərliyinə göndərilmişdi. Lakin 7 dekabr 1919-cu ildə göndərilmiş məktuba iki ay ərzində cavab verilmədiyindən, şəhər başçısı A.Mustafayev 8 fevral 1920-ci il tarixdə yenidən qubernatora müraciət edərək ondan yuxarı hakimiyyət orqanlarından Nuxada xəzinənin vəsaiti hesabına xəstəxana açmaq üçün vəsatət qaldırmağı xahiş etmişdi.⁵

Nuxanın bəzi imkanlı sakinləri də şəhərdə müalicə müəssisəsi açmaq təşəbbüsü ilə çıxış edirdilər. Məsələn Nağıbəy Xanabadski adlı sahibkar Gəncə quberniyası hakim idarəsinə 1919-cu

il 7 noyabrda ərizə ilə müraciət edərək Nuxa şəhərində 20 çarpayılıq xəstəxana açmağa icazə verilməsini xahiş etmişdi.¹

Gördüyü kimi, Cümhuriyyət dövründə maarif, sosial-mədəni sahələrdə köklü dəyişikliklər baş verməyə də, bu sahələrdəki mövcud vəziyyəti dəyişmək üçün həm hakimiyyət strukturları, həm də ictimaiyyət tərəfindən müəyyən addımlar atılırdı. Ziyalılar, maarifpərvər sahibkarlar bölgədə maarif işığının yayılması, yeni tədris müəssisələrinin, Müəllimlər seminariyasının, mədəniyyət ocaqlarının açılması təklifi ilə çıxış edir, əhali arasında xeyriyyəçilik tədbirləri keçirirdilər.

Şəki şəhərində sənaye və ticarət burjuaziyasının mövcud olması, özünüidarə orqanlarının fəaliyyət göstərməsi, məktəblər sisteminin mövcudluğu burada ziyalı təbəqəsinin təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdı.

Şəkiddə mədəni tədbirlərin genişlənməsində müəllimlər, tələbələr xüsusi fəallıq göstərirdilər.

Bölgədə mədəni-maarif işinin güclənməsində, səhiyyə xidmətinin təşəkkül tapmasında, müxtəlif xəstəliklərlə mübarizədə Azərbaycan hökuməti və parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş qanun və qərarların da rolunu qeyd etmək lazımdır.

¹ ARDA, f.895, s.5, iş 25. v.13

² ARDA, f.895, s.5, iş 25. v.17

³ ARDA, f.895, s.5, iş 25. v.22-23

⁴ ARDA, f.19, s.1, iş 296. v.183

⁵ ARDA, f.19, s.1, iş 296. v.190

¹ ARDA, f.19, s.1, iş 521. v.3

III FƏSİL

ŞƏKİ BÖLGƏSİNDƏ SOVET HAKİMİYYƏTİNİN
QURULMASI. YENİ REJİMİN İLK TƏDBİRLƏRİ
(1920-ci il)

1919-cu ilin sonu - 1920-ci ilin əvvəllərində Rusiyada gedən vətəndaş müharibəsində bolşeviklər üstünlüyü ələ keçirməyə müvəffəq oldular. Cənub istiqamətində Denikin ordusuna hələdici zərbələr vuran Qırmızı Ordu hissələri 1920-ci ilin yanvarın 8-də Rostovu ələ keçirdikdən sonra qısa müddət ərzində bütün Şimali Qafqazı zəbt edərək həmin ilin aprelində Azərbaycanın şimal sərhədlərinə çıxdılar. Müstəqil Azərbaycanın varlığı üçün real təhlükə yarandı. Azərbaycan Ordusunun əsas qüvvələrinin Qarabağda və Zəngəzurdə Ermənistanın qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlar aparması, ölkənin şimal sərhədlərinin demək olar ki, müdafiəsiz qoymuşdu.

Azərbaycanın daxilində də bolşevik qüvvələrinin fəallaşması, qanuni hökumətə qarşı üsyana hazırlaşmaları Sovet Rusiyasının işğalçılıq planlarının gerçəkləşməsi üçün münbit şərait yaradırdı. Bakıdakı antiəzərbaycan qüvvələrinə Şimali Qafqaz, Türkiyədən cəbhələrindən küllü miqdarda silah-sursat, pul göndərilirdi. Azərbaycana qəzalarında da xüsusən Gəncədə, Lənkəranda, Qazaxda, Gədəbəydə, Zaqatalada bolşevikpərəst qüvvələr canlanmışdılar. Lakin digər qəzalardan fərqli olaraq Şəki şəhərində və qəzada bolşevik partiyasının fəallığı hiss olunmuşdu. Buna görə də Bakıdan buraya xüsusi komissarlar göndərilərək bolşevik özəklərinin yaradılmasına səy göstərilirdi. Şəkiyə Hümmət təşkilatının tapşırığı ilə 1919-cu ildə Müzəffər Nərimanov, 1920-ci ilin əvvəllərində isə Abid Əfəndiyev göndərilmişdi. Onlara qəzada kommunist özəkləri yaratmaq və bu özəklərə yeni üzvlər cəlb etmək tapşırıl-

mışdı.¹ Nuxada kommunistpərəst qüvvələrin olmadığını Azərbaycan sovet tarixşünaslığı da təsdiq edir.²

Qafqaz cəbhəsinin komandanı Tuxačevskinin Azərbaycanı işğalına başlanılması haqqında XI ordu komandanlığına və Volqa-Xəzər donanmasına verdiyi 23 aprel 1920-ci il tarixli əmrdə təkcə Bakı şəhərini deyil, bütün Azərbaycan qəzalarını ələ keçirilməsi zəruriliyi qeyd olunurdu.³

Azərbaycanı işğal edəcək XI Qırmızı Ordunun tərkibinə 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyalar, əlahiddə birləşmiş diviziya (2 atıcı və 1 kavaləriya briqadası ilə) və 2-ci süvari korpus daxil idi. Süvari korpus 2 kavaləriya diviziyası və 1 kavaləriya briqadasından (7-ci və əlahiddə kavaləriya diviziyaları, Taman kavaləriya briqadası) ibarət idi. XI Qırmızı Ordu hissələrinə 5 zirehli qatar kömək edirdi.⁴

Azərbaycanın qərb bölgələrinin işğalı süvari korpusa tapşırılmışdı. Plana uyğun olaraq korpusun bir dəstəsi Quba və Qusarı işğal etdikdən sonra Şəki istiqamətində göndərilməli idi. Aprelin 30-da Şamaxı-Ağsu rayonu işğal edildikdən sonra süvari dəstələrinin bir hissəsi Şəki-Zaqatala, digər hissəsi isə Ağsu - Qarabəyram - Göyçay - Ağdaş - Yevlax istiqamətində hərəkət edərək Kür çayı üzərindəki dəmiryolu körpüsünü ələ keçirərək Bakının Gəncə ilə əlaqəsini kəsməli idi.⁵

Azərbaycan hökuməti hələ iqtidarda olarkən, 1920-ci ilin aprelin 26-dan 27-ə keçən gecə XI Qırmızı Ordu hissələri sərhədi keçmiş və aprelin 28-i səhər saat 5-də artıq Bakıda idilər. Elə həmin gün Azərbaycan Parlamenti hərbi müdaxilə səbəbindən

¹ Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı, 1958, s.193.

² Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, с.268.

³ Директивы командования фронтов Красной Армии (1918-1920), т.3, М., 1974, с.310.

⁴ Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, с.268.

⁵ Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, с.251.

hakimiyyətin Azərbaycan İnkilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etməli oldu. Bununla da Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyuldu.

Lakin ölkənin bütün ərazisinin tam nəzarətə götürülməsi bir neçə gün çəkdi. 2-ci süvari korpusunun tərkibinə daxil edilmiş 7-ci süvari diviziyasının hissələri Şamaxı – Göyçay – Şəki yolu ilə irəliləyərək mayın 5-də Şəki şəhərini tutdular. Mayın 10-da isə diviziyanın ön hissələri Balakən rayonunda Gürcüstan sərhədinə çıxdılar. 7-ci diviziyanın yerinə Yevlaxdan Şəkiyə əlahiddə diviziyanın hissələri gətirildi.¹

XI Qırmızı Ordunun atıcı diviziyası zirehli qatarlarla əvvəlcə Kürdəmiri və Yevlaxı, mayın 1-də isə Gəncəni ələ keçirdilər. Mayın 5-də bolşevik hərbi qüvvələri Qazax rayonunda Gürcüstan sərhədinə çatmışdılar.² Beləliklə, may ayının ortalarında bütün Gəncə quberniyasının ərazisi (Zəngəzur qəzası istisna olmaqla) işğalçı ordunun əlinə keçdi.

Qırmızı ordunun əsas zərbə hissəsi hesab edilən 2-ci süvari korpusunun başda Vodopyanov olmaqla komanda heyəti və qərargahı Şəki şəhərinin baş hissəsində qaladakı kazarmalarda yerləşmişdilər. Hələ may ayının 2-də XI Qırmızı Ordunun komandan Levandovskinin 193 №-li əmri ilə Zaqatala, Ağdaş və Nuxa qəzasında yerləşən Azərbaycan ordu hissələri 2-ci süvari korpusun komandiri Vodopyanova təbə etdirilmişdi.³ Həmin əmrdə Qazax, Gəncə, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzalarındakı Azərbaycan ordusunun hissələri 32-ci diviziyanın komandanlığına, Cavad, Lənkəran, Bakıdakı hissələri 28-ci diviziya Şamaxı, Quba və Göyçaydakı hissələri isə 20-ci diviziya, komandanlığına verilmişdi. Azərbaycan İnkilab Komitəsi 7 may 1920-ci tarixli dekreti ilə XI ordu komandanlığının bu əmrini təsdiq edərək Azərbaycan ordusunu operativ, inzibati, təşkilati və təchizat cə-

hətdən XI Ordu komandanlığına və Xəzər Dəniz Donanması komandanlığına təbə etdi.¹

1920-ci ilin mayın sonlarında Gəncədə baş vermiş üsyanla əlaqədar süvari korpusun əsas hissələri üsyanı yatırmaq üçün Gəncə rayonuna göndərilmiş, 7-ci diviziyanın polkları Zaqatala və Şəkini nəzarətdə saxlamaq əmri verilmişdi. Şəki şəhər və qəzasında diviziyanın 2 polku yerləşdirilmişdi. Gəncə üsyanının bu rayonlara da yayılacağından ehtiyat edən işğalçı ordu komandanlığı bunun qarşısını almaq üçün həmin polklara hazır vəziyyətdə olmalarını və «yerli bəyləri və xanları» tərkisilah etmələri tapşırırmışdı.²

Bolşeviklər Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan İnkilab Komitəsinə keçdiyini elan etsələr də, qəzalarda hakimiyyət keçidi dərhal baş vermədi. Düzdür, elə aprelin 28-də S.Ağamalıoğlu telefonla bütün qəzalara Bakıda inqilab çevriliş verdiyini, burada Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu məlumat vermişdi. Yerlərdə bu məlumat alan kommunist təşkilatları dərhal hərəkətə keçmişdilər.

AK(b)P-nın Gəncə təşkilatı elə həmin gün inqilab komitəsi yaratmış, komitə adından Gəncə qubernatoruna hakimiyyəti dərhal təhvil verməyi tələb etmişdi. Ertəsi gün qubernator bütün quberniya ərazisində hakimiyyətin inqilab komitələrində keçməsi haqqında aktı imzalamalı olmuşdu. Zaqatalada isə sovet hakimiyyəti artıq aprelin 29-da bərqərar olmuşdu. Həmin gün XI ordunun nümayəndəsi Menşikovun göstərişi ilə Z.Balaxlinskindən (sədr), M.Qocayevdən (müavin) və N.Levşindən (katib) ibarət qəza inqilab komitəsi təşkil edildi.³

Ancaq Nuxa qəzasında kommunist partiyasının yerli təşkilatı olmadığından burada Qırmızı Ordunun hissələri gələndə hakimiyyət dəyişikliyi baş verməmişdi. Ona görə mərkəz Şəkidə so-

¹ Rusiya Dövlət Hərb Arxiv (RDHA), f.77¹⁷, s.1, iş 13, v.24

² Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, с.271.

³ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.14

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.3-4; Интернациональная помощь Красной Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане, Баку, 1989

² RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.55,65

³ ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.2

vet hakimiyyətinin təşkilini əslən şəkili olsa da buranı 1901-ci ildə tərk etmiş, 1920-ci ilə qədər Türküstanda yaşamış Abid Məmməd oğlu Əfəndiyevə həvalə etməyə məcbur olmuşdu. A.Əfəndiyev 1920-ci ilin yanvarında «Hümmət» komitəsinin qərarı ilə Şəkiyə göndərilmiş və burada «digər bolşeviklərlə birlikdə gizli partiya təşkilatını möhkəmləndirmişdi». 1920-ci ilin fevralında o Nuxa partiya təşkilatından nümayəndə kimi Azərbaycan Kommunist partiyasının I qurultayında iştirak etmiş və AK(b) MK-nın üzvü seçilmişdi.

1920-ci ilin mayından 1921-ci ilin martınadək A.Əfəndiyev Nuxa qəza İnkilab Komitəsinin sədri vəzifəsində işləmişdir. A.Əfəndiyev həmçinin Fövqəladə Komissiyasının müvəkkili kimi Nuxada, Zaqatalada, Qaxda antisovet üsyanların yatırılmasına rəhbərlik etmişdir. 1920-ci ilin iyununda Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsi üzrə fəvqəladə komissarın (müvəkkilin) müavinini isə Müzəffər Nərimanov göndərilmişdi.² İlk qəza inkilab komitəsinin üzvləri A.Əfəndiyev (sədr), Ə.Əfəndiyev (katib), Ə.Rəcəbov, Ə.Mahmudov, P.Barsov, H.Adurrəhmanov, Z.Zeynalov, A.Qədimov idilər. Ərəş qəzasının inkilab komitəsinin sədri isə Nazareviç təyin olmuşdu.³

Qəzadə qaçqınlara kömək məqsədi ilə yardım cəmiyyətləri yaradırdı. Onların əsas fəaliyyəti isə varlı təbəqənin əmlakını ələndən almaqdan ibarət idi. İnkilab komitəsi şəhərdəki aptekləri, tipoqrafiyanı, bank və zavodları, hətta hamamları belə milliləşdirmişdi. Müəssisələrdə fəhlə ittifaqları təşkil edilmişdi.⁴

Qəza, sahə və kənd inkilab komitələri yerlərdə sovet hakimiyyətinə həyata keçirən əsas orqanlar idilər. Əslində bu orqanlar seçkilərlə qurulmuşdu, hərbi hissələrin siyasi şöbələrinin bilavasitə iştirakı ilə yaradılmışdılar, hətta komitə üzvlərinin təyinatı zamanı siyasi şöbənin rəyi əsas götürülürdü. İnkilab komitə-

ləri ordu hissələri tərəfindən yaradıldığına görə, onların da əsas vəzifəsi faktik olaraq hərbi hissələrin yerləşdirilməsi, onların ərzaqla təmin edilməsi və s. problemlərinin həllindən ibarət idi. İnkilab komitələri ordunun siyasi şöbəsi tərəfindən yaradılsa da əslində onlara heç bir məhəl qoyulmurdu, bütün səlahiyyətlər ordu komandanlığının əlində idi.

Sovet qoşunları Nuxa qəzasını ələ keçirdikdən sonra Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının burada yerli şöbəsi yaradılmışdı. Maraqlıdır ki, FK qəza inkilab komitəsinə deyil, diviziyanın xüsusi şöbəsinə təbə idi.

Qırmızı ordu hissələri Şəki şəhərində yerləşdikdən sonra burada repressiyalara və təqiblərə başlandı. Köhnə hakimiyyət nümayəndələri, imkanlı insanlar həbs edilir, onların əmlakı müsadirə edilirdi. Həbs olunanların əksəriyyəti dərhal edam edilirdi.

Yeni hakimiyyətin özbaşınalıqları, ordu hissələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi kütləvi təqiblər tezliklə bütün Azərbaycan əhatə edən müqavimət hərəkatına gətirib çıxardı. Ölkənin əksər qəzalarında Sovet hakimiyyəti və işğalçı orduya qarşı üsyanlar baş verdi. Tərtərdə, Gəncədə, Zaqatalada, Cəbrayıl, Şuşa, Quba, Lənkəran qəzalarında sovet hərbi hissələrinə qarşı əsil ölüm-dirim mübarizəsi başlandı. XI Qırmızı Ordu Azərbaycan xalqının etiraz hərəkatını qəddarcasına yatırmağa nail oldu. Üsyan iştirakçılarına qarşı insanlığa sığmayan cəza tədbirləri həyata keçirildi. Üsyanların yatırılmasında iştirak etmiş ordu komandirləri bir çoxu isə, əksinə, Azərbaycan SSR-nin ordenləri ilə təltif olundular.¹

Bəs niyə Qırmızı Orduya üsyan etmiş bölgələr sırasında Şəki şəhərinin və qəzasının adı çəkilir? Son dövrlərdə üzə çıxarılmış arxiv sənədləri göstərir ki, Nuxa qəzasında işğalçı orduya qarşı xalqın etirazları heç də qonşu Gəncə və Zaqatala qəzalarından az deyildi. Lakin regionda yerləşmiş sovet ordu hissələri

¹ Azərbaycan Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizələr, s.196

² Azərbaycan Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizələr, s.192-193

³ Коммунист, 1920, 11 июня

⁴ Коммунист, 1920, 11 июня, 28 июля

¹ Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане. Оккупация, расправы, бесчинства, Баку, 2014, с.51-54

başqa yerlərdəki üsyanlardan nəticə çıxararaq burada qabaqlayıcı tədbirlər görməyə və vəziyyəti tam nəzarətə gətirməyə müvəffəq olmuşdular.

Gəncədə üsyanın davam etdiyi vaxtda, 1920-ci il mayın 28-də 2-ci süvari korpusun komandanı Vodopyanovun XI Ordu qərargahına göndərdiyi məlumatda bildirildi ki, dünən axşama qədər Nuxa qəzasının əhalisi və burjuaziya qızgın şəkildə (лихоподочно) üsyana hazırlaşır. Üsyanın qarşısını almaq məqsədi ilə Vodopyanovun əmrinə əsasən 7-ci diviziyanın 3 polku yerli əhalinin xəbər tutmaması üçün gecə vaxtı, qaranlıqdan istifadə edilərək Gürcüstan sərhədindən Nuxaya gətirilmişdi, sərhədə nəzarət isə Azərbaycan 2-ci Zaqatala polkuna və 7-ci diviziyanın 2-ci briqadasına tapşırılmışdı.¹

Elə həmin gün – mayın 28-də Şəki şəhərinin əhalisini zorla mitinqə yığan ordu komandanlığı əhaliyə hədə-qorxu gələrək guya Azərbaycan İnqilab Komitəsinin torpaq haqqında dekretinin həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün burjuazianın üsyana hazırlaşdığını onlara bildirmişdi. Mitinqdə ancaq hərbi komissarlar çıxış etmişdilər. Bu mitinq göstərdi ki, ordu rəhbərliyi hərbi vasitələrlə yanaşı, təbliğat-təşviqat vasitəsi ilə yerli əhaliyə təsir göstərməyə çalışırdı. Bu məqsədlə də əhalinin ən narahat edən məsələni – torpaq məsələsini qabardırdı.

Ancaq ordu rəhbərliyini təkcə şəkilləri əhval-ruhiyyəsi narahat etmirdi. 2-ci süvari korpusunun komandanlığına verilən gizli məlumata görə Gəncə üsyanında iştirak edən Azərbaycan ordusunun bir hissəsi Kürəkçay stansiyasında Qırmızı Ordu hissələri ilə döyüşə girmiş, sonra isə Kür çayını keçərək Şəki istiqamətində dağlara çəkilmişdi.²

1920-ci il mayın 27-də, gecə vaxtı Şəki şəhərində hərbi hissəsinin qərargahının komissarına hücum təşkil edilmiş, baş vermiş atışmada bir əsgər başından yüngül yaralanmış, hücum edən

lər isə qaçıb gizlənmişdilər. Əslində bu hadisənin provakasiya olduğunu və repressiyalara başlamaq üçün bəhanə olduğu Qırmızı ordu hissələrinin komandanlığının sonrakı əməlləri sübut edirdi. Bu hadisədən dərhal sonra Vodopyanov mayın 28-də səhər saat 9-da «xanların və bəylərin» həbsinə və əhalinin tərk-silah edilməsinə başlanılması haqqında əmr imzaladı. Vodopyanov həmin gün silahın təhvil verilməsi haqqında ikinci əmr də verdi. Həmin ərəfədə XI Ordu komandanı Levandovski korpus komandanı Vodopyanova qiyamda iştirak etməkdə və əsgərlərə hücum etməklə şübhəli bilinən şəxslərin məhkəməsiz, yerindəcə güllələnməsi haqqında əmr vermişdi.¹ Vodopyanovun əmri də eyni ruhda idi. Əmrdə deyilirdi: «Mənim göstərişlərimə uyğun olaraq baş verə biləcək üsyanın qarşısını almaq məqsədi ilə xanların və bəylərin, onların əlaltılarının dərhal və tam tərk-silah olunmasına başlanılsın. Üsyanın baş verəcəyi təqdirdə üsyan iştirakçıların yerindəcə məhkəməsiz, ən qəddar şəkildə güllələnməsinə əmr edirəm. Qırmızı Ordusunun töküldüyü qana görə onlar ən sərt cəza almalıdırlar. Komandirlər və komissarlar öz hərəkətlərində heç nədən çəkinməməlidirlər. Bütün xanlar, bəylər, zabitlər və burjuazianın bütün nümayəndələri güllələnmək üçün dərhal girov götürülməlidirlər. Üsyanın baş qaldıracağı anda respublikanın sərt məhkəməsi respublikanın və sovet hakimiyyətinin bütün düşmənlərini cəzalandırmalıdır. Komandirlər və komissarlar qırmızı orduçulara təlqin etməlidirlər ki, künc-bucaqdan orduçulara vurulan zərbəyə görə burjuaziya məsuliyyət daşıyır və onun rəhmsiz cəzalandırılması Qırmızı Ordunun arxasını təmin edəcəkdir.²

Bu əməllərin davamı olaraq Vadopyanov mayın 29-da yeni əmr imzaladı. Əmrdə qeyd olunurdu ki, son vaxtlar respublikanı düşmənləri tərəfindən fəhlə-kəndli sovet hakimiyyətinin devrilməsi üçün təbliğat aparılır. Xanlar, bəylər burjuaziya və onun

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.66,70

² RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.68

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.76

² RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.78

əleyhdarları, keçmiş polislər fəhlə və kəndlilər üzərində hakim olmaq cəhdlərindən əl çəkmək istəmirlər. Sayca az olmalarına, həç bir gücə sahib olmamalarına baxmayaraq onlar əməkçi kütlənin fikrini yayındırmaq və onu bütün kasıbların mənafeyini qoruyan, onlar kimi əməkçilərə – qırmızı orduçulara yönəltmək istəyirlər. Yoxsulların mənafeyini qoruyan Sovet hakimiyyəti zəhmətkeşlərin qanının hədəf yerə, ağılsız axınasına imkan verməyəcəkdir. Daha sonra əmrdə Nuxa şəhərinin əhalisinə elan edildirdi ki, əllərində odlu və soyuq silahı olan sakinlər onları dərhal şəhərin (qalanın) komendantına təhvil verməlidirlər. Təhvil müddəti mayın 29-da yerli vaxtla saat 13-dən – 18-dək müəyyən edilmişdi. Bu müddətin bitməsindən sonra silah təpilan şəxslər silah saxladığılarına görə yerində, məhkəməsiz güllələncəkdir.¹

Şəkidəki qüvvələri gücləndirmək üçün buraya 1920-ci ilin mayın 29-da 40-cı və 39-cu kavaləriya polkları da gətirilmişdi.² Beləliklə Göynük rayonunda 37-ci, 39-cu, 40-cı polklar və 38-ci ehtiyat polklar yerləşdirilmişdi ki, onların məqsədi Baş Göynük və Baş Şabalıd kəndlərini ələ keçirmək idi.³

Vodopyanovun göstərişi ilə ordu hissələri Şəki şəhərini hər tərəfdən mühasirəyə almış, müxtəlif yerlərdə toplar yerləşdirilmişdi ki, bu toplar şəhərin istənilən nöqtəsini artilleriya atəşi altında saxlaya bilirdi.⁴

Mümkün üsyanı yatırmaq məqsədi ilə 7-ci diviziyanın 1-ci briqadasına kömək məqsədi ilə Gürcüstanla sərhədi qoruyan ikinci briqadanı bütün qərargah və təsisatları ilə sürətli marşla Nuxaya yerləşdirmək qərara alınmışdı.⁵

5 iyun 1920-ci il tarixinə olan məlumata görə, Şəki şəhərinin əhalisindən 5 xətt vintovkası, 80 rus, 15 Avstriya, 80 türk, 3 yapon istehsal olan vintovka, 20 türk, 45 rus berdankası, 18 vin-

çestr, 1 Naqan tipli tapanca, 15 Smit bisson, 34 qılınç, 115 xəncər, 1000-dən çox rus patronu, 550 türk, 50 Avstriya və fransız, 10 yapon, 1400 berdanka patronu toplanmışdı. Lakin bu əhalinin əlində olan silahların çox cüzi hissəsi idi. Ona görə də Nuxa qəzasının keçmiş hərbi idarə rəisindən bütün əvvəllər qeydə alınmış silahların siyahısı tələb edilmişdi.

Lakin əhalinin tərk-silah edilməsi ilə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmadığından Vodopyanovun əmri ilə qəzadə «mümunəvi güllələnmələr» (rusca: примерные расстрелы – K.İ.) həyata keçirildi. Yalnız bundan sonra qəza inqilab komitəsinin xahişi ilə silahların təhvil verilməsi üçün əlavə gün təyin edildi. Sui-qəsdə iştirak etdiyinə görə şəhərdə 7 nəfər güllələnmışdi.¹

Nuxa qəzasında və ətraf bölgələrdə baş verə biləcək üsyanları yatırmaq üçün XI Qırmızı Ordu komandanının əmri ilə 18-ci süvari diviziyanın Taman süvari briqadasının və 32-ci diviziyanın süvari briqadası 2-ci süvari korpusun komandiri Vodopyanova təbə etdirilmişdi.²

1920-ci il iyunun 6-da Zaqatalada işğalçılara qarşı başlanan üsyan ordu komandanlığının vahiməyə salmışdı. Üsyançılar Zaqatalanı azad etdikdən sonra şərq istiqamətində irəliləyərək Qırmızı Ordu hissələrini Əmbərcay vadisindəki kəndlərə qədər geri oturtmuşdular. Üsyançıların məqsədi Nuxa qəzasındakı milli qüvvələr birləşərək Şəki şəhərini mühasirəyə almaq, oradakı rus qoşunu hissələrini təslim olmağa məcbur etmək idi. Ordu kəşfiyyatının məlumatına görə, 11 iyun tarixinə qədər üsyançıların sayı 5000-ə çatırdı, onların 1000 nəfəri süvari, qalanları piyadalar idi.³ Bu zaman Şəki şəhərində və qəzadə üsyana qalxmaq üçün böyük hazırlıqlar gedirdi. Ordu kəşfiyyatının məlumatlarına görə təkcə Şəki şəhərində üsyançıların (rusca повстанцы – K.İ.) sayı 1000-ə çatırdı. Göynük, Şabalıd rayonunda 800 silahlı var idi. Ümumiyyətlə, buradakı üsyançıların sayı 5000 stüğü və

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.79

² RDHA, f.195, s.3, iş 914, v.1-3

³ RDHA, f.195, s.3, iş 324, v.10

⁴ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.75

⁵ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.91; s.4, iş 455

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.114

² RDHA, f.195, s.3, iş 227, v.116

³ RDHA, f.195, s.3, iş 228, v.4

500 qılıncdan ibarət idi. Onlara qarşı 58 briqadanın 9 batalyonu, 7-ci diviziyanın 1-ci polkunun 4 eskadronu, 2 batareyası mövqe tutmuşdular.

Məlumatlarda Şəki şəhərinin bəzi hissələrində vəziyyətin mürəkkəb olduğu, Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanın istisna edilmədiy göstərilirdi. Vodopyanovun əmri ilə 7-ci diviziyanın hissələri şəhəri doqquz hissəyə bölərək, orada ağır silahlar yerləşdirilmişdilər. Hər bir hissədə 600-dək süngü, 2 pulemyot var idi. Ordu hissələri Qışlaq, Dabbağxana, Yuxarı baş və erməni hissələrində toplan yerləşdirərək bütün şəhəri bombalamaq əmri almışdılar. Ordu hissələrinə əmr verilmişdi ki, şəhər mühasirəyə alınsın, insanların toplaşmasına icazə verilməsin və belə hal olduqda atəşlə onları dağıtsın. Üsyan baş verəcəyi təqdirdə eyni vaxtda pulemyot atəşləri ilə qəddarcasına (безпощадно – K.İ.) üsyançılara divan tutulması əmri verilmişdi, bu məqsədlə şəhərin qala hissəsində 8 eskadron və 8 top yerləşdirilmişdi.¹

Vodopyanovun 29 may 1920-ci il tarixli 77/op №-li əmrində Süvari korpusuna Zaqataladan hücum edən üsyançıların Nuxa qəzasındakı üsyançılarla birləşməsinin qarşısını almaq, əlavə kömək gələndən sonra isə onları məhv etmək əmri verilmişdi. Korpus komandirinin 7-ci diviziya komandiri Xmelkova 11 iyun 1920-ci il tarixli əmrində üsyançıların Şin-çay xəttindən o tərəfə buraxılmaması, hissələrin sağ cənabına xüsusi diqqət yetirilməsi, bu məqsədlə Baş Göyntik kəndini tutaraq, kənddən şimal-şərqdə və cənub-şərqdəki təpələrdə möhkəmlənmək əmr edilmişdi.² Eyni zamanda bütün hissələrə əmr edilmişdi ki, qəzalarda əhali-nin tərk-silah edilməsini təcili başa çatdırsınlar.

Üsyançıların Şəki şəhərini mühasirə alacaqları təhlükəsi yarandığından korpusun bütün arxa təsisatlarına şəhərdən evakuasiya olunmaq əmri verilmişdi. Düzdür, əvvəlcə XI Qırmızı Ordu Komandanı Levandovski buru qadağan etsə də, sonra və-

ziyyətin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq evakuasiyaya icazə vermişdi. 2-ci süvari korpusun komandiri Vodopyanovun 10 iyun tarixli əmri ilə korpusun 7-ci diviziyasının operativ qəragahlar istisna edilməklə bütün arxa təsisatlarına, 11 iyununda bir ümumi kolon təşkil etməyi və 12 iyununda saat 7-də Nuxa-Yevlax şose yolu ilə Xaldana getməyi əmr etmişdi. Çıxış məntəqəsi kimi Babasil kəndi müəyyənləşdirilmişdi.¹ Şəki şəhərindən və kəndlərdən müsadirə olunmuş ərzaq bazasını daşımaq üçün Vodopyanov Levandovskidən Xaldan rayonunda əhalidən 400-ə qədər araba toplamağa icazə verməyi xahiş etmişdi.²

Lakin Gəncədə və Qarabağda sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanların yatırılması ordu rəhbərliyinə qüvvələri yenidən qruplaşdırmağa imkan verdi. İyunun 13-də Qarabağdakı üsyanları yatırmaq üçün oraya göndərilmiş 58 süvari briqadası və Taman süvari briqadası geriə – Şəkiyə qaytarılmışdı.³ Üsyanı yatırmaq üçün Vodopyanovun sərəncamına 20-ci diviziyanın 68-ci briqadası da verilmişdi.

Əsas qüvvələrin 15 iyununda bölgədə cəmləşməsinin ertəsi günü, üsyançılar üzərinə hücum başlandı. Qeyri-bərabər döyüşlər işğalçıların qələbəsi ilə başa çatdı. Üsyanın yatırılmasından sonra Nuxa əhalisinə qarşı repressiya və vəhşiliklərin yeni mərhələsi başlandı. Keçmiş hakimiyyət strukturlarında işləyənlər, sahibkarlar və varlılar həbsi edilərək güllələnməyə məhkum olundular.

Güllələnlər arasında keçmiş qəza rəisi Əyyub bəy Rəfibəyov, onun müavini Zahid bəy İbrahimbəyov, Şəki şəhər başçısı Azad (Azax) Mustafayev, Müsavat partiyasının yerli təşkilatının sədri Məmmədali Xəlifəzadə, şəhərin pristavları Əhməd ağa Hacambəyov, Məmməd Əhmədov, Mürsəl bəy Sədrəddinbəyov, Azərbaycanın Denikinin yanında diplomatik nümayəndəsi Cə-

¹ RDHA, f.7717, s.1, iş 18, v.47-49

² RDHA, f.195, s.3, iş 228, v.6

¹ RDHA, f.195, s.3, iş 228, v.38

² RDHA, f.195, s.3, iş 228, v. 14-15.

³ Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, с.301; Интернациональная помощь Красной Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане, с.71

fərbəy Şəfibiyyəv, Nuxa şəhər bələdiyyəsinin üzvləri, şəhərin adlı-sanlı sakinləri İsfəndiyar Hacı Göyüş oğlu, Nizaməddin Qəhrəman oğlu, Mustafə Nəsir oğlu, Məmməd Qəhrəman oğlu, Qara Süleyman Mustafə oğlu, Hacı Salam oğlu, Əbdülsəlam Rəsulov, Mehdi Hüseynov, Mehdiqulu Zülfüqarov, Həsən Rüstəmov, Yaqub Səfəroğlu (Səfərov), Məmmədəğa Qədimbəyov, Məmməd bəy Hacıbəyov, Mehdi Hüseyn oğlu, Əsədulla Qafarov, Nurməmməd Nəbibəyov, Mehdi Mustafayev, Nizaməddin İlyas oğlu və başqaları var idi.

Həmin insanlar gülləndikdən sonra, onların bütün əmlakı müsadirə edilmiş, ailələri küçəyə atılmışdılar. Bu əməllərin həyata keçirilməsində inqilab komitələri, hərbi hissələrin xüsusi şöbələri, fəvqəladə komissiyalar, yerli partiya təşkilatları yaxından iştirak edirdilər. Müsadirəni həyata keçirmək üçün Şəkiddə müsadirə şöbələri /rekvizitəddələr/ fəaliyyət göstərirdi. Başqa yerlərdə olduğu kimi burada da «burjuazianın müsadirəsi» və fəhlələrin məişətinin yaxşılaşdırılması komissiyası» yaradılmışdı. İnsanların bütün əmlakı, məişət əşyaları, hətta alt paltarları belə əllərindən alınmışdı.

Müsadirələri həyata keçirən rekvizisiya-müsadirə komissiyalarına ilk vaxtlar V.Yüzbaşov, hərbi şöbəyə isə S.Gülnəzarov adlı ermanilər rəhbərlik edirdilər. Güllələnənlərin əmlakının talan edilməsində yeni hakimiyyətin ən yüksək nümayəndələri bir-bəşə iştirak edir, bu zaman onlar özlərini də unutmurdular. Güllələnmiş Mehdiqulu Zülfüqarovun dul arvadı İmmi xanım Yusif qızı göstərirdi ki, onları evlərindən qovarkən, mənzildən əşyaları Abid Əfəndiyev (İnqilab komitəsinin sədri), xüsusi şöbə və FK üzvləri götürmüşdilər. Onun evindən 600000 manat məbləğində pulun çoxunu Abid Əfəndiyev aparmışdı.¹ Azad Mustafayevin qardaşı Əbdülcəbbarın ifadəsinə görə onun evindən stəkanları, qrafini, şalvarları, arxalıqları, pencekləri də aparmışdılar. Məmməd Abdulla oğlu (rekvizisiya komissiyasının sədri) öz ifadəsində göstərmişdi ki, Mehdi Hüseyn oğlunun dükanından 2

kilo kömür A.Əfəndiyevə, onun müavini Ə.Mahmudova və Rəcəb Əfəndiyevə özü şəxsən çatdırmışdı. Güllələnmiş Məmməd Qəhrəman oğlunun qardaşı da Abid Əfəndiyevin tələbi ilə ona 4 yazı masası, 5 ədəd xalça və digər qiymətli əşyalar çatdırdığını etiraf etmişdi. A.Əfəndiyevə daha 4 xalça göndərildiyini başqa şahidlər də təsdiq edirdilər.¹

İnsanların əmlakı müsadirə olunarkən bir qayda olaraq siyahı alınmış, onun sahiblərinə heç bir sənəd təqdim olunmurdu.

Nuxa qəzasında aparılan müsadirələr zamanı baş vermiş qanunsuzluqların miqyası o qədər böyük idi ki, hətta mərkəz bu qəzadan gələn çoxsaylı şikayətlərə reaksiya verməli olmuş, buradakı vəziyyəti araşdırmaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdı. Komissiya müsadirə ilə məşğul olan məsul şəxslərdən izahatlar almış, onların əksəriyyəti işdən azad edilmiş və həbs edilmişdi. Qəza inqilab komitəsinin sədri A.Əfəndiyev isə qəzadan geri çağırılmışdı. Güllənmiş və əmlakı müsadirə olunmuşların yaxınları komissiyaya müraciət edərək onların mülkiyyətinin müəyyən hissəsini geri qaytarmağı xahiş etsələr də bir qayda olaraq onlara rədd cavabı verilmirdi. Yeri gəlmişkən, həmin komissiyanın materialları Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 782, 794 №-li fondlarında mühafizə olunur. Komissiyanın 20 dekabr 1920-ci il tarixli protokolundan məlum olur ki, müsadirə olunmuş əmlak hərbi şöbənin və rekvizisiya komissiyasının möhürü altında anbarlarda saxlanılarsa da, möhür tez-tez qoparılır, əşyalar oğurlanırdı. Anbarda yataq ləvazimatından tutmuş at paltara qədər şeylər var idi. Bu əmlakın yalnız cüzi bir hissəsi kasıb-kusuba, uşaq evlərinə paylanmışdı. Qalan əşyaların əksər hissəsini A.Əfəndiyev və başqa vəzifəli şəxslər evinə aparmışdılar.²

Bir sənəddə qeyd edilir ki, A.Əfəndiyev vəzifəyə gəldiyi gündən kütləvi cinayətlər törədir və hazırda iş o qədər böyüyüb-dür ki, onu diqqətsiz qoymaq olmaz.

¹ ARDA, f. 794, s. 1, iş 2, v. 5.

¹ ARDA, f. 794, s. 1, iş 2, v. 6, 8-8 arx.

² ARDA, f. 794, s. 1, iş 5, v. 2

Rekvizisiya şöbəsinə əhalidən müsadirə olunmuş əmlakın siyahısı tələb edilərkən məlum olmuşdu ki, bu siyahı şöbədə yoxdur, çünki müsadirə ilə təkcə bu komissiya deyil, partiyanın, inqilab komitəsinin yerli şöbələri, hərbi hissələr məşğul olmuşlar.¹

Şəki şəhərinin tanınmış adamlarından biri olmuş Məşədi Əsədulla Qafarov mayın 28-də 7-ci diviziyanın xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilmiş və istintaqsız, məhkəməsiz və heç bir ittiham irəli sürülmədən iyunun 1-də güllənmişdi. Həbs edilərkən ondan qızıl saat, 20 xurcun şəkər tozu, dəftərxana ləvazimatları, qızıl külçəsi və s. əşyalar götürülmüş, gülləndikdən sonra isə evindəki bütün əşyalar – stəkan, nəlbəki, balıq, pal-paltar müsadirə edilmişdi.²

Şəkidə həтта qaçqınların əmlakı belə müsadirə olunurdu, halbuki Bakıda onlar müsadirə olunan şəxslər kateqoriyasına daxil deyildilər. Şamaxıdan qaçqın düşərək Şəkidə yaşayan Hacı Cəfər İsmayilovun fəhlələrin və yoxsulların həyat və məişətinin yaxşılaşdırılması üzrə komissiyaya müraciətindən bəlli olur ki, o qaçqın və Daşnak vəhşiliklərindən ziyan çəkmiş adam kimi burjuva kateqoriyasına daxil edilməyə də ÇK-nın agentləri tərəfindən onun bütün ev əşyaları əlindən alınmışdır.³

Yetimlər, öz əməyi ilə yaşayan adamlar da zorakılıqlara, qanunsuzluqlara məruz qalırdılar. İki balaca qardaşına baxan yetim Səkinə Qasimovanın bütün paltarlarını, corablarını, kələyağısını və həтта səlfetkalarını, Həmid adlı dərzinin həтта qayçıasını (i) belə əllərindən almışdılar.⁴

Əhalinin çoxsaylı şikayətlərindən bəlli olur ki, zorakılıq və qanunsuzluqlar ordu hissələrinin, əsgər və zabitlərin, onların komandirlərinin bilavasitə iştirakı ilə baş verirdi. Bir sıra hallarda tanınmış və imkanlı adamlar şəxsi ədalət hissini, paxıllıq, çuğulluğun qurbanı olurdular. Şəkinin I hissəsində yaşayan Bağır,

İsrafil, Mikayıl, Cəbrayıl Qasimovlar ailələri ilə birlikdə əvvəlcə türməyə salınmış, sonra isə bütün əmlaklarını konfiskasiya etmişdilər. Onlara yalnız bir alt paltarı və əynindəkilərini özlərində saxlamağa icazə verilmişdi.

Müsadirədən həтта Qırmızı orduda xidmət edən şəxslərin ailələri də yaxa qurtara bilməmişdilər. Orduda xidmət edən Ələsgər Əliyevin arvadı Həyat Əliyeva onların əşyalarını qaytarmaq üçün müraciət etsə də, ona rədd cavabı verilmişdi. Bakı quberniyasının hərbi komissarının Ə.Əliyevin və ailəsinin əmlakının müsadirə olunmasının yolverilməzliyi haqqında arayışı da ona kömək etməmişdi.²

Şəkidə yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqlarından insanları Bakıya, N.Nərimanova şikayət etsələr də, bir qayda olaraq onların müraciətləri cavabsız qalırdı. Artıq yerli orqanların fəaliyyətindən şikayət etməyin özü təhlükəli idi. Bunu qəza kommunist firqə komitəsinin burjuaziyaya və fəhlə və yoxsullara müraciəti də təsdiq edirdi. Burjuaziyaya müraciətdə bildirilirdi ki, əgər sizdən komissiyanın işindən (burjuazianın əmlakının müsadirəsi, fəhlə və yoxsulların məişətinin yaxşılaşdırılması komissiyası nəzərdə tutulur – K.İ.), həтта birçə belə düzgün olmayan şikayət olarsa, onda yalnız şahidlər ciddi məsuliyyətə cəlb olunacaqlar, həтта güllənməyə məhkum olunacaqlar.

Fəhlə və yoxsullara müraciətdə isə bildirilirdi ki, partiya komitəsi sizləri geyindirib keçindirməkdə qəti qərarlıdır, ona görə də sizləri burjuaziya ilə birgə mübarizə aparmağa, burjuazianın gizlətdiyi var-dövlətin yerini və kim tərəfindən gizlədildiyini bildirməyə çağırır. Müraciətdə burjuaziyanın yorğan-döşəyinin, həтта alt paltarlarını da fəhlələrə veriləcəyinə əminlik ifadə olunurdu.³

Cümhuriyyət dövründə ermənilərin zülmündən qaçaraq qəzaya gəlmiş qaçqınların vəziyyəti yenə də ağır olaraq qalırdı. 1920-ci il avqustun 14-də Nuxa qəza partiya komitəsinin iclasın-

¹ ARDA, f. 794, s. 1, iş 5, v. 5

² ARDA, f. 794, s. 1, iş 5, v. 22

³ ARDA, f. 794, s. 1, iş 5, v. 3

⁴ ARDA, f. 782, s. 1, iş 16, v. 4, 6, 7; iş 1, v. 36

¹ ARDA, f. 782, s. 1, iş 1, v. 30

² ARDA, f. 782, s. 1, iş 12, v. 25

³ ARDA, f. 782, s. 1, iş 12, v. 29-30

da M.Nərimanovun Nic kəndindəki erməni və müsəlman qaçqınların vəziyyəti barədə məruzəsi dinləndi. Məruzəçinin məlumatına görə ermənilər müsəlman qaçqınları öz aralarına buraxmaq istəmirdilər. Baxmayaraq ki, yerli müsəlmanlar, ermənilərinin də etiraf etdikləri kimi, həvəslə onlara istifadə etmək üçün kənd təsərrüfat alətləri verirdilər. Ermənilər müsəlmanlarla bağlı ordu hissələrinə çuğulluq edir, onları müsəlmanlara qarşı təhrik edirdilər. M.Nərimanov ermənilərin yalan məlumatları əsasında həbs olunmuş müsəlmanların sayının günbəgün artdığını, özünün şəxsən bu halların şahidi olduğunu qeyd edirdi.¹ Ermənilərin şikayəti ilə İnkilab komitəsi Nic kəndindən 8 min İrəvan qaçqınının çıxarılması haqqında qərar vermişdi. Qaçqınlar arasında müxtəlif epidemiyalar yayılmışdı, əksəriyyətin vəziyyəti ağır olaraq qalırdı.² Azərbaycan SSR Xalq Əkinçilik Komissarlığı qəzada olan 68 tüstüdən (ailədən) ibarət müsəlman qaçqının qəzanın əvvəllər əsasən ermənilər yaşayan Daşbulaq ərazisində yerləşdirilməsi haqqında hökumət qarşısında məsələ qaldırsa da, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası 1921-ci il yanvarın 5-də keçirdiyi iclasda Əkinçilik Komissarlığının bu təklifini rədd etmiş, azərbaycanlı qaçqınların Muğan düzündə yerləşdirilməsi haqqında qərar çıxarmışdı³.

Kütləvi qanunsuzluqlar təkcə Şəki şəhəri ilə məhdudlaşmırdı, qəzanın bütün kəndlərində taxılın müsadirə olunması zamanı xüsusi amansızlıqlar baş verirdi. Bu işdə ərzaq agentləri xüsusi rol oynayırdılar. Ordunun xüsusi şöbələri də taxıl müsadirələrində yaxından iştirak edirdilər. Onlar kəndlilərin əllərindən taxılı son dəninə qədər alır, arabaları, qoşqu heyvanlarını ordu üçün müsadirə edirdilər. Kəndlilər qəzada yerləşən ordu hissələrini ərzaqla təmin etməli, onlar üçün əmək mükölləfiyyətləri yerinə yetirməli-

ri idilər. Qəzadan ordunun ehtiyatları üçün hər gün 500 pud taxıl, 5 min yumurta, 200 pud yağ, qoz, meyvə tələb edilirdi.¹

1920-ci ildə Sovet hökuməti şəhərləri və Qırmızı Ordunu ərzaqla təmin etmək üçün mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvinə və ərzaq sapalağının tətbiqinə başladı. Kəndlilər saxladığıları taxılın artdığını bunun üçün yaradılmış xüsusi tədarük orqanlarına təhvil verməli idilər. Faktiki olaraq bu kəndlilərin soyulması və vahimə içində saxlanılması demək idi. Kəndlilərə öz əməyinin məhsulunu batmaq imkanını aradan qaldırmaq məqsədi ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsi taxıl tədarükünə dövlət inhisarının tətbiqi və onun sərbəst satışının qadağan edilməsi haqqında dekret qəbul etdi. 1920-ci ilin sentyabrında kəndlilərin əlindən taxılın qalığını müsadirə olunması, oktyabrda isə həтта meyvə-tərəvizin sərbəst satışının qadağan edilməsi haqqında dekretlər qəbul edildi.² Taxıl tədarükü planı inkilab komitələri və tədarük şöbələri tərəfindən yerinə yetirilmədiyindən, tədarük işini qoşun hissələrinə vermək zorunda qaldılar. Bu işə yeni özbaşınalıqlar, zorakılıqlar dalğasını yaratmış oldu. Taxıl tədarükündən ən çox ziyan kəndlər arasında Nuxa qəzasının düzən ərazisinin kəndləri oldu.

Qırmızı Ordu hissələrinin fəal iştirakı ilə vəziyyət nəzarətə götürüldükdən sonra Nuxa qəzasında sovet tədbirlərinin həyata keçirilməsinin yeni mərhələsi başlandı. Bu tədbirlərin əsasında yenə də müsadirələr və milliləşdirmə dururdu.

Milisin yenidən təşkili məqsədi ilə bir sıra addımlar atılmış, köhnə polis işçiləri işdən azad edilmişdi. Milis sıralarına əsasən yoxsul təbəqənin nümayəndələri, özü də partiya üzvlərinin təqdimatı ilə cəlb olunurdular. Milisin tərkibində cinayət axtarışı şöbəsi yaradılmışdı.

Qəza inkilab komitəsi tərəfindən şəhərdə fəhlə klubu, bir neçə savad məktəbi təşkil edilmişdi.

¹ Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане. Оккупация, расправы, бесчинства, с.217-218

² Коммунист, 1920, 28 июля

³ Azərbaycan İnkilab Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin iclaslarının protokolları, Bakı, 2003, s.340

¹ Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане. Оккупация, расправы, бесчинства, с. 219.

² Декреты Азревкома. 1920-1925 гг. Сборник документов, Баку, 1928

1920-ci il iyulun 20-də Şəki şəhərində qəza torpaq komitələrinin nümayəndələrinin qurultayı keçirilmiş, qurultayda Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığının nümayəndəsi Hacı Qasimovun Sovet hakimiyyətinin torpaq siyasəti haqqında məruzəsi dinlənilmişdi. «Kommunist» qəzetinin yazdığına görə, qurultayda diqqətə çatdırılmışdı ki, Nuxa qəzasında torpaq faktik olaraq kəndlilərin əlinə keçmişdir və buna görə də qurultay bu siyasəti bəyəndiyini ifadə edir.¹

1920-ci il iyulun 25-də Nuxa qəzasının kəndlilərinin də I qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda cari məsələ və sovet quruculuğu məsələlərinə dair fəvqəladə komissarın müavini M.Nərimanov və İnkilab komitəsinin sədri A.Əfəndiyev çıxış etmişdilər.

Lakin rəsmi məlumatlarda yer alan nikbin xəbərlərə baxmayaraq, qəzada vəziyyətin heç də ürəkaçan olmadığı, ərzağın, dərmanların çatışmadığı, möhtəkirliyin, cinayətkarlığın artdığı etiraf olunurdu. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi, qəzada intellektual qüvvələrin, fəal partiya işçilərinin olmaması göstərilirdi. «Kommunist» qəzetinin iddiasına görə Nuxa qəzasında inkilab komitələrində məsul vəzifələri tacirlər, monarxistlər, daşnaklar, mollalar tuturdular. Buna nümunə kimi, İnkilab Komitəsinin sədri Abid Əfəndiyevin molla oğlu, onun müavini Parçevin isə monarxist olduğu qeyd olunurdu.²

Bu cür vəziyyət bütün qəzalar üçün səciyyəvi idi. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın 16 qəzasında yaradılmış inkilab komitələrində işləyən 70 nəfərdən cəmi 41-i kommunist idi.³ Vəziyyətdən çıxış yolu kimi Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (yerlərdə hakimiyyətin təşkili ilə bu komissarlıq məşğul olurdu - K.İ.) qəzalara təlimatçılar göndərməyi qərara almışdı. Lakin yerli hakimiyyətin təşkilində yəne də əsas rolu XI Qırımızı Ordunun birləşmələrinin siyasi şöbələri oynayırdılar.⁴ Qır-

mızı Ordu zabitləri qəzada torpaq komitələrinin, ərzaq şöbələrinin yaradılmasında da yaxından iştirak edirdilər.

1920-ci ilin payızında Azərbaycan KP II qurultayı yeni cəmiyyət quruculuğu prosesində inkilab komitələrindən sovetlərə keçilməsi zəruriliyi haqqında qətnamə qəbul etdi.¹ Lakin bir sıra amilləri (kəndlilərin siyasi şüurunun aşağı olması, əksinkəməli insurların fəallığı və s.) nəzərə alınaraq, inkilab komitələri ilə sovetlər arasında müəyyən keçid dövrünün olacağı bildirilmişdi. Həmin müddət ərzində isə yerlərdə hakimiyyət orqanları kimi yoxsul komitələrinin (kombedlərin) təşkili zəruri hesab edilmişdi. Qurultayın qətnaməsinə əsaslanaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsi sahə və kənd inkilab komitələrinin əvəzinə yoxsul komitələrin yaradılması haqqında dekret qəbul etmişdi.² Yoxsul komitələri Azərbaycan kəndliləri arasında partiyanın və Sovet hakimiyyətinin nüfuzunun artırılmasına, həmçinin kənddə sinfi təbəqələşmə prosesinə təkan verməli idilər.

Lakin bu dəyişikliklər də sovetlərin istədiyi nəticəni vermədi. Qəzadakı vəziyyəti təftiş etmək üçün Bakıdan gələn nümayəndələr sovet hakimiyyətinin yerlərdə hələ də nüfuz qazınmadığını, vəzifəli şəxslərin öz səlahiyyətlərinin yerinə yetirməkdə aciz olduqlarını etiraf etməli olurdular. Bu cür vəziyyət təkcə Nuxa qəzası üçün deyil, bütün qonşu qəzalar üçün səciyyəvi idi. Belə şəraitdə vəziyyətdən çıxış yolu kimi, bütün yerli icra hakimiyyət orqanlarının buraxılması, hakimiyyətin hərbiçilərin əlində cəmlənməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. 1920-ci il noyabrın əvvəllərində Zaqatala dairəsi, Nuxa qəzası və Azərbaycan KP Zaqatala qəza komitələrinin Müvəqqəti Hərbi İnkilab Komitəsi təşkil olundu. Komitənin 11 noyabr 1920-ci il tarixli iclasında qeyd olunurdu ki, sovet işçilərinin tamamilə olmaması və vəziyyətin çıxılmazlığı ucbatından şöbələrin başında kommunizmdən uzaq ünsürlərin oturması ilə barışmaq lazım gəlir.³ Lakin, buna

¹ Коммунист, 1920, 28 июля

² Коммунист, 1920, 28 июля

³ ARDA, f. 410, s. 1. i. 130, v. 4 arx.

⁴ А.Амиранова-Кулиш, З.Зулулгаров. Помощь Красной Армии в социалистическом строительстве в Азербайджане, М. Наука, 1981, с. 41-42.

¹ Резолюции II съезда КП Азербайджана, Баку, 1920, с.10

² Коммунист, 1920, 27 сентября

³ ARDA, f. 410, s. 1. i. 130, v. 31

baxmayaraq, MHİK Zaqatala və Nuxa bölgələrinin köhnə İnqilab Komitəsinin fəaliyyətini dayandırmış, onun üzvlərini isə həbs etmişdi.¹ Bu işdə heç şübhəsiz erməni barmağının təsiri böyük idi. Bunu Zaqatala İnqilab Komitəsinin keçmiş sədri X. Ağamirovun N. Nərimanova məktubu da təsdiq edir. Həmin məktubdan görünür ki, 1920-ci il noyabrın 11-də qəza partiya komitəsinin bütün tərkibi və məsul işçiləri həbs edilmiş, onlara ağır iş-gəncələr verilmişdi. Ağamirov bunu daşnak partiyasının üzvlərinin təcridatçı fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirdi. Məktubda həmin daşnakların soyadları da göstərilmişdi.² Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsinin bir üzvündən (Hacı Qurban) başqa bütün üzvləri ordu zabıtları idilər: Serebrennikov, Mişin, Boqdanov, Şevlyakov və başqaları. Komitənin 12 noyabr tarixli iclasında torpaq komitəsinin müdiri vəzifəsinə 177-ci polkun siyasi rəhbəri Timofeyevi, məsul təlimatçı vəzifəsinə isə Şevlyakovu təyin etmək qərarı alınmışdı. Daxili idarəetmə şöbəsinin müdiri Kliçenko, xalq təsərrüfat şurasına isə 175-ci polkun hərbi komissarı Boqdanov təyin edilmişdilər. Kütləvi özbaşnalıqlar, müsadirələr qəza əhalisinin onsuz da ağır olan vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdi. Qəzadə həbs olunanların sayı o qədər çox idi ki, Şəki şəhər həbsxanasında onları yerləşdirmək mümkün deyildi. Bunu nəzərə alaraq N. Nərimanov 1920-ci il noyabrın 3-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin amnistiya haqqında 14 iyul 1920-ci il tarixli dekretinin Nuxa qəzasında tətbiqi edilməsi məqsədilə xüsusi komissiyaın yaradılması haqqında xüsusi əmr imzalamışdı. N. Nərimanov (sədr), qəza inqilab komitəsindən və qəza partiya komitəsində bir nümayəndə olmaqla təşkil olunmuş komissiya Şəki həbsxanasındakı bütün məhbusların işlərinə təcili baxmalı və amnistiyaya düşənləri dərhal azad etməli idi.³ Bunun

¹ ARDA, f. 410, s. 1, iş 130., v. 34.

² Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане. Оккупация, расправы, бесчинства. с. 222-223

³ Декреты Азерб.кома. 1920-1921 гг. Сборник документов, Баку, Азерб.непр, 1988, с. 371

nəticəsində bir çox günahsız insanın həbsxanadan çıxaraq öz ailəsinə qovmuşdu.

Əhalinin adi tələbat malları ilə təminatında ciddi problemlər mövcud idi. Şəhərdə və kəndlərdə adicə duz, sabun, kerosin, benzin tapılmırdı.¹ Fövqəladə komissar M. Nərimanov Bakıya göndərdiyi teleqramında etiraf edirdi ki, aclıq səbəbindən əhali arasında müxtəlif xəstəliklər sürətlə yayılmaqdadır. Şəhərə norma üzrə gətirilən ərzaq və digər mallar minimumu tələbatı belə ödəmək iqtidarında deyildir. Kəndlilərin əllərindən hər şey alındığından bazarda qıtlıq hökm sürürdü, şəhərə ərzaq gətirmək üçün araba belə tapılmırdı, çünki bütün arabalar ordu hissələri tərəfindən müsadirə olunmuşdu.

Aclıq çəkən əhali payızda havaların soyuması ilə indi soyuqla və mübarizə aparmalı oldu. Müsadirə dəstələri əhalinin əlində olan kömürü və odunu da konfiskasiya etdiyindən evlərdə qızdırmağa artıq bir şey qalmamışdı. Soyuq və aclıq epidemiyalarının, müxtəlif xəstəliklərin sürətlə yayılmasına səbəb olurdu. Ordu hissələri yaşayış məntəqələrindən keçib gedərkən kəndlilərin əlindən heyvanlarını, taxılını, hətta quru meyvələri belə alıb aparırdılar. Kəndlilərin yüksək instansiyalara şikayətləri də bir fayda vermirdi. 1920-ci ilin dekabrında Nuxa qəzasının kəndliləri N. Nərimanova müraciət edərkən onları ərzaq sapalağından, yük daşıma mükəlləfiyyətindən azad etməyi xahiş etmiş və bildirmişdilər ki, əgər hökumət kömək etməsə, onların uşaqları acından öləcəklər.²

Qəzadə səlahiyyət bölgüsü uğrunda yerli hakimiyyət orqanları ilə hərbiçilər arasında əsl mübarizə gedirdi. Bundan isə ilk növbədə sadə insanlar əziyyət çəkirdilər. Nuxada və Zaqatalada yerləşmiş qoşun hissələrinin əməllərindən şikayətlərin kütləvi hal olduğunu görən Azərbaycan İnqilab Komitəsi və XI Ordunun Hərbi İnqilab Şurası bölgəyə xüsusi münafişə komissiyası

¹ Коммунист, 1920, 28 июля

² Баберовский И. Враг есть везде. (Сталинизм на Кавказе), М., РОССПЭН, 2010, с. 253-254

göndərməli olmuşdu. Eyni zamanda Azərbaycan KP MK-i fəvqəladə təhqiqat komissiyası yaratmışdı. Xalq Daxili İşlər komissarlığı da komissarın müavini İ.Əbilovun başçılığı ilə bölgəyə xüsusi nümayəndələrini göndərmək qərarına almışdı. İ.Əbilovun missiyasının əsas məqsədi yerlərdə inqilab komitələrinin vəziyyətini və fəaliyyətini yoxlamaq idi.

Azərbaycan qəzalarında Qırmızı Ordunun özünü müstəmləkəçi ordu apardığını hətta Moskvada ən yüksək instansiyalarda belə etiraf olunurdu. Məsələn, Q.Çiçerin yazırdı ki, bizim Qırmızı Ordu hissələrinin yerli komandirləri Azərbaycan hökuməti ilə heç hesablaşmaq istəmirlər. Onlar özbaşına hərəkət edirlər, onların himayəsi altında sırf müstəmləkə siyasəti aparılır. Orconikidze isə teleqramlarının birində xəbər verirdi ki, Azərbaycan-da böyük sayda qoşun hissələrinin cəmləşməsi kəndli təsərrüfatını tamamilə dağıdır və eksşeslərə gətirib çıxarır.²

1921-ci ilin fevralında Nuxa və Zaqatalada yerləşən qoşun hissələri Gürcüstanı işğal etmək üçün qonşu dövlətin ərazisinə yeridildi. Bu siyasi vəziyyətin bir qədər dəyişməsinə öz təsirini göstərdi. Ordu hissələrinin gedişindən sonra mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən Sovet hakimiyyətinin əhali arasında aşağı düşmüş nüfuzun bərpa etmək üçün bir sıra cəhdlər edildi. Bu işə artıq Şəki bölgəsinin tarixində tamamilə yeni dövrün başladığını xəbər verirdi.

NƏTİCƏ

Şəki bölgəsi öz coğrafi-siyasi, strateji əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın milli-dövlətçilik tarixində həmişə mühüm yer tutmuşdur. Xüsusən 1917-1920-ci illərdə bu bölgədə cərəyan etmiş siyasi-iqtisadi, mədəni proseslər bütövlükdə ölkənin ümumi inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Buna görə də Nuxa qəzasında həmin dövrdə baş vermiş ictimai dəyişiklərin inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması XX əsr siyasi tarixini, milli-dövlət quruculuğu prosesini dərinlən öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Nuxa qəzasında mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklər baş vermiş, əhalinin geniş təbəqələrinin siyasi və ictimai fəallığı artmış, bir sıra milli, siyasi, mədəni-maarif təşkilatları yaranmışdı. Nuxa qəzasının əhalisi Azərbaycanca həyata keçirilən inzibati, siyasi dəyişikliklərdə, mədəni quruculuqda daha yaxından iştirak edirdi.

1917-ci ilin sonundan başlayaraq ermənilər öz strateji planlarını həyata keçirmək üçün Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Şəki-Ərəş bölgəsində də azərbaycanlılar əleyhinə vəhşiliklər törətmiş, lakin bölgə əhalisi silaha sarılaraq onların qara niyyətlərinin həyata keçməsinə imkan verməmişdilər.

Düzüldür, 1918-ci ilin fevralında bölgəyə gəlmiş «Şəki erməni batalyonu» adını almış hərbi cəza dəstəsinin, erməni kəndlərdə yaradılmış silahlı dəstələrin fəaliyyəti nəticəsində bir sıra Azərbaycan kəndləri dağıdıldı, əhalisi qırğınlara məruz qalsa da azərbaycanlıların yaratdıqları özünümüdafiə dəstələri daşnakların Bakıda, Şamaxıda və digər bölgələrdə törətdikləri kütləvi qətləmləri burada da davam etdirməyə imkan verməmişdilər.

Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana daxil olduqdan sonra

¹ ARDA, f.27, s.2, iş.2, v.5

² Назарли А. XI Красная Армия в Северном Азербайджане. Оккупация, расправы, бесчинства, с.270-272.

Nuxa və Ərəş qəzalarında fəaliyyət göstərən bütün erməni quldur dəstələri tərkisilahl edilərək tamamilə zərərsizləşdirilmiş, bununla da bölgənin dinc həyatı təmin edilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Şəki əhalisi milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmişdi. Şəki şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyəti bərpa edilmiş, bələdiyyə şəhərin idarə edilməsində, mədəni quruculuqda, əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində yaxından iştirak edirdi.

Azərbaycan hökuməti də bölgənin spesifik problemlərinin, o cümlədən ipək sənayesinin bərpası, əhalinin ərzaqla təminatı, torpaq məsələləri, qaçqınların qəbulu və yerləşdirilməsi və s. məsələlərin həlli üçün müvafiq tədbirlər görməyə çalışırdı. Bu işdə bölgə əhalisini Azərbaycan parlamentində təmsil edən görkəmli ictimai-siyasi xadim, maarifçi Abdulla bəy Əfəndiyev fəal iştirak edirdi.

Şəkililər Azərbaycanda baş verən hadisələrə fəal münasibət bildirir, mitinq və yığıncaqlar keçirərək xalqın və dövlətin taleyi ilə bağlı məsələlərə dair maraqlı təşəbbüs və təkliflərlə çıxış edirdilər. Nuxalılar ordu quruculuğunda, ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə də fəal iştirak edirdilər.

Şəki şəhəri mühüm mərkəz kimi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayırdı. Şəkililər əhalinin sayına və iqtisadi potensialına görə Azərbaycanın Bakıdan sonra ikinci böyük şəhəri idi. Qəza iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik həmin dövrdə öz əvvəlki qüdrətini itirsə də mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları bu sahənin dirçəldilməsi üçün müəyyən addımlar atırdılar.

Siyasi sabitliyin təmin olunması bölgədə ipəkçiliyin, ticarətin, kənd təsərrüfatının canlanmasına mühüm zəmin yaradırdı. Lakin əvvəlki iqtisadi əlaqələrin, ənənəvi satış bazarlarının itirilməsi iqtisadiyyatın böhran vəziyyətdən çıxarılmasına əngəl yaradırdı. Böl-

gənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan hökuməti səviyyəsində bir sıra addımlar da atılmışdı.

Hakimiyyət strukturları qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də əhalinin sosial problemlərinin həlli idi. Bu məqsədlə şəhər bələdiyyəsi, qəza idarə orqanları müəyyən addımlar atır, sünə qiy-mət artımı, möhtəkirliklə mübarizə aparır, şəhərin təsərrüfat həyatının yaxşılaşdırılmasına çalışırdılar. Bu tədbirlər arasında ən çox istifadə olunan metod müxtəlif rüsum və vergilərin tətbiqi idi. Şəki şəhərini hər il təkrar olunan sel daşqınlarından qorumaq üçün də bir sıra idman atılmış, qanunlar qəbul edilmişdi.

Nuxa qəzasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin suverenliyi bərqərar olduqdan sonra hökumət erməni dairələrinin sünə olaraq ortaya atdıqları «Nuxa-Ərəş rayonunda erməni qaçqınları» məsələsi ilə üzləşmişdi. Ermənistan hökuməti, müxtəlif erməni milli təşkilatları adı çəkilən məsələnin mahiyyətini təhrif edərək, ondan Azərbaycana qarşı təzyiq kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin hökumət bu məsələdə də prinsipiallıq göstərərək milliyətindən, dinindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və mənaflarına eyni mövqedən yanaşdığını sübut etdi. Hökumət yaranmış reallıqları və mövcud imkanları nəzərə alaraq erməni qaçqınlarının əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı zəruri tədbirləri görürdü. Erməni dairələrinin hay-küylü təbliğatına baxmayaraq Cümhuriyyət mövcud olduğu dövrdə digər bölgələrdə olduğu kimi Nuxa qəzasında da erməni əhalisi yaşamaqda davam edirdi. Azərbaycan hakimiyyət orqanları onların da sakit yaşaması, təsərrüfat fəaliyyəti üçün şərait yaradırdı. Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökuməti ilə əlaqəyə girərək Azərbaycanda yaşayan ermənilərin və Ermənistan Respublikasında yaşayan müsəlmanların qarşılıqlı köçürülməsi məsələsini həll etməyə cəhd göstərmişdi. Lakin daşnak hökumətinin qeyri-kons-

truktiv mövqeyi bu məsələni qarşılıqlı sərfəli şəkildə həllinə mane oldu.

Öksinə, Ermənistan hökumətinin şovinist siyasəti nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı əhali İrəvan quberniyasındakı öz dədə-baba torpaqlarını tərk etməli oldu. Qaçqın soydaşlarımızın bir hissəsi Nuxa qəzasına pənah gətirmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz soydaşlarını darda qoymamış, onları yerləşdirmək, yaşayış vasitələri ilə təmin etmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qaçqınlar üzrə Mərkəzi Komissiyasının qərarı ilə azərbaycanlı qaçqınlar Nuxa qəzasının 14 kəndində məskunlaşdırılmışdı.

Cümhuriyyət dövründə Şəki bölgəsində maarifin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı həm hökumət, həm də yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində müəyyən addımlar atılmışdı. Şəki ziyalıları bu sahədə həyata keçirilmiş bir çox mü-tərəqqi tədbirlərin təşəbbüskarı və təşkilatçıları idilər. İrəli sürülmüş təkliflər arasında Şəkiddə müəllimlər seminariyasının, mətbu orqanın, xəstəxananın, teatrın açılması kimi təkliflər də var idi.

1920-ci ilin may ayında Nuxa qəzası XI Qızıl Ordu hissələri tərəfindən tutulduqdan sonra qanuni hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə son qoyulmuş, sovet tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdı. Sovet qoşunları Nuxa qəzasını ələ keçirdikdən sonra bütün ölkədə olduğu kimi burada da repressiyalar və kütləvi qanunsuzluqlar baş vermişdi. Yeni hakimiyyətin təqibləri, ordu hissələrinin özbaşnalıqları tezliklə bütün Azərbaycanı əhatə edən müqavimət hərəkətinə və üsyanlara gətirib çıxardı. Nuxa qəzasında da işğal orduya qarşı xalq narazılığı yüksək idi. Lakin burada yerləşmiş sovet ordu hissələri başqa yerlərdəki üsyanlardan nəticə çıxararaq qabaqlayıcı tədbirlər görməyə və vəziyyəti tam nəzarətə gətirməyə müvəffəq olmuşdular. Nuxa qəzasında baş verə biləcək üsyanları yatırmaq üçün buraya əlavə qoşun hissələri də yeridilmiş-

di. Şəki-Zaqatala bölgəsində üsyan yatırıldıqdan sonra dinc əhaliyə qarşı repressiya və vəhşiliklərin yeni mərhələsi başlanmışdı. Kütləvi qanunsuzluqların həyata keçirilməsində inqilab komitələri, hərbi hissələrin xüsusi şöbələri, fəvqəladə komissiyalar, yerli partiya təşkilatları, müsadirə şöbələri, yeni hakimiyyətin ən yüksək nümayəndələri birbaşa iştirak edirdilər.

Nuxa qəzasında qanunsuzluqların miqyası o qədər böyük idi ki, hətta mərkəz bu qəzadan gələn çoxsaylı şikayətlərə reaksiya verməli olmuş, vəziyyəti araşdırmaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdı.

Bolşevik-Sovet rejimi zor gücünə də olsa Azərbaycanın bütün bölgələrində öz hakimiyyətini qurmağa nail olsa da, Cümhuriyyətin xalqın qəlbində alovlandırıdığı azadlıq və demokratiya alovunu söndürə bilmədi.

MÜNDƏRİCAT

ŞƏKİNİN 1971-1920-ci İLLƏR TARİXİNƏ HƏSR OLUNMUŞ QIYMƏTLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ	
ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ.....	9
I FƏSİL.	
Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində Şəki bölgəsində ictimai-siyasi proseslər	13
1.1. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Nuxa qəzasında inzibati və siyasi dəyişikliklər	13
1.2. Şəki bölgəsi 1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində. Bölgədə erməni fətnəkarlığının iflası uğraması	22
II FƏSİL.	
Şəki bölgəsi Xalq Cümhuriyyəti dövründə	45
2.1. Nuxa qəzasında siyasi vəziyyət	45
2.2. Qəzada sosial-iqtisadi münasibətlər	62
2.3. Bölgədə «erməni qaçqınları» məsələsi	83
2.4. İrəvan quberniyası qaçqınlarının Nuxa qəzasında yerləşdirilməsi	91
2.5. Maarif, mədəniyyət və səhiyyə	102
III FƏSİL.	
Nuxa qəzasında Sovet hakimiyyətinin qurulması.	
Yeni rejimin ilk tədbirləri ...	120
NƏTİCƏ.....	143

Kamran Novruz oğlu İsmayilov

AZƏRBAYCANIN ŞƏKİ BÖLGƏSİ
1917-1920-ci İLLƏRDƏ

Formati 70x100 1/16. F.ç.v. 9,5.

• Tirajı 500.

«Turxan» NPB MMC

Arf 322964